

# Table of Contents

[АЛҒАШҚЫ СОҚҚЫ](#)

[ЛЕОН АТАЙДЫҢ ЖҰМЫСЫ](#)

[АТЛАНТИКА ҚОРҒАНЫНЫҢ ПАНАСЫНДА](#)

[ТАМАША АҚСАРЫ ШАШ](#)

[АРПА ҮСТІНДЕ](#)

[ҚАУЫПТЫ ТҮН](#)

[ДЮПЮИ СЕРТ ЕТЕДІ...](#)

[САЯСИ БҮРОНЫҢ ҚАРАРЫ](#)

[ЖЫЛТЫР АҚ ҚЫШТАН ҚАЛАНҒАН ФАСАД](#)

[ТҮНДЕ ЖҰРТ НЕ ЖАЙЫНДА ҚЫЯЛДАЙДЫ](#)

[“ЭРНЕСТ ТАҚСЫРДЫҢ” МЕНШІКТІ ҮЙІ](#)

[НОЭЛЬ ҚАРТ ПЕН КІШКЕНТАЙ ҚАШҚЫН](#)

[ЕКІ ЖОЛДАС](#)

[„АМЕРИКАНДЫҚТАР - АМЕРИКАҒА!“](#)

[ДЮКЕН ХАНЫМНЫҢ МАСҚАРА БОЛУЫ](#)

[ӘЖІБИКЕ МАРТАНЫҢ ВИЗИТІ](#)

[БІР ӨМІРДІҢ БАСТАЛУЫ](#)

[ГИТАР](#)

# АЛҒАШҚЫ СОҚҚЫ

## Бірінші кітап

*Аударған Бақытжан Ысқақов*

### ЖАҢБЫР

– Қарашы, қасқайып бара жатқанын қарашы, қазір батып кетеді!.. Қайран, кемешігіміз-ай...

– Өзі шұрқ тесік екен, басқа бір нәрседен жасау керек еді...

Еденнің кенересінен аса аққан лай су көбейе түсіп, бұрышта жүрелерінен отырған кішкене балалардың алдына шағын иірім жасап жай ғана иіріледі. Тот басқан гуталин сауыты толқынның күшіне бір минуттай батыл қарысады да, бірақ бірте-бірте бәсеңдей су ала бастайды.

Кішкентай екі бала да төрт жастар шамасында. Еркек бала өзінің қыз жолдасына үлкен көздерін тіге қарайды: кедей балалардың көздері тап осындай қызыл етті, ақылды келеді, тіпті, ойын үстінде де көздерінен күлкі ұшқыны байқалмайды. Қыздың шашы бір түрлі кісі таңырқарлықтай тіпті ақсары да емес, ағарыңқылау келген жіп-жіңішке, сіп-сирек, арасынан кірлеу сұрғылт терісі бейне бір мөлдір сулы бұлақтың құмайт түбі секілденіп көрінеді.

Қыз басын бір жағына қисайта жағымпаздана сұрайды:

– Сен қағаздан кеме жасай аласың ба?

– Бізде қағаз жоқ қой. Қолымнан ұсташы, мен оны қазір ұстап алайын.

– Сенін қолың ауру ғой, оны суға малуға болмайды.

Бала тайсалмай шалшықтың үстіне еңкейеді. Баланын он қолы білегіне дейін тұп-тұтас кір-кір бинтпен таңулы. Ол мысықтың жаңа туған баласындай икемсіз қимылдайды, жаралы қолымен қаңылтыр сауытты итеріп оны суға батырып жіберді.

– Суға кетті! Оңбаған! Ұста мені, қазір алып шығайын өзін.

– Ұстамаймын. Ұстағым келмейді

– Неге ұстағың келмейді?

Өйткені қорқамын... Сенің ауруың жұғып жүрер. Шүберегің солайымен кір-кір. Онда әлігі айуандар... микробтар... онда микробтар көп....

– Міне ақымақ! Бұл жұқпалы емес қой.

Дегенмен қыз шағын денесімен түгел қимылдап кері шегінеді.

– Қатты ауыра ма? Қалай?

Бала ауруын елемейтіндей иығын қағады.

– Тек өте күйдіріп барады. Жараның үлкендігін қарашы, міне... Қандай үлкен!

Қыз қос саусағымен ғана ептеп оның жаралы қолын ұстайды – көруге әуес-ақ. Бірақ, не пайда, — зәресі ұшып барады.

– Анау үлкен түйреуішті қолыңа тұп-тура қадай қойған ба?

Бала көкірегін тәкаппарлана көтеріп, еліріп сөйлей жөнеледі:

– Я, керемет қатты ауырады! Міне сенің мені ұстағың келмейді, сондықтан суға қолымды малуға тура келеді, өйтсем онан да қаттырақ ауырады. Барлығы да сенін кесіріңнен – бәрібір мен бұл кемешікті ұстап аламын. Сонымен, қолымнан ұстағың келмейді ғой?

Қыз оның таңулы қолынан көз айырмай біраз ойланып тұрады да, түймешіктей домалақ мұрнын бір түрлі қызық қып, тыржита түседі:

– Жоқ, ұстағым келмейді.

– Жарайды ендеше.

Бала жаралы қолын суға малған болады.

Өзің ашулы, жаман бала екенсің!

Бірақ бала тіпті ашулы емес. Қыздың көзіне жас келіп жылайын деп тұрғанын көріп орнынан тұрады:

Жарайды, мен оны аяғыммен айдап әкелемін, қара да тұр.

Баланың аяғындағы көңденіп қатып қалған үлкен былғары бәтеңке, ол жүрген мезгілде аяғын қажап керемет ауыртатын, сондықтан да томпиған тобығының айналасы қып-қызыл боп кеткен. Аяғын суға малып, бала шалшыққа батқан «кемешікті» тауып алуға әбігерленіп еден тақтасын табанымен сыйпай бастады.

– Ища-ай, қандай суық еді! Былай еткенім бұрынғыдан да жаман, енді менің аяқ киімім су боп қалды. Жарайды, басқа бірдеңе қарастырайық.

– Сен есейгенде кім боласың, докер боласың ба, әлде теңізші боласың ба?

Бала қайдам дегендей иығын қағады.

– Доктор боламын. Доктордың кім екенін білемісің? Ол адам емдейді, оның өлмес қамын ойлайды...

– Бомбадан жараланғандарды доктор бәрібір жазып шығара алмайды...

– Әне, кішкене гидропланды қарашы, бізге өзі қалқып келеді.

Енді еден тақтайының арасындағы жарықшаны бойлай нағыз кішкене өзенше ағып, біріне бірі айқасқан екі сіреңкені ағызып әкеле жатыр.

– Мынаның не болатынын білемісің? Сұңгуір қайықтардың базасы болады.

Бала судың үстіне аласа орындық қояды да, су оның астынан әлгі сіреңкелерді ағызып өтеді.

– Көрдің бе, көрдің бе?

Қыз шаттана күліп, алақанын шапақтайды.

– Су қалай көбейген!

– Бұл тасқын ғой, түсінбей тұрмысың?

Ол енді өзінің ойлап тапқанына қуанып тұр! Үп-үлкен тамшы «базадан» аман-есен етіп кеткен «гидропланның» тап үстіне тамған еді, сіреңкелер ажырасып екеуі екі жаққа қарай қалқып кете берді.

– Енді мұнда да жаңбыр жауғанын қарашы.

– Әттең бұл жерде жел соқпайды екен. Әйтпесе біз желкенді кемешік жасап алар едік, солай емес пе?

Ол енді ұртын толтыра бар күшімен сіреңкелерге қарай үреді.

– Әкел, өзін көсеумен іліп алайық.

Екеуі до көсеу іздеп пеш жаққа қарай бұрылады.

Тек сонда ғана балалар қандай оқиғаның болғанын түсінеді.

– Су қалай көбейген! Қазір бүкіл үйді қаптап кетеді.

Су сарқырап, бұрынғыдай коридордан ағып жатыр; үйдің еден тақтайы шіріп төмен түсіңкіреген бұрышы көл-көсір боп кеткен. Төбеден де су тамшылап тұр. Үлкен-үлкен тамшылар жиі-жиі тамшылайды, бейне бір нөсерден соң ағаштың жапырақтарынан шашырап тұрғандай. Терезені өршелене тырсылдатқан жаңбыр

әйнектен терезенің ішкі жағына білінбей өткен сияқты. Сол жерде жатқан бір шүйде жіп пен әжесі кетер алдында қалдырып кеткен бір тілім қатқан нан суланып қалыпты.

– Қарашы, құрғақ жер қалмапты!

Зілдей-зілдей сұрғылт тартқан тамшылар мөп-мөлдір болып төбеде іркіліп тұрады да, терезе маңына, жоғарыға ілінген үлкен тордың ойыстау түбіне тырс етіп түседі.

– Құсың қайда сенің? – дейді қыз кенеттен. – Ол да суға батып кетті ме? Өзі неге көрінбейді? Неге сайрамайды?

– Бізде енді құс жоқ.

Бала төмен қарап, қып-қызыл боп кетеді.

– Ол қайда?

Бала басын көтерместен күлейін деп ыңғайланған еді, бірақ еріні қисайып, көзіне дөңгеленіп жас келеді де, кішкене, нәзік әйнек шар жарылғандай ол лезде жоқ боп кетеді,

– Сен оның бір жерін ауыртқансың ғой, ә?

– Мазаламай жайыңа отыршы.

Бала қасындағы қыздан теріс айналып кетеді.

Қылдай жіп-жіңішке боп иреңдеп аққан су электр сымын бойлай түседі де, онан абажурсыз электр лампочкасының үстіне шыға келеді.

Осы мезгілде іргелес коридорда бір бак су төгілгендей кенеттен бүкіл еденді солайымен су қаптайды да, шторм толқынындай ызғарлы, қатты жел баракқа енеді.

– Мари!

– Апа!

Балалар қорқып кетеді. Көршілес үйден орындықтар мен кереуетті дүрілдетіп сүйретіп жүргендердің дабыры естіледі. Бірақ, оның шуы кенеттен басыла қалады да, малмандай су болған кебістерін сүйреткен бір әйел бөлмеге жүгіріп кіреді. Әйел жыртық қара белдемшесін бұрай сыққанда, оның суы жан-жаққа шашырайды. Ол көнелеу көкірекшесінің жеңдері шынтағына дейін жапқан қып-қызыл қолдарын жедел сүртіп келеді. Екі көзі дәл балаларға ұнайтындай үп-үлкен, ал қастарының үстінде суыққа қарамастан бұршақ-бұршақ тер мөлдірей қалыпты,

– Құдай-ау, мынау үйде біздегіден де жаман ғой!

– Тек жаңа ғана су көбейіп үйді қаптап кетті. Ағара бастаған бір шоқ шашы әйелдің көзіне түсіп, бөгей береді. Ол бір уыс топырақты қалай немқұрайды сілкіп тастағандай болса, шашын да сондай қимылмен кері сілкіп тастайды.

– Ал, балалар, қимылдамай тыныш отырыңдар! Балаларды ол әлі құрғақ бұрыштағы столға катар отырғызып, өзі далада не боп жатқанын білгісі кеп коридорды кесіп өтіп көшеге шыққан еді, кешікпей-ақ бөлмедегілерге оның даусы естілді:

– Леон, өзіңіз ақылыңыздан адасқансыз ба? Бәсе, суды бізге қарай ағызып жатқан сіз екенсіз ғой!

Жалаңаш, арықтау келген шал, бүгілген арқасын жаңбырдың өтіне беріп толқынмен күресіп жатыр, – қираған қол арбаның тақтайлары мен қайдағы бір ескі-құсқы шүберектерді бір жерге үйіп, қаланың биік жағынан

барақтарға қарсы аққан судың жолын бөгеуге әрекеттеніп жатыр. Сірә, ол есігінің алдын тасқын судан бөгеп қалуға бел байлаған болса керек.

– Не дейсің? Неге менің кесірімнен? — шал ашуланып қалды. Тоңғаннан иегі дір-дір етеді, беті мен қысқалай қырққан ақ шашынан сорғалап су ағып тұр.

– Шырағым, килікпей жайыңа тұр, шамасы, сеніңше, бізді су басқаны жақсы ғой? Онан да өзің де қарап тұрмағаның жөн болар.

– Есуас шал-ау! Бізде сынық тақтай да жоқ қой.

– Менен ал, мен бөгеп болдым. — Тақтайды ала сала шал оны Мариге қарай сүйрей жөнелді.

– Міне қатын деген осы! Айқай, шу, ал, неге бұлай істейтіндері белгісіз. Қане, былай тұр, – деп Леон тақтайды апарып есік алдындағы лас жерге сұқты. – Дереу белдемшенді шешіп ал да, оны қаттырақ бұрап тесікке тық, сонда су былай ақпайды! Мен қазір өз үйімнің алдына топырақ үйейін. Содан соң саған кайтып ораламын. Ақымақ шал деп сампылдауын қарашы....

Тоңғаннан оның тірсектері дір-дір етеді. Енді ол мойнын ішіне тартып, өзінің бөгетіне қарай бүкіреңдей ала жөнелді.

Ал, қылдай жіңішке су коридорды бойлап әлі ағып жатыр. Дауылдың күрсілі ана жерден де, мына жерден де, шыққан адам дауыстарын баса, жұмысшылар поселкесінің үстіне төнді. Мұхит жап-жақын, басы-аяғы елу-ақ метрдей жерде, көр-жер, қиқым-сиқым үйіндісінен әрі тиіп тұр. Аспаннан шелектеп құйған жауынды ғана нөсер деуге бола қоймады, алайда, жел теңіздің суын қабатымен көтеріп алып, тақтайдан қаластыра салған аянышты лашықтарды демімен сілкіндіре, поселкенің

үстіне төңкере салатындай болып көрінеді. Қираған әйнектердің шыңылдаған даусы естіледі. Мұнда дауыл әр уақыт апат ала келетін. Айнала өршелене түскен тасқын; тек жалғыз якорьлық битенг сияқты, айбынды алыптай сутартқыш мұнараға ғана өршеленген тілсіз жау тимей итім бара жатқандай. Оның өзі қазір қамал тәрізді боп, поселкенің ішінен оқшау бөлініп, айқын көрініп тұр. Дегенмен, жел қуалап қалаға қарай бет алған қалың қара жаңбырдан оны да айыру қиын. Тек жалғыз сол мұнара ғана Атлантика мұхитының алдында, бүкіл Батыс алдында бас иіп кері шегінгісі келмегендей; ысқыра соққан жел айдаған жаңбыр үй төбесін жапқандай сәл уақыт бүркей түседі де, содан соң кенет қақ бөлініп, су тозаңынан жаралған тамаша ақша бұлттай бытырай түседі.

Мари кері қарай жүгіріп ала жөнелді. Өз үйіне соқпастан, кішкене балаларды көре кету үшін сол бетімен көршісінің асүйіне кіріп барса, олар осы әбігердің барлығын қызық көріп стол үстінде қозғалмастан тып-тыныш отыр екен. Мари зілдей ауыр ағаш леген алып келді.

– Ал балалар, бермен келіңдер.

Ол балалардың әрқайсысына бір-бір кастрюльден ұстата берді.

– Менің не істеп жатқанымды көріп тұрсыңдар ма? Көмектесіңдер.

Ол үшеуі асүйдің мүйісінде жарқырап жайылып жатқан суды легенге құя бастады.

Есіктің кіре берісінде Леон қарттың күрегінің дүрсілі естілді — оз уәдесі бойынша ол бөгет жасап болысымен қайтып оралған болатын.

Леген толған мезгілде Мари айғай салды:

– Леон, мында келіңіз. Мынаған жалғыз өзімнің әлім жететін емес.

– Неғылған мазасыз әйел едің, өзін! Аллатағала жұрттың барлығын сендей жарата көрмесін, — деп Леон күңкілдей түсті де, дегенмен көрші әйелдің дауыстап шақырғанына асыға жүрді.

Ол екеуі ап-ауыр легеннің құлақтарынан ұстап көтерді де, әрең дегенде жер үйіндінің арғы бетіне алып жүрді.

Қарыса соққан қатты жел жерге алып ұрғандай, мидай езілген балшықтың үстінен жүрген бұлардың аяқтары тайғанақтай береді; ақырында олар тоқтады.

– Бұл не еткен тәңір атқан түн еді! – дейді Леон күңкілдей сөйлеп. – Егер біз екеуміз мынаны осы араға төге салсақ, онда Жеженнің үйін солайымен су қаптап кетеді. Онан да әрірек апарып бак ішіне төгелік.

Олай істеу тек айтуға ғана оңай болар, – шынында, жаңбыр осындай құйып тұрғанда суға толы легенді қалай алып жүресін, оны тағы да он метр жерге қалай апарасың?

Бұлар әзер дегенде демдерін алып, суланып жылтыраған беті-қолдарын сұртпестен коридорға келіп енген кезде, жаңбыр кенет басыла қалды. Желдің акырғы қарқыны, құрғақ шүберекпен сұрткендей, ауаны құрғатып жіберді. Енді ғана кенет пайда бола қалған тыныштықты бұза адамдардың сөйлескені, судың сарқырағаны, ағаш табанды башмақтардың сарт-сұрт еткен дыбысы естіле бастады. Лашықтың төбесі де ауыр жүктен арылғандай жеңілденіп қалды.

Тыныс ашылып, дем алу оңайланды. Алайда ауа сыздана түсті. Теңіз үстінде аспан бұлттан арылып, шайдай ашылды.

– Жақсы болды-ау, ақыры жеткен екенсің! – деді Мари. – Балалар, сол отырған жерлерінен қозғалмаңдар!

Бараққа үсті-басы малмандай су болған бір жас әйел жүгіріп келді. Ол әудем жерден-ақ Мариге айқайлай сөйлеп:

– Сені үйде болмас деп зәрем кеткен еді.

– Бәрі реттелді, Полетта, ренжіме, біз өзіміз-ақ істеп бітірдік.

– Апа!

Бала құшағын жазып, шешесіне қарай тұра жүгірді.

– Маған жақындамай тұра тұр. Сен құрғақсың, ал менің үстім малмандай су. Кері қайт.

Екі әйел коридорға кіргенде Полетта бәсең дауыспен:

– Мұнда бірдеме боп қала ма деп қорқып, жаңбыр басталғаннан-ақ үйге қарай жүгірген едім. Қазірдің өзінде де әрең тұрмын, – деді.

Су қаптаған асүйді көріп, Полетта еңіреп қоя берді:

– Мари, Мари! Неткен сұмдық! Енді қалай күн көреміз? Ақылмен болжап болар іс емес қой мынау!

– Әлгіде, үйдің ішін адам шошырлық шыпылдаған су қаптап кеткенде көрсең еді, қазір біздің біраз тазартқанымыз ғой бұл, – деді Мари.

– Барлығы да құлап жатыр. Қабырғаға қарашы өзің! Терезе жапқыш ше, ол неменеге ұқсайды екен! Каленьдар да солайымен суланыпты, біраз беттері

жыртылыпты. Үй дымқыл үңгірге ұқсайды. Неткен бақытсыз едім, Мари! Бір жақсы жері әйтеуір су еден астына ағып кетіп жатыр.

– Ағып жатқаны рас. Бірақ ол су қайда ағып жатыр десеңші? Барлық су менің үйіме ағып жатыр, нанбасаң барып көр өзің.

Маридің асүйінің еденінде де тесік бар екен, бірақ ол нақ ортада боп шықты. Әдетте оны алақандай ескі линолеумімен жаба салатын-ды. Мари сол қақпақты жоғары көтерді.

– Қарашы, өзің.

Еденнің астында қара майдай қап-қара су сапырылысып жатыр екен.

– Жаңбыр жауа бастаса болды, барлық лай су осылай қарай ағады. Сонан соң қалай қылсақ да мұрын жарған жаман иістен құтыла алмайсың. Сен мұны бұрын-соңды байқамап па едің? Маридің үйінін иісі жаман деп ешуақытта да айтпап па едің? Шынында да сұмдық... Қарашы, біздің үйге әр тұстан ағып келіп жатыр. Бөлменің ішін жиналған судан шаққа деп тазарттым, керуеттерді басқа орынға қоюға тура келді... Үйіңе барып киіміңді алмастыр, Полетта, әйтпесе суық тиіп сырқаттанып қаларсың.

– Ал, енді мен кеттім, – деді Леон қарт. – Енді меңің саған керегім жоқ болар?

– Мари, – деді Полетта, – сен не еткен жақсы адам едің!

– О не дегенің, Полетта... Сен де мен үшін солай істер едің ғой

– Мари, менде сүт бар. Комитет берген еді. Соның жартысын алсайшы, тым болмаса көрсеткен жақсылығыңның қаруы қайтсын.

– Рақмет, қуана-қуана аламын, – деді Мари, өзін көп үгіттете қоймай. Сол кезде қызының бетіне қарап, оның нұры кеткен көзін көрді де, езу тартып күлімсіреді:

– Ал, маған беретін ештеңең жоқ па? – деп сұрады Леон. Бәлкім, бір шегім темекі табылар? Қайыр тілеп тұрғаным жоқ – менің де еңбегім сіңді, нанбасаң Маридан сұра.

– Жоқ, Леон, темекім жоқ. Бәлкім Анриде болар, – оны білмеймін, өйткені ол темекі салатын құтысын үйде қалдырмайды. Онан өзіңіз сұраңыз. Жәрдем ақшамды алысымен сізге бір стакан арақ ішкіземін, сүт те әкелем...

Полетта қарияға қарап мейірімдене күлімсіреген еді, ол қысылғаннан ағарған мұртын сыйпай бастады.

Ендеше, қош, аман бол. — Оныңа да рахмет, кеттім, әйтпесе үйде кемпірім жатыр, бәлкім, ол есалаң мені бір жерде жас әйелдермен ойнап жүр деп ойлап қалар! — деді ол.

Бұл жақтың еркектерінің әрбір сөйлемге «есалаң» деген сөзді қосуы, «әрине» немесе «демек», «түсініп тұрмысың» деген сөздерді жиі қайталауы әдетке айналып кеткен болатын.

Қария шығып кеткен соң Полетта басқа бөлмесіне барған еді, — ғажап! Тасқыннан аман қалған екен—құп-құрғақ! Сүйтіп ол сол бөлмеде қайта киіне бастады. Ең әуелі ол шүберекпен иығын сүрткен еді, бірақ шүберек бірден суланып, бойына су тартпай тек сырғи береді.

– Мари, жаңбырдың қандай суық болғанын білемісің! Сірә, ертең қар жауатын шығар!

Палетта, жұқа қабырғаның ар жағында көрші әйелдің әлде не істеп жатқанын естіді, сірә ол қайтадан үй жинауға кіріскен болар.

– Жағатын отының бар ма? – деді Мари дауыстап.

Палетта оған жауап қайырмады. Сол жалаңаш күйінде иығына шәліні жамыла салды да, екінші бөлмеге жүгіріп шықты.

– Естіп тұрмысың, Мари, сен ештеңе білемісің, жоқ па? – Фабиенна апай – әлгі ескі қамал жанындағы равелинде жалғыз тұратын кемпір ше, есінде ме... – ендеше бүгін таңертең соның өлігінің үстінен шығыпты дегенді естідім. Жаурап өліпті. Сен ештеңе естіген жоқпысың? Үйінде бір түйір де нан жоқ екен? Тек кереует, шкаф, кішкене пеш қана қалыпты. Ал ол шкафтың тақтасын бірінен соң бірің сындырып, бөстектің қауырсынын жұлып жағумен болған екен. Қарашы, жұрттың қалай тұратынын! Мари! Мұндай өмір қашан бітер екен? Қашан жеңілірек болар екен?..

Полетта қайтадан жылап қоя берді, сонда Мари оны ебедейсіз құшақтады. Ерсі болса да ол төзіп тұра алмай. Полеттаның дымқыл шашын сүйді. Полетта әлі жап-жас уыздай ғой, қайыршылыққа әлі үйрене қойған жоқ.

– Кофе жылытып берейін, ішемісің? – деп сұрады Мари. Менде кешегіден қалған кофе бар.

– Егер өзіңе қиын болмаса, мейлің, – деді Полетта оған. – Үстіме жылырақ бірдеме жамылып келейін. Балалар, от басында отырыңдар. Тоңып қалған жоқпысың, ұлым?

– Апа, сауытың жоқ па? Тек тесік болмасын, кеме жасап ойнауымызға керек!

Асүйде барлығы да тәртіпке келді. Тек кей кезде ғана төбеден кеш қалған тамшы әлі де тамып қояды. Ал еденнің тақтайлары арасынан жайлап бу шығып жатыр.

Полетта селт ете түсті. Егер түнде аяз бола қалса, олардың жаман үйі не қорған болады.

# ЛЕОН АТАЙДЫҢ ЖҰМЫСЫ

Төсекте, өліктей сұлаған Мели кемпір, нұры сөнген жанарын төбеге қадаған күйі қыбыр етпестен, көзіне. жас алмай жылап жатыр; кенеттен есік ашылып табалдырықтың алдында Леон шалы көрінгенде де ол бұрылып қараған жоқ. Ол жылыту үшін екі қолын айқастырып төсіне басып, саусақтарын қолтығының астына тықты.

– Күні бойы жалғыз өзім осылай жатамын да қоямын!

Леон әйелінің сөзін бөліп тастады:

– Сеніңше, үйді тізеден су алып бара жатқанда мен сірә сенің қасыңда отыра беруге тиіспін ғой. Менің суды басқа жаққа ағызуым керек пе осы, әлде жоқ па?

– Сен тағы да күн бойы жоқ боп кеттің ғой!

– Жұртқа көмектесуім керек не, әлде жоқ па? Полетта саған бір стақан сүт әкеп берсе, сен одан бастартпайтын боларсың, ә? Оның үйін су басып кетіпті.

Кемпір сөзін доғара қойды. Леон оның қасына барды.

– Жарар, жарар, жылама, есалаң. Егер мен таң атқаннан күн батқанша сенін қасыңда отыратын болсам, біз екеуміз қалай күн көрер едік, ә?

Ол әуелі Мелидің маңдайынан, содан соң темекінің жапырағындай құраған мортылдақ ақ шашынан сипады.

– Енді тыншыдың ба?

– Түсінсеңші әуелі, мен күні бойы жападан-жалғыз, тырп етпестен жатамын да қоямын. Сондықтан да басыма әр түрлі ой келеді.

– Әрине, түсінемін, бірақ күн көру керек қой. Үйде отырамын деп аштан өлуге болмас. Сен мені тыңдашы, шынымды айтсам үй іші мен үшін көшеден де суық, тым дымқыл. Сен төсекте жатырсың, саған бір есептен жылы да. Ал мен бағанадай қақиямын да жүремін, суық сүйегімнен өтеді, тіпті тамырымның, да қаны қатып қалғандай. Көшеде ен болмаса олай-былай жүріп, жылынып тірі екенімді сезінемін ғой... От жағып сенін киіміңді алмастыру керек екен-ау, кірлеп кетіпсің. Жеженге барып бір шелек көмір сұрап әкелсем бе екен, бұған қалай қарайсың?

Леон әдеттегідей екі қолын көрпенің астына тыққан еді, жыртық көрпе дымқылдықтан әрі зілдей, әрі ылғал екен.

– Қарашы, бүгін қалай жылы, ә?

Ол көрпенің астынан сипалаған бойы Мелидің иығын, тауып алды да, өзінің тоқып қалған саусақтарын оның қимылсыз жатқан қолы мен сүйегі шодырайған аш бүйірінің арасына жіберді. Төсектің астынан кәрі адамның көптен бері жуылмаған тәнінің ауыр иісі мұңкіп, мұрын жарып барады; не де болса әйтеуір жылы иіс. Леон жүресінен отырғысы келгендей төсектің жанына келіп өте төмен еңкейді, бетін әйелінің маңдайына тақады:

– Етің қандай ыссы! Өзіңе қызу түскен жоқ па екен?

– Леон, үсті-басың су екен ғой! Ауырып қалып жүрме.

– Жеженге барып азғана көмір сұрап көрейін, бәлкім, одан бірдеме табылар. Азырақ жатып жылынып алар едім, бірақ күні бойы текке жата беруге бола ма, ауруым жоқ қой.

– Сонда да азғана жатып демал. Біраз жеңілденіп, сергіп қаласың. Шешінбей-ақ қой, қажеті жоқ. Тек шапаныңды ғана шеше салсайшы.

Леон жыртық көрпе мен ескі бөстектің жылуына елікпей тұра алмады. Ол үстіндегі шапанын шешіп тастады да, кереуеттің бас жағына ілді. Шапанын әуелі стол үстіне тастайын деп оқталған еді, бірақ, уақытында теженді. Стол сондай шіріген еді, тіпті жаңбыр жауып тұрғанда оны бармағымен итере салсаң болғаны — суы шырқ ете түседі. Мүктеніп кеткен сияқты, тақтайын бассаң болғаны, құрты шыға келетіндей көрініп, зәрең ұшады. Бөстектің дәл ортасындағы төмен шөгінкіреген жып-жылы жерге жатып шалым демін алсын деп ойлаған Мели ірге жаққа қарай ығыса түсті. Кемпір күні бойы сұлап жатады да қояды, төсекті шөктіріп жіберген, қу сүйек болса да өзінше салмағы бар емес пе? Леон әлгі ойпаңдау жерге сырғып кетті де, серейіп әйелінің, қасына жатты. Содан соң ол да нақ әйеліндей тым-тырыс бола қалып, төбеге көз жіберіп біраз жатты да, ауыр күрсінді:

– Не дегенмен мұндай өмір, өмір емес!

Сонан соң кенет тіпті Мелиге де бұрылмастан, ойлы көзін үйдің сұр түсті төбесінен аудармай:

– Фабиенна қайтыс болыпты... бүгін түнде, – деді.

– Олай болса менің де кезегім келген екен ғой. Енді біздің тобымыздан қалған жалғыз менмін.

– Қайдағы топты айтасың?

– Ұмытып қалдың ба? Әлгі біздің' Фабиенна, Жюли және Фредерика бәріміз бірге жүретін топ ше... Біз ажырамас достар аталған едік қой.

– Ойыңа әлдеқайдағылар түсе береді екен!... Онда сен он беске келіп пе едің? Осы күнге дейін сен, оқтын-оқтын жас шағыңды да есіңе түсіреді екенсің ғой, ә?

– Өзің мендей төсек тартып жатып алсаң, барлығын да есіңе түсірер едің. Адам ойға еліккенде өзін өзі ұмытады. Менің басқа істер жұмысым жоқ қой – сондықтан да өткен-кеткен ойыма түсе береді. Бірақ түрме сияқты осы бөстектен ешқайда да ұзап кете алмайсың, әйтсе де ылаждап бойыңды сергіткің келеді: екеуміз әдепкі жүре бастағанда сенің мысығын мені тырнап алғаны есіңде ме? Мен сонда сенін шалыңдікіне екінші рет келген болатынмын. Әкең мысықты теңізге тастаймын деген, бірақ мен аяп, бермегем. Сен порттан қайтып келгенде менің барлық саусағымды сүйген едің, сол есіңде ме?

– Сен айтқасын, демек, солай болғаны ғой, — деді Леон күңкілдеп:

– Кей кезде тәулік бойы қимылдамай жатқандықтан аяғыңның жаны кетіп ағаш тәрізді боп қалады, тіпті өз аяғым дей алмайсың. Сонда менің көзіме ненің келетінін білемісің — әлгі екеуміз шалғын үстінде өткізген түн есінде де, жоқ па? Не дейсің? Мейрам кезі еді ғой, біз күні бойы жүгірумен болып кеш бойы биледік, бургундия шарабын іштік. Шаршағаным соншалық аяғымды баса алмай қалдым. Сонда сен мені үйге дейін көтеріп кайттың. Сондағы айды айтсайшы, ай болғанда қандай ай еді, есінде ме?

– Бұ да жарайды, сенің ойыңа ылғи жақсы істер ғана түседі екен!

– Жоқ, ылғи олай бола бермейді. Жаман оқиғалар да есіме жиі түсіп тұрады... Фабиенна ақырғы күніне дейін өзін өзі жақсы ұстады. Өмірі ауырған жоқ. Неден өлді екен байғұс?

Суыққа тоңып өліпті. Таңертең өлігінің үстінен шыққандар сіресіп қатып қалған екен дейді.

– Ол ғапыл кетті, бәлкім ұйқтап жатып та өліп кеткен болар. Фабиенна өмірінің ақырғы күніне дейін төсек тартып жатқан жоқ, қалай болғанмен өзі жүріп-тұратын. Ал менің жатқаным мынау, ештеңе көрмеймін, ештеңе естімеймін, менің осыным да тіршілік пе?

– Жүретін еді деймісің? Әй, бишара кемпірім-ай! Екі жылдың ішінде сен өмірден артта қалған екенсің ғой, ештеңені де білмейсің. Егер сен қазір мұндағы шалдардың қалай күн көретінін білер болсаң! Жағдай күннен күнге нашарлап барады. Барлығы да түбірінен шіріп жатыр — әлем де, адамдар да. Басқа барактарда не боп жатқанын көрсең, әсіресе бүгінгідей жаңбырлы күндерде. Біздің үй әлі жаман емес, амалдап төзуге болады. Фабиенна қандай көлге түскен еді десеңші! Рас, жүруден қалған жоқ, бірақ оның қалай жүргенін, қайда барғанын ойлашы, аяғы оған қандай қызмет етті деші? Күн сайын таң сәріден тұрып ап жуынды-шашындының арасын шарлап, тастандыларды ақтару үшін қызмет ететін. Сорлы ешкімнің көзіне түспеуге тырысатын еді.

– Фабиенна өмір бойы өркөкірек болып өтті.

Қартайғанда да сондай болды. Тастандыларды ақтаруы да, асхананың алдында қайыршылармен қатар тұрып, кемтарларға арналған сорпадан татпайын дегендігінен болатын. Рас, кей кезде ол асханаға барып та қалатын еді. Барғанда оның неден ұялатынын түсінбей-ақ қойдым. Барсақ, бізде не кінә бар, біздің неден ұялуымыз тиіс, шайтан атсын оларды! Ал енді ол осы асхананың есігіне бір бүйірлеп кіретін-ді, есалаң! Оның сымнан тұтқа салған үлкен консерв сауыты болушы еді; аспаз соған сорпа құйып берсе болғаны, Фабиенна өзінің лашығына қарай ілби басып жөнелетін-ді. Үйіне жеткенше сорпасы суып та кетеді... дегенмен ол жұрттың көзінше жылылай ішкенше, оңашада отырып суық күйінде ішейін деп ойлайтын болар. Үстіндегі көйлегі пәре-пәре болатын, ал басына тартып жүргені онша тоза қоймаған, әлі берік қара орамал еді - сол орамалды тартып шыққанда оның, түрі тап бұрынғыдай болып кететін, бұрын оның қандай болғаны есінде ғой?

– Фабиенна жақсы адам еді. Дансар ханымның мектебінде оқығандардың бәрі де оны шексіз сүйетін. Сабақты бір рет оқып шықса-ақ болды, мүдіртпей жауап беретін-ді. Тіпті таң қалатынбыз. Пианинода ойнауды ешкімнен үйренбей-ақ, саусақтары клавишаға тиіп кетсе қалаған әнді орындап шығатын. Өзі сондай зерек еді. Ән салғаны қандай десейші! Әнді қалай салатыны есінде ме? Табандылығы қандай еді! Өзінің Филиберін мектепте жүргенде-ақ таңдап алған болатын, сонда Фабиеннаның он жасқа да толмаған кезі еді. Ақыры дегеніне жетті. Өзінің сүйгеніне ие болды.

– Бірақ ұзақ тұра алмады ғой.

– Сонда да...

Ол он бесінші жылы қайтыс болды. Екі баласынын екеуінен де хат-хабар жоқ. Қайда жүр екен, олар? Өліп қалды ма? Түрмеде отыр ма? Әлде хабар-ошарсыз жоқ боп кетті ме екен? Әйтеуір сорлыға оз өмірін жалғыздықпен өткізуге тура келді.

– Дегенмен, он жыл болса да бақытты тұрды.

– Ал енді, сен мені бақытты ете алмадың десейші.

– Леон, біздің мәселеміз басқа ғой. Біз өмірімізді жақсы өткіздік.

– Е, демек, біз ендеше бүкіл дүниедегі ен бақытсыз адам емес екенбіз ғой! Қысылып-қымтырылып дегендей... Кейде бір көршіңе қызмет етесің, кейде басқа біреуіне болысасың. Ал, қайыр сұрауға мен баспас едім. Жежен де бізге қарасып тұрады. Оны шлюздің жанында судан алып шыққанымда мен оған қайырымды іс еткенмін, ол сол жақсылықты есінен шығармайды...

– Леон, қар жауып кеткенін қарашы!

– Ех, жетпей тұрғаны сол еді! Тұрып, тыста не болып жатқанын көріп келейінші.

– Сен мені жуындырып, киім ауыстыру керек дейсің, олай ететін болғаныңда тездетуін керек еді, менен жаман иіс шығатынын өзім де сезіп жатырмын. Монах әйелді неге шақырмайсың? Маған қандай қырсық аурудың жабысқанын өзің де көріп тұрсың ғой. Мүмкін ол бірдеме білетін шығар, көмектесер еді.

Леонның, ашуланғаны сонша, төсектен сырғып түсе жаздады.

– Сен ынтығулы сол бір монах әйелдерің маған жеріп болды, – деп ол дүрлігіп кетті.

– Сонда да әжібике Марта мені жақсылап жуындырады. Ал саған одан келер ешқандай зиян жоқ.

– Қалай қисаңдайды десеңші өздері! Олардың барлығы да ақ ниетті адамдарды алдауға бейімделген. Олар әрбір орынды, орынсыз жағдайларды пайдаланып қалуды ойлайды. Бұл жерде біреуге сыбыр етсе, басқа жерде - тағы біреуді табады.

– Енді менімен әбігерленуден ешнәрсе шықпайтынын білесің ғой... бір ғана әжібике келіп кетіп жүреді, әлгі аласа бойлы, жуантықтау келген әйел есінде ме? Мен ол туралы ешқандай жаман сөз естігем жоқ. Бәлкім ол сенен де асқан коммунист шығар!

– Әлденені оттама! Жұмысшыларға жағынғалы жүрген топ та солай деген болатын. Құр қылмыйғанымен шынында олар кім? Сұмырай! Оларды басқаша атауға болмайды. Сен, сен сияқтылардың бәрің ұзын шапандыларға сеніп үйгенсіңдер, ал олардың бастықтары әртүрлі списоктар мен архиепископтар сол сенімді пайдаланып, жұртты әлдилеп, олардың көзін бояйды: төзіңдер, туысқандар, құдай сендерді қайыршылықпен сынайды, дейді олар.

– Осының барлығын сен өзіңнің газетіңнен оқып білдің бе?

Леон ашуға булығып, малмандай су шапанын кие алмай бір орында қақшиып тұр. Жыртық астарына кірген қолын қайта суырып ала алмағандығынан бос жеңі салбырай қалған

– Я, оқып білдім. Газетте қалай жазылса, солай айту керек деп білемін, сенің әлгі сиқырларың не дейді десейші, олардың құрандарынан жаттағанын тақпақтап судырлатып айтып шыққаннан гөрі...

Порттан сиренаның ұлыған дауысы шықты; қарлыға ысқырған дауыс әрең дегенде аспанға көтерілді де, бірақ ә дегенше, өзінің бар салмағымен төмендей барып, жерге құлдилап түскен сияқты.

– Сенін, будильнигің тағы да дұрыс жүрмей қалыпты Он минут артта. Түс боп қалған екен, балаларды алып қайту керек.

Леон көшеге шығады. Сұрғылт тартқан аспаннан қалың жапалақ қар біркелкі жауып тұр. Лас шалшық сулардың бетімен жаңа ғана жауып өткен жаңбырдан суланған үй төбелеріне түссе болғаны, қар дереу еріп жоқ болады. Тіпті, аспанда қарға толы тор ілулі тұрғандай. Жапалақ қар еш дыбыссыз ғана бірыңғай жауып тұр. Зәулім сутартқышы бар кейіпсіз поселке бірте-бірте жоғары көтеріліп, аспанда бара жатқан тәрізді. Қария кішкене шұңқырлар мен таяз орлардың арасымен жүріп отырып, енді ғана бетіне жұқа мұз қата бастаған қақтарды орала өтіп келеді. Ол басын, жоғары көтере киген жағасына тыға түседі. Теңіз фуражкасының құлағын төмен түсіріп жіберген. Мұрны мен қабағын үсітіп алмау үшін, бетін тыржита түсіп, ұртын ауаға толтырып алып үріне береді.

Осындай мыйбалшықтың арасында келе жатқан оның алдынан кенеттен велосипед тепкен біреу шықты.

Леон дереу жолдан бұрылды да, шөп өскен қатқыл жерге барып тұрды.

– Күн жақсы ма екен, Леон?

– Одан да сен жұмыстық жайын айтсаңшы? Не болды? Іліктің бе?

– Ілігу қайда! Баяғы он бес - жиырмадай ғана адам алды! Болғанының өзі жалғыз пароход еді.

Порттан докерлер қайтып келеді. Бүгін олардың көбі әуелі, түске дейінгі уақытын пароходты күтумен, кейін жұмыссыздар тізіміне белгі соқтыру үшін кезектерін күтумен жүріп күнді бос өткізді.

Леон Жеженнің лашығының жанынан өтіп бара жатқанда, оның есігін ашты да ішіне үңілді.

– Жежен, мен балаларды қарсы алуға бара жатырмын. Содан кейін саған соға кетермін. Егер көмірің болса бір шелек көмір сұрайын деп едім.

– Көмір бар. Балық та табылады. Соға кет, күтем.

– Мақұл, соға кетермін.

Жежен есік алдына шығып, қарияны кепке дейін көз қарасымен шығарып салды. Жеженнің жасы жетпіс бесте, ал Леон сексенге келіп қалған. Жас докерлер оқтын-оқтын Жеженге өз кезектерін беріп тұрады. Мұндай кездерде бір-екі күн жұмысқа краншының көмекшісі болып жалданады. Сондықтан да ол ептеп күн керіп келеді. Қартайса да қажып шалдықтым деп тұрмайды, тырысып-ақ бағады. Өлермен.

Жүк машиналары мен жеңіл машиналар ерсілі-қарсылы зымырап жүріп жатқан кеше, бүкіл поселкені қақ жарып өтіп, бетон төселген шоссеге барып тіреледі. Шоссенің екі жақ бетінде қирап қалған үйлер, әр жерде қалай болса солай үйілген тастар мен бетондалған үй төбелерінің сынықтарының үйінділері, темір-

терсектердің қалдықтары көрінеді — бұлар 1943 жылы «ұшатын қамалдар» опат қылған екі жұмысшылар қалашығының қалдықтары. Шоссені кесіп өтуден бұрын Леон абайлап жан-жағына қарап алады да, тек содан соқ ғана жолдың арғы бетіне қарай зытып ала жөнеледі. Осы арадан екі биік жардың арасын қуалап тар жол басталады. Бұл ара қаланың орталық көшесінен де гөрі лас. Қария он метрдей жүріп ор басына тоқтады. Балалар мектептен осы арамен қайтады. Леон оларды күн сайын осы жерде, бірінші қайырылыста күтіп алады. Асыға басып, үйлеріне қайтып келе жатқан балалар мен қыздар бұл жерден оған анық көрінеді. Қария олардың барлығын таниды, тіпті есімдеріне дейін біледі; бұдан бес жыл бұрын Ролландтың бір баласын осы шоссенің бойында әскери машина басып кеткеннен бері, бейсембі, жексембі және каникул күндерінен басқа уақыттарда Леон қария осында, дәл кезекші болып келгендей, күніне екі рет келеді. Леонға бұл жөнінде ешкім ештеңе демесе де, бұл іс оның айнымас әдетіне айналып кеткен. Ал, жұмысшылар поселкесінде оқитын балалар аз емес, әрбір барактан кемінде екеу-үшеуі табылады. Леон таяғын айбынмен жоғары көтеріп белгі беріп, оларды шоссенің жанына тоқтатады да, бәрін тегіс жинап, шоссенің екінші жағына өтуге қолайлы кезенді күтеді, өйткені, шынына келгенде, оның өзі де машинадан өлердей қорқатын-ды. Сәл саябыр бола қалғанда ол шоссенің ортасында тұрып алады да, таяғын аяғының арасына қысып тұрып, екі қолын сілтей, дауыстап:

– Өтіңдер, есалаңдар! Тез, тез өтіңдер! — деп балаларға команда бере бастайды.

### III.

# АТЛАНТИКА ҚОРҒАНЫНЫҢ ПАНАСЫНДА

Әрине, Леон атай жақсы адам, бірақ оның ылғи таяғын ала жүгіретіні несі? Демек, егер оның айтқанын тыңдамасаң, ол салып қалудан тайынбайды ғой? Поль, Гиттонның асырап алған үш баласының ішіндегі ең үлкені, бүгін ол жолдастарының соңында қалып, әдеттегідей суықты да, карды да елемей жүріп отырып, ойға шомған болатын. Бала тезірек жүрсін деген оймен Леон оған таяғын оқтаған-ды. Поль бірден тіл ала қоймағанмен, артынан зауқы болмаса да шосседен жүгіріп өткен болатын. Шынымен Леон атай оны сабар ма еді?

Поль он бірде. Өмірде кездесетін нәрселердің көбі оған ғажап көрінеді. Ол өзіне өзі ондаған сұрақ қойып, әрқайсысын шешуге тырысады. Рас, Поль Гиттондарды ата жақсы көреді, олар Польшің есі кіре бастағанынан көп бұрын-ақ оның туған ата-анасындай болып кеткен. Ол, Гиттондар өзінің туған ата-анасы емес екенін, Клодетта мен кішкене Жанның өзіне бірі туған іні, бірі туған қарындас емес, өзіндей асыранды екендерін қашан, кімнен естігенін де білмейді. Дегенмен, кей кезде тұмандай бұлдыраған алыс, бірақ өте тәтті бала шағы оның есіне түседі; мұндай шақ өзі дүниеге келгеннен кейінгі алғашқы айларда туған, анасы әлдилеп әлпештегенде ғана болған сияқты көрінді. Я, бәлкім сонда ғана тәтті балалық шақ болар, мүмкін бұл ой қате шығар? Әлде сол ана Гиттон әженің өзі ме екен? Поль оны білмейді. Осындай білместік, сенбестік жазылмайтын жарадай оның ойынан кетпейді; сондықтан да оның балғын балалық сүйіспендігінде тоқтам жоқ; осыдан ба, әйтеуір ол қыз сияқты сезімтал-ақ: біреу сәл ғана көз алартса я болмаса Леон атай таяғын оқталса болғаны тұнжырап, кектене қалады...

Оның көз алдында Гиттонның үйіне шақырмаған қонақтай жоқшылық ене бастады, бірақ Поль өзінің барлық күшімен, барлық балалық тәнімен қарсыласып оған иілмеуге тырысты. Ол жоқшылықтан қорқып, қабылдағысы келмей, оған: – Жоқ! – деген болатын. Жоқшылықты өте жек көргені сияқты ол ешуақытта да ешкімді өте жақсы көрген емес. Жан түршіктіретін аштық сезімі одам бір сағатқа да арылмайтын. Қанша айтқанмен Поль ересек бала ғой, ол өздерінің басына төнген жалғыз ғана аштық қауіп емес екенін түсінді. Бұдан бір жыл бұрын октябрь айында, мектепте оқу басталғанда-ақ Поль мұның бәріне түсінген болатын. Бір рет мектеп директоры әңгімелесу үшін Гиттонға әкесін шақыруды бұйырды. Содан кейін ол докерге салтанатты түрде егер оның ұлы, яғни баласы, әрине, алдағы уақытта да үздіксіз оқитын болса, адам болып шығатынын айтты... Оқу басталғаннан бері Поль сабақ үлгіруден екінші орында болатын; бірінші орындағы оқушы Польшің айрылмас досы, доктордың баласы Пьеро болатын.

Әлгі әңгімелесуден кейін жағдайдың не болғанын сезу онша қиын емес еді; үйіне қайтып келісімен Гиттон әкей бірдеме жайында әуелі шешеймен сыбырласты сөйлесті іс, артынан пештің жанында, Польшің алдына алып отырған күйі оған

өмірінде істемеген мейрімділік көрсетті. Әкесі Польша жас толы көзімен қарап отыр, сірә, ішінен: »Мен ырзамын, өте. ырзамын, егер сен менің туған балам болсаң, және де сенің тұрмысын біздікінен гөрі сәл тәуірірек болса, қалай қуанар едім» — деп те ойлайтын болу керек. Ол сонда-ақ Польшаға өте ауыр күн туғанын түсіндіріп, балам, бірақ біз ештеп бұдан да құтылып шығармыз, деген болатын. Құтылуын құтыламыз-ау, егер Моль алда да бұрынғысындай жақсы оқитын болса, Гиттон әкей қолынан келгенін аямай, баласының оқи түсуіне жағдай жасауға тырысады. Әжесі емтихан туралы да, стипендия туралы да әңгімеледі. Осы кеш оның дотқа көшіп келгеннен бері бірінші рет жадырағаны, көңілденгені еді. Тіпті апайды биге еріксіз шығарып өзі әндетіп ысқырумен болды:

*Ал, жігітім, Польша достым,*

*Тағы да бір күй, достым.*

Польша мұның бәріне түсінген жоқ. Дегенмен, ол Гиттон әкейдің зімпара қағаздай қатты сақал қаптаған иегін құшырлана сүйді. Ал, енді қазір, биылғы оқу мәселесі шешілетін кез таяғанда Гиттон әкей оқуды алда да соза беру жөнінде әңгімелеуді қойды. Бұл жолы Польша бәріне түсінді, ол енді ештеңені де сұрамау керек екеніне дейін түсінді. Оқытушыда да үн жоқ. Ал, Польша бұрынғысындай, өзінің бірінші орындағы досы Пьеродан кейінгі екінші орнында келе жатты. Сірә, әкесі ойлағандай ауыр күндерден тез құтыла қою оңай болмаса керек.

Польша барлық күшін салып қайыршылықтан қашып құтылудың жағдайын ойлап бақты. Күннен күнге ол дотқа кайтарда көңілсіздене түсіп, әрең жүрді. Егер күн жақсы болса, теңіз жағасына барып қыдырудың амалын табар еді немесе қашып кетер еді. Бірақ қалай болғанмен қыстың күні үйде отыруға тура келеді, тек жексембі, бейсембі күндері ғана Пьеро шақырғандықтан досының көңілін қимай соның үйіне қыдыратын-ды. Онда әрқашан, кішкентай ғана қараңғы бөлмеде қабылдау күткен, жақсы киім киген, бозарған жүдеу жүзді адамдар отыратын. Бөлмеде қабылдау күтіп отыратындар жоқ кезде Польша құмарлана қарайтын сұлу суреті бар қалың кітаптарды бұлар оқыған болып, беттерін дамылсыз аударарды.

Мұнда қолын күніне кем дегенде жүз рет жуатын, тар, тік жағалы ақ халатын үстінен тастамайтын, сондықтан да оның беті онан басым дөңгелек болып ажарлы, сүйкімді көрінетін Пьердің әжесі де жүретін. Бастапқы кезде Польша ештеңеге тие алмаушы еді. Ол өзін мұнда аяғаннан шақырады, шақыратын әрине Пьеро емес, доктор мен оның әйелі болар, өйткені не дегенмен Пьеро екеуміз қатар өскен құрбы, доспыз ғой, деп ойлайтын. Ол бірте-бірте доктордікіне үйреніп, бұлардан ұялмайтын болып алды. Бұлар оны аяғандығынан емес, Пьеромен екеуі бірін бірі жақсы көретіндіктен шақыратын, тіпті кей кезде түскі тамаққа да қалдырып қоятын-ды. Польша доктордікінде өз үйіндей еркін жүретін. Енді олар мұның алдына пирожное мен конфет қойғанда ол бұрынғыдай ұялып, алдыңғы екі тісімен ғана тістеп жемейтін болды. Тек оны бір-ақ нәрсе қынжылтты, әжесі тәрелкеге не салса соны талғамай жеп қоя бермейтін Пьеродан оны бір-ақ нәрсе айыратын еді, ол – ауызына

ас салған сайын: «Бұным қалай, бір түйір болса да Клодетта мен Жанға апарып беруім керек еді-ау» деп ойлайтын еді. Сүйтіп ол жұрттың көзін ала беріп қалтасына не конфет, не алма салып алатын да, ішіп отырғандар көріп қалды ма деп әбігерленетін. Әрине, осындай минуттерде Поль өзін Пьеромен тең екенмін деп есептемейтін... оған бір түрлі жат, қайғылы сезім тап болатын. Дегенмен мұндай көңілді бейсембілер мен жексембілер, ақылды Пьеромен достық, екеуінің бірлесіп ойлаған жоспарлары — осынын барлығы да доттың мәңгілік күнгірт қараңғысына сондай ұқсамайтын еді.

...Егер Леон атай Польге тие қалса, тіпті оған сәл ғана қолын тигізсе де, бұл онан өшін алар еді! Поль оған бір уыс саз не тас лақтырар еді. Содан соң Гиттон әкей Леонға барып, оған кісінің балаларына тиуші болма дер еді! Бірақ Леон атай ондай тіпті ашушаң емес болу керек. Таяқ оқталғаны да жай әншейін жаны ашыған болар.

Поль доттың есігін ашқанда суға піскен картоптың үйреншікті иісін бірден сезді. Түскі тамақ даярланған екен. Оны әзірлеу де қиын емес еді. Кішкентай Жанға қаймағы алынған жарты стакан көгілдір-сұрғылт сүт берілетін, бірақ Гиттон әкейге шарап қойылмайтын. Столдың тап ортасында сыра шөлмегі тұр, бірақ оған су, кәдімгі қара су құйылыпты.

Көп кешікпей Гиттон әкей де келді. Ол велосипедін доттың, төбесіне қалай шығарып қойғанына дейін естіледі. Ең ғажабы — төбе қап-қалың, бетонының қалыңдығы екі метрдей болуы мүмкін, сүйте тұра кейде оның ішінде отырғандарға жай дыбыстың өзі де естіліп тұрады...

Әкей есік алдындағы үлкен қақтан аттап өтіп, көңілдене сөйледі:

– Біздің доттан олар керемет ұтылды! Қазір барак біткеннің барлығын су басып кетті. Бізде аса жақсы болмағанмен әйтеуір құрғақ, солай емес пе?

– Солайы солай-ау. Тек есік алдының балшығы мый боп езіліп кетті. Бірақ, сен оны тазартасың ғой, ә?

– Әрине, оған алаң болма. Есік алдын аршығанда онан жүз есе көп балшықты тазартқанбыз. Оған қарағанда бұл не... түкке де тұрмайды!...

Иесіз қалған дотты тұрғын үйге айналдыру үшін Гиттон әкейдің көп ерлік істегенін ашып айту керек. Бірақ оны мұндай іске мойындатқан — қайыршылық болатын. Онан басқа амал қалмады. Дотқа көшуден бұрын Гиттонның семьясы бір сұмпайы лашықта тұрған еді; оның тек шатыр таянышы мен төрт бүйіріндегі қапталған бағанасы ғана ағаш болатын... Бірақ, ол немененен қапталған еді десеңші? Тольмен. Терезе дегені ауызға аларлық емес еді, тек есіктің жоғарғы жағында әйнектелген жіңішке ғана тесік болатын. Бірақ таза ауаның молдығын жоққа шығару күнә болар еді — тесік біткеннің барлығынан жел улейтін де тұратын. Міне, бір тамаша күні Гиттонның үйі дауылдың ойынына айналды. Дауыл ә дегеннен-ақ бір бөлек тольді жұлып әкетті. Сонан ширек сағаттай құйып тұрған жаңбырда әлгі

тольдi, қирап қалған руль сияқты, шыр айналдырды, сөйтіп тұрғанда оны жұлып ап ұшырып әкетті. Әке-шешесі үйде жоқ еді. Әуелгі тольдi дауыл ұшырып әкеткенде балалар біраз жеңілденіп, бойларын жазып қалды, өйткені тольдi желпілдетіп, ойнақшыған жел бүкіл лашықты солқылдатты, ұшырып жіберетіндей болып тұрған. Дауыл олардың кішкене үйін тып-типыл жоқ қылып, әлдеқайда ұшырып әкеткісі келгендей, бейне бір үлкен босаған тіске ұқсатып бір олай, бір былай өршелене-өршелене солқылдатты да тұрды. Сонан кейін екінші бөлек тольдi ұшырып алып кетті. Одан соң төменгі жағы шегелеулі тұрған үшінші бөлек толь. жұлынды да, бір минуттай желпілдеп тұрып, алғашқы тольдердің ұшқан жағына ұшып ала жөнелді. Жел оны шалқалаған күйінде ұшырып алып кетті де, ақыры сутартқыш мұнараның қабырғасына жалп еткізіп, афиша сияқтандырып жапсыра салды. Сонан кейін барлығы қайтадан басталды. Жел кішкене үйдің тюльдерінің бірінен соң бірін артишоктың қабығындай жұлып әкетті де тұрды. Бірте-бірте бөлменің ішіне күннің көзі түгел түсіп, бұл бақытсыздық жағдайын айқындай берді. Әсіресе, Гиттондардың жаман-жәутік төсектері көп зиянданды. Балалар жұртты көмекке шақыруға бата алмады. Әлі де болса жел соққан жақта кішкене толь қалған екен, балалар соны паналап тығылып отырды. Дегенмен көп ұзамай бас паналайтын да жер қалмады. Тек төменгі жақтан қаққан бірнеше тақтай мен үйдің еш пайдасы жоқ аңырайған сүлдесі ғана қалды. Соққан жел мен жауған жаңбыр бұлардан тоқтаусыз өте береді. Жанағы жел ұшырып әкеткен тольдер қағылған бөренелердің кей жерінде әлі де тольдің қабат-қабат қалың, ал кей жерінде жұқа қалыңдылары бейне жалба-жұлбасы шыққан блокноттың түбіне ұқсап желбіреді. Осы ойраны шыққан жерде бөстектер мен салам орындықтар, үстелдердің үстіне ағыл-тегіл су ағып жатыр. Тап күзді күні мектептің әйнектерін жуғандай, айналы шкафтың бетін жаңбыр шайып тур. Жоғарыда саңырауқұлақ сияқты шошайған картон тебе әлі тұр, өйткені не боларын кім біледі деп сақтанған Гиттон әкей, алғашқы штормда-ақ жұлып әкетпесін деп төбеге оқта-текте екі үш тастан тастай беретін Енді, қабырғасы болмаған соң төбесінің қажеті қанша? Оның үстіне әлгі тастар жел соққан сайын қимылдайды да, қазір түсіп кетіп балаларды езіп тастайтындай көрінеді.

Балалар болып жатқан бұл уақиғаға саса қойған жоқ. Әке-шешесі үйге қайтып келгенде аң-таң боп мелшиіп, әуелі не болып қалғанына түсіне алмай безеріп тұрды да қалды. Өйткені осы мезгілде дауыл да тынышталған болатын. Ауа желсіз тып-тынық еді. Күн жай ғана теңіздің арғы жағына еңкейіп бара жатқан кезді. Көгілдір аспанда өзінің дірілдеген жұдырықтай денесімен көк аспанның шексіз биіктігін көрсеткендей болған бозторғай бір орында ұшып тұр. Батып бара жатқан күннің жұмсақ сәулелері түсіп тұрған осы бір кезде, қирап жатқан лашық тіпті ойға сыймайтындай болып көрінді.

Міне сонда Гиттон әкей дотқа орынды шабуыл жасады. Дот солайымен көміліп қалған болатын-ды. Жер бетінде шағын дөңгелек алаң сияқты төбесі ғана көрінетін. Оны докерлердің балалары «үй» етіп ойнайтын еді. Біреу бұрын бұл жерде есік пен жер бетіне шығатын екі метрлік цементтелген жол және баспалдақ болғанын өте орынды еске салды. Әуелі көршілері есік алдын аршуға болысты,—не дегенмен, ең керектісі есік қой, ал қалған жайлылықты күте тұруға да болады, солай емес

пе?Доттан екі-үш жүз тачкедей балшық шығарылып тасталды. Есік алды тез аршылды. Бірақ дотқа апаратын жол-коридорды да биіктігі екі метрдей топырақ басып қалғаны анықталды; сонан ол да аршылып алынды, артынан қолдарына фонарь алып, жұрт дотқа кірді. Оның іші сондай суық, әрі дымқыл екен, тіпті жұрттың көбі онда тұруға бола ма екен деп күмәнданып қалды. Ең жақсысы, кіре беріс есік пен атысқа арналған биік тесікті әбден аршып алғанда, бәрінен бұрын, онан ары саз топырақты бір метрдей жерге апарып, оны ылдилап үйін тастағанда, айналасы аршылған дотқа жарық енді, сонда дымқыл қабырғалары судан кепкен мезгілде дот олардың бұрынғы картон үйлерінен гөрі жарығырақ екені байқалды. Бірақ мұнда да керемет сасық боп шықты. Кей кезде, әрине, теңіз үшін келген адамдар мен осы қалаға жаздың күні жиналып ап теңіз жағасына шатыр құрып жататын туристердің мұнда соға жүретіндерін айтпағанның өзінде, дот көмілместен бұрын оның бүкіл поселкеге неге керек болғаны белгілі ғой... Гиттон әкей жавельді аяған жоқ дотқа бөтелкелеп төгумен болды. Сонда, әлгі тастай болып қатқан нәжістердің барлығы қалай көпіршіп, күлдіреді десеңші, ал енді оның үстіне соны қырып бір жерге үйіп, артынан мұрныңды басып жүріп күрекпен сыртқа шығарып тасуға тура келді. Ол былай тұрсын, қабырғаға жазған жазулармен оларға түсінік ретінде салған суреттер біраз азаптандырды. Ең ақыры бормен жазған жазудың өзін өшіру оңай болмай шықты. Кейбір әдепсіз суреттер тіпті өшіруге келмеді. Өйткені оларды бетоннан құйған қабырғаға шегемен керіп жазыпты. Ондайлардың қайсысын шкаф, мебельмен, қайсысын кереуетпен қалқалап қоюға тура келді. Бірақ қайткен күнде де мұнын өзі жел мен жаңбырдан артық еді! Дотқа жаман-жәутік нәрселерінің барлығын тасып апарды. Әйтеуір үйтіп-бүйтіп орналасқан болды. Қабырғаға қадаған тұтқаларға Гиттон әкей полка орнатты, ал кейбіреулеріне тіпті тақтай іле салды. Ол есік те құрып, тіпті ағаш рамкалы әйнек қондырған нағыз терезе де жасады, рамканы атуға арналған тесікке орнатып, цементпен сылады, сүйтіп терезенің өзі әрі мықты, әрі жақсы боп шықты. Оның үстіне ерлі-зайыпты Гиттондар үйлерін әсемдеуді де жек көрмейді екен... Егер олардың нағыз үйі болатын күн туа қалса, оны жақсылап жабдықтай алатындарына күмәндануға болмайтын көрінеді! Олар үйді жарықпен қамтамасыз етуде де автомобиль аккумуляторын пайдаланып, жүзеге асырды. Әрине, оны жиі-жиі күш алдырып тұру керек, ол былай тұрсын, оның өзі солғын, күңгірт жарық беретін, дегенмен, жарықтың аты жарық қой; Гиттон әкей тағы бір сондай аккумуляторды пайдаланып, бір кезде өзінің дотын радиоландырудан да үміт үзген жоқ.

– Бір жоқшылықтан екінші жоқшылыққа ұшыраудан құтылмадық, – дей беретін Гиттон әкей. – Анау үйіміздің қабырғасы жоқ еді. Ал мынау үйімізге ешқандай желдің кіре алатын түрі жоқ. Енді Атлантика қорғаны кімге қажет болса — ондай өтінішін бізге жолдасын!

Бастапқы күндері біраз оқыс жағдайлар да болды. Бір күні полиция қызметшілері мен қайдағы бір қолдарына портфель ұстаған мырзалар келді... Сіздердің мұнда кіруге праволарыңыз жоқ еді...

– Қандай право керек еді? Сіз нені право деп білесіз, бізге соны айтыңызшы? Ол былай тұрсын, доттың да ешкімге керегі жоқ. Ол неменеге жарайтын еді? Әрине, тазалап тәртіпке келтірілген соң ол жұрттың барлығына да керек бола қалған ғой. Ендеше жарайды, сіздер қазір көрерсіздер! Екі басқыштан бір-ақ, аттап, Гиттон сыртқа жүгіріп шықты да, ең биік балшық үйіндінің төбесіне шығып ап, екі қолын сермеп бар дауысымен айқайлап жіберді. Тап сол кезде түс болған еді. Порт жақтан сол күні жұмыс таппаған докерлер кайтып келе жатқан болатын. Олар жүгіріп келіп Гиттонды қоршап алып тұра қалды. «Демек, сіздерге салса, жұрт ашық далада жауын-шашынның астында жатсын дейсіздер ғой, шамасы? Ондайларға қайда бар дейсіздер?»

– Дегенмен доттың иесі теңіз министрлігі ғой, – деді полиция қызметкерлерінің біреуі тұрып.

– Мен үй ақысын төлеуден бастартып тұрғаным жоқ қой, — деді Гиттон айқайлап.

Ол әлгідей деген соң олардың кетуден басқа лажы болмады. Докерлерді ыза кернеп, бұлқан-талқан болды. Ал, чиновниктер сасқанынан біріне-бірі жалтақтап қарай берді. Есін бар да еліңді тап дегендей, кері шегінетін уақыт жеткен жоқ па? Егер олар өздерінің айтқандарынан і.таймаса, таяқ жеулері де айдан анық еді.

– Ертең, – деді Анри, – осыларыңыздың барлығы газетке басылып шығарылады. Оған күмәнданбаңыз. – Ал Гиттон әкей ашуын басып тұра алмай портфель ұстаған мырзаның түймесінен ұстай алды да, ашумен бұрап-бұрап жіберді.

– Тында, мейрімді достым! – Менің ұрамды сен ала ғой, рахым ет. Тек алдыңа қоятын жалғыз ғана шартым бар. Сен осында тұратын боласың, ал мен сенің үйіңе көшем, есалаң. Жарай ма?

Қысқасын айтқанда, чиновниктер кетіп қалды. Сонан кайтып олар қарасын көрсетпеді. Дегенмен, көп ұзамай Гиттондарға қағаз келді. Онда үй үшін ақша алынбайды, бірақ үй қожасына доттың айналасындағы жерді пайдаланғаны үшін тоқсан сайын белгілі мөлшерде ақша төлеп тұруды ұсынған.

Сонымен үй мәселесі бір жайға келді. Терезелердің айналасын балшықтан тағы да біраз аршыған еді, енді бөлмеден тіп-тіке мұхит көрінетін болды, ал сол қол жақта пляж деп аталған жер көрінеді, онда қызыл кірпішпен жабылған, төбелеріне дейін бау қоршаған дачалар салынған екен. Көрініс көңілге ұнамды боп шықты.

Тек жаман жері, жаңбыр жауғанда айнала мидай езіліп, балшық шөгіп төмен түседі де, бүгінгідей терезе мен баспалдақты басып қалады.

– Әрине мен барлығын тәртіпке тез келтірем, – дейді Гиттон әкей.

– Немене, бүгін тағы да жұмыс болмады ма?

Сонда Гиттон тіл қатпай әйелінің бетіне қарады. Онысы – әйелінің мұндай сұрақты не мақсатпен бергенін білгісі келгені еді. Әйелі үндемей төмен қарай берді.

– Мен саған кінә тағайын деп сұрағаным жоқ қой, – деп қосып қойды ол.

– Жоқ, жұмыс болмады, — деді Гиттон. – Осы кепілдігімізден қанша қалды?

– Меніңше бес күнге, әрі барса бір жетіге жетер.

Гиттон докер. "Ол жұмыссыз қалған кезде оған ЖЖОБ дан күніне үш жүз елу франктан еңбекақы төлеп тұрады, бірақ жарты жылда елу күннен артыққа төлемейді. Қазір барлық қор таусылуға жақындаған болатын.

Әйелі кастрюльдің қақпағын көтерді.

– Міне, бар қалғаны осы. Оның үстіне тегіннен-тегін тауықтарымыздан айрылып қалдық....

– Тағы да, сен тауықтарыңды аузыңа алдың-ау!

Гиттон әйеліне ақыра жаздаған еді, бірақ ол өзін-өзі тоқтатты... Стол жанында шыдап тамақ күткен үш бала отыр, олар әкесінен көз айырмайды; әсіресе Поль оған үңіле қалыпты.

– Жарар, – деді Гиттон, – болары болды. Ол жайында біраз әңгіме болған ғой. Әзін ойлап көрші, өйтпесек біз ақшаны қайдан алатын едік?

– Қайдан алатынымызды білмеймін, бірақ қалай дегенде де тегін кетті, ішім ашиды...

Бастарына қазіргідей жоқшылық түспей тұрғанда, басқа докерлердің барлығындай Гиттондар да құс асыраған болатын. Жем деген мол болатын; түсіріп, тиеп жүргенде шашылған дәнді қай уақытта болса да бірнеше килограмдай теріп алуға болатын еді. Доттың айналасында Гиттонның алпыс шақты тауығы, тіпті бірнеше үйрегі де жайылып жүретін. Бірақ бұдан жарты жыл бұрын, кепілді еңбекақы таусыла бастаған мезгілде, Клодетта төсек тартып қатты наукастанып қалды. Дәрі-дәрмек алуға ақша керек болды. Сол кезде бас-аяғы жиырма шақты тауық қана қалған еді. Қалғанының барлығын сойып жеп қойған-ды; әуелі оларды әр түрлі етіп пісіріп жүрді, бірақ кейіннен ішіне түк салмай құр еттің өзін асатын болды. Әйтеуір қатық боларлық етті солай құртты. Ұзақ уақыт тауық етін жегеннен Гиттон үйінің адамдары құс нәсілінің қайсысын көрсе де лоқсып жіберетін еді. Сонда Гиттон әкей тауық біткеннің барлығын дүкеншіге көтере сатып жіберді; әрине ол бұлардың мұқтаждығын пайдаланбай қалған жоқ, бас-аяғы алты мыңнан сол асатын франкті әрең төледі: ол ақша баяғыда біткен.

Мәңгі бұлай бола бермес, — деді Гиттон әкей ашумен.

Ол стол айналасында тып-тыныш қана, өздеріне тиісті қатықсыз картопты күтіп отырған үш баласына қарады. Бұл күндері үйде май да ада болған еді. Оларды өзінен туған баладан кем көрмейтіні Гиттонға онан сайын ауыр соқты... Өте-мөте ол Польшді аяды, бүгін оның селсоқ отырғаны да көзге ап-айқын көрінеді.

#### IV

# ТАМАША АҚСАРЫ ШАШ

Түс жақындаған сайын енді қайтып ештеңені өзгертуге болмайтынына Жоржеттаның көзі жете бастады. Будильникке тек көзі түссе болғаны жүрегі сыздап ауырып кетеді; оның ауырғаны тап су бетіне түскен көпіршіктей бүкіл денеге жайылады. Неден екені белгісіз, сонда қолдары да қалтырай бастайтын еді. Сол күні таңертең қызын жолға әзірлеп жүргенінде қолы тиген нәрселердің парлығы да: қыздың ішкімі, мектеп құралдары, тіс тазалайтын щеткасы мен пастасы, олардан да басқа заттары. жүк боп артылғандай, кенеттен таң қаларлықтай зілдей боп ауырлап кетті. Бірақ Жоржеттаның өзі әзірше тек бүкіл денесіне пайда болған, тап безгек ұстағандай бір түрлі көмескі ебдейсіздікті ғана сезді. Жүруге бірнеше сағат қана қалды. Сонда да, кенеттен, әлі ештеңе шешілмегендей, әзір айырылыспай тұра тұруға болатындай көріне бастады. Бірақ өтіп бара жатқан минуттардың әрқайсысы, қайғысына оз үлесін қоса берді. Мектепке кетер алдында інілері мен сіңлілері төсектен әлі тұрмаған Жинеттамен қоштасты. Қыздың тұрғысы келген еді, бірақ оған шешесі:

– Әлі ұйықтай тұр! Жол жүрер алдында жақсылап демалып алу керек. Жеті сағат вагонда болу – ойыншық емес. Әлі шаршайсың, — деп айқай салды.

Балалар күліп апасын жұлқылай бастады.

Қалай да болса сен маған Рождествоға арнап сыйлық әкел, – деді Жерар айқайлап есіктен шыға бергенде. • Әкелесің ғой, айтшы?

Жинетта күліп жіберді, ол болашақ саяхатты қуанышпен күткен еді. Ал енді бала өзінің туған үйінен кетуге қуанса да, анаға тіптен оңай емес...

Балалар мектепке кетті де, үй ішіне кенет ұзақ меңіреу тыныштық, орнады. Бұлар үйде үшеуі-ақ қалған еді: шешесі, тым-тырыс, ұйқтауға тырысқан, бірақ төсекте жатып дөңбекши берген Жинетта және асүйден кіші ұлының сырылдап .дем алғаны мен ақырын ғана ыңқылдаған дыбысы естілді. Ол басқа балалардың айқай-шу көтергеніне қарамастан, тап пештің қасына, бұрышқа таман қойған үш орындықтан құрастырылған төсекте жатып ұйықтай берді. Сол науқас ұлы жатқан асүйден жолаушы жүретін үлкен қызы жатқан бөлмеге аяғының ұшынан басып қана кіріп, чемодан орнына пайдаланылып жүрген көгершін салатын корзинаға Жоржетта қызының бұйымдарын салып жатыр. Тоқыма корзина қалай жаман сықырлайды. Бұл корзина олардың қолына бұдан үш жыл бұрын түскен болатын; Жоржеттаның үйінде пәтерде тұрған шахтер баласынан қалған; демалыс кезінде әке-шешесі келіп баланы алып кеткен еді, Жоржетта оны сонан қайтып көрген жоқ, тек анда-санда ғана хат алысып тұратын. Міне енді содан ескерткішке осы корзина қалды. Дегенмен өз балаңды кісіге бергеннен де, кісі баласын асырап алған жақсы ғой...

Кенет Жинетта оянып кетті де, төсек үстінде тұрып отырды.

– Апа! – деп шақырды ол анасын.

– Немене?

– Апа, сен осындамысың?

– Әрине, осындамын, әлде естімеймісің?

– Ана-ау, мен керемет жақсы түс көрдім! Ана жақта жүр екенмін деймін. Оянсам, қайда екенімді білмеймін.

Жоржетта қызының қасына жүгіріп барды, баланын көрген түсі бірдемені өзгерте алатындай, оның жүрегінде кенет көмескі үміт пайда болды...

– Ал, онда қалай екен? Жақсы ма?

– Өте, өте жақсы екен. Апа, сен маған келіп тұрамысың?

– Әрине, – деп Жоржетта өтірікті батыл айтты.

Кішкентай бала апасының даусынан оянып кетті. Оның төсекте жатқанын көріп, бала аң-таң боп:

– Сен де наукастанып қалғанбысың, ә? – деп сұрады.

Қызды үйде ақырғы рет шомылдыруға арналған бір бак су от үстінде тұр; бактың қалайы түбі қызудан оқта-текте сытырлап қояды. Көшеден желдің азынаған даусы естіледі. Дауыл басталды.

– Қазір ауладан алаша әкеліп, шелекті шоланға қоямын да, көжек торының үстіне клеенка жабамын, – деп түсіндірді оған Жоржетта. – Демек, саған сыртқа шығудың қажеті жоқ. Япырай, осындай күні сапарға шығуың келіспеді-ау.

Үй ішінде де, көшеде де барлығы жым-жырт бола қалды. Шешесі Жинеттаның етін ысқылап жуа бастады. Кішкене кірпіш асүйдің іші ып ыссы. Тырдай жалаңаш қыз леген ішінде тұр. Інісі теріс айналып қабырғаға қарап жатыр. Қанша айтқанмен Жинетта қазір он екі жасқа шықты. Шешесі әсіресе Жинеттаның шашына назарын көбірек аударды; қашанда ол ең алдымен оның басын жуатын, өйткені қызының шекесіне тұлымдана түскен тамаша ақсары шашы болатын. Мұндай шаш ен сәнді киімдерден кем емес. Әттең, үйде «көк сабын» ғана бар екен. Осындай сабынмен жуып шаштың, кірін кетіре аламысың, онан мынадай нәзік, жібектей жұмсақ шаштың қиылып, көмескіленіп кетуі ықтимал.

– Апа, ауырттың ғой!

– Қазір болам, қызым, тек шашынды тағы бір рет жақсылап шайып жіберейін, сабыны кететін түрі жоқ!

Жоржетта ойлаған ойын дауыстап айтпады.

«Міне, мен ұзақ уақытқа айрылысар алдында Жинеттаны ақырғы рет жуындырып жатырмын». Бәлкім ол сондықтан да асыға қоймаған болу керек, өзі де оны сезбеген шығар, әйтеуір тағы да бірнеше рет қызының шашын шайып, сығып іріктей, сыйпай береді.

Кенеттен жапалақ қар жауып кетті. Жуынып болғаннан кейін Жинеттаның қып-қызыл боп жылтырап тұрған денесін сүртуге кезек келгенде ғана жуылған орамалын аулада, жуан сымға іліп қойған жерінде ұмытып кеткені Жоржеттаның есіне түсті. Ол енді солайымен суланып қалған болу керек. Шешесі қызын, тоңып қалмас үшін алжапқышының ұшымен сүртті де, өзі орамал әкелуге аулаға шығып кетті - асығу керек, аспанның түрі жаман, қардың кешке дейін жаууы мүмкін. Жоржетта қандай ұмытшақ болып кеткен, бүгін өзі барлық істі ойламай істеп жүр. Асүйдің есігін ашқанда ол әдеттегідей қатты сықыр ете түсті, сонда Жоржетта селт ете қалды, қорыққаннан жүрегі тулап кеудесіне сыймай кетті: бір кезде ауланың бұрышынан бірдеме шыға келді, әуелгі кезде оның, не екеніне түсіне алмай да қалды – бүгін оның ойының бәрі шатысып кеткен; бақса, кәрі төбет бүгінде ішіне жуынды төгіп жүрген сынық астаудың ішін тұмсығымен жалап жатыр екен, — өткен айдан бері қаладан оны тазартуға адам келмейді, сондықтан өздерінің апарып төгулеріне тура келетін шығар. Өстіп бықырсиды да жатады. Бірақ бір минуттен кейін ол өзінің үрейленгенін ұмытып кетті – кішкене сарайдың жанында көрпе орнына құраққа оралған Жинеттаның шүберек қуыршағы малмандай су болып жерде жатыр екен... Оны да осы арада ұмытып кетіпті. Ғажап, үй төбесі мен жерге түскен ыңғайда-ақ еріп жатқан қар, қуыршақтың шашының арасында ерімей жатыр. Бәлкім оны енді жинап алудың да қажеті бола қоймас. Дегенмен Жоржетта қуыршақты жерден көтеріп алды да, қатты сілкіп-сілкіп, терезенің қар түспейтін шығыңқы жеріне апарып қойды. Ұмыт қалған орамал әлі қата қоймаған екен, бірақ тоңазып біраз ауырланып қалыпты.

– Апа, неге кешіктің? Сүртші мені, тоңып қалдым.

– Солай екен-ау!.. – Жоржетта қызын сондай қатты ойлаған екен, ақырында тіпті оны ұмытып та кетіпті. Парижде оған қалай болар екен? Шынында Жинеттаны қазірдің өзінде-ақ мұнда жоқ, олармен бірге тұрмайды деуге болады.

Науқас бала орындық үстінде жатып, дөңбекши бастады.

– Сендерге қарай бұрылып жатуға бола ма маған, әлде жоқ па?

Баяғы ойсыз күйінде Жоржетта қызын киіндірді – кешегі кештен-ақ ол әлі киюге болатын ішкімі мен сырт көйлегін әзірлеп қойған болатын. Соңғы жылдары Жинеттаның бойы керемет өсті, бірақ жуандамағанмен, сүйегі толыққыраған еді. Киім біткеннің барлығы да тарылып қалған, түймелері «етімен» үзіліп, белдігі жоғарылап кеткен, шолақ юбкасының етегінен суыққа тоңғаннан қызарған тізесі көрінеді. Әсіресе пальтоның иығы қысып барады, жоғарғы түймесі салуға келмейді.

Әйткенмен барлық нәрсесінің тап-таза екендігіне, әдемілеп жамалғанына, жақсы үтіктелгеніне кепіл болуға болатын еді.

Бірақ Жоржетта барлығынын мәніне тек енді сағат оп екiнi соққанда да ғана түсiндi. Ендi бас-аяғы ширек сағат қана уақыт қалды. Өте аз. Уақыттың аздығы сондай, тiптi ешқандай үмiт жоқ. Қызына өзiнiң өңiн көрсетпес үшiн, Жоржетта одан тез терiс айналып кеттi. Өзiнен өзi көзiне жас келе бердi, оны тоқтатуға шама жоқ, өйткенi ол мұның еркiнен де, өзiнен де басым. Жоржеттаның ертеңгi ас әзiрлеуге де әлi келмедi. Ол тек плитаға кешегiден қалған кофенi нанмен iше салсақ та болар дегендей қоя салды. Келiсiм бойынша жүрер алдында қыз Жоржбен бiрге тамақтанатын болған. Жорж, депутат -коммунист, ол Жинеттаны Парижге апарып салуға уәде берген. Бiр мұғалiм әйел жұмыссыз докердiң он екiлерге келген қызын уақытша асырап ала тұрамын деген екен, сондықтан бұл қызды сол кiсiнiң үйiне жеткiзiп салмақшы болған. Не десеңiздер де, баласы баратын үйдi баланың ата-анасы таңдай алған жоқ, оны әлгi танымайтын париждiктер өздерiнше шештi. Әрине, о кiсiлерге Жорж сенген соң, Жоржетта да сенедi ғой, дегенмен бәрiбiр бұл аналық сезiмге сыймайтын ой едi... сiрә ол үйде қызға жаман бола қоймас... бiрақ, кiм бiледi, күнi бұрын оған кепiлдiк беруге болмайды. Қалай болған күнде де Жоржетта қызын көп уақытқа асырап алмақшы болған сүйкiмдi әйелге, алыстағы досына, жасырын ұстаған, қатты аналық қызғаншақтығын бiлдiрмей тұра алмайтынын әуелден-ақ сезген болатын.

Жоржетта Люсьеннiң қайтып келгенiн естiгенде, дәлiрек айтқанда, велосипедiн шоланға әкеп қойғанын естiп, ол қатты сiңбiрiп тастады да, көзiн сүртiп ерiн сабырлы түрмен қарсы алды; бiрақ ерi сөз бастап, тiптi онымен қалжыңдағысы келгендей де болды.

– Ал, қоштасып болдыңдар ма, қалай?

– Таңертеңнен берi ерi де сондай көңiлсiз ой ойлағанын Жоржетта бiрден түсiне қалды. Люсьеннiң қалжыңының ерсi шыққаны сондай, ол ерiн ойлап, өзiнiң қайғысын ұмытқандай болды. Сонан Жоржетта ерiнiң бетiне үңiле қарады. Отыз жыл отасқанда ол ерiнiң мұндай түрiн көрмеген едi, зәресi ұшып кеттi – түсi жабырқаңқы, бетi мен аузының айналасы бөртiнiп iсiп кеткен.

Люсьен де әйелiне қарады. Әйелiнiң тiптi түкке тұрмайтындай болса да, онан бiр ауыз сөз күтiп тұрғанын сездi. Сонда екеуi де бiраз жеңiлденiп қалады.

– Мұның шашына неге бант байладың? Бәлкiм Парижде. қазiр мұндай нәрсенi байламайтын шығар?..

– Ендеше алып тастайын ба?..

Қыз басын шұлғып оны мақұлдағанын бiлдiрдi.

– Қарашы өзің, онсыз-ақ келісіп тұр, әрі сұлулау да. Әкесі қызының желкесіне түсіп бұйраланған тамаша шашын алақанымен басып тұрды, сүйелді қолының саусақтары арасынан күннің сәулесі түсті, алтындай жарқыраған бидайдың дәнін сауылдатып құйғандай,мынаның өзі үлкен байлық қой!

Ол қызын бауырына тартты да, оны қатты сүйіп алды.

– Пальтоңның түймесін ағыт. Әлі уақыт бар. Әйтпесе көшеге шыққанда тоңып қаласың.

– Анриді ұстауға болмас, – деп шешесі әңгімеге қосылды. – Ол Жинеттаны Жорждікіне велосипедпен апарып тастауға уәде берген еді. Ал енді, қоштасалық...

Үй іші жым-жырт бола қалды. Ешкім не айтарын білмейді, айырылысар уақыт жақындап келеді. Бірер минут ішінде Анри келіп қалады; оның келгенін бұлар велосипедінің рулі қабырғаға соққан дыбыстан естиді.

Люсьен әйеліне қарап, сөзін қайталап айтты:

– Ал, уақыт жетті. Амал жоқ. Осылай болу керек... Бізге осылай істемесек болмайды, қатын.

Люсьен Жоржеттаны көптен бері бұлай атамаған еді. Ол екеуі біріне-бірі үн қатпастан қарап қалды. Не дейтіні бар, әсіресе баланың көзінше? Рас, Жинетта үлкендердің әңгімесіне үйренген болатын, бұлар онан тым соз жасыра қоймайтын еді. Кішкене қызға өмірді жалған мадақтаудың қажеті не? Еркек баланын қайтадан көзі ілініп кетті. Ол күні бойы ұйықтайтын да жататын... Өзі сондай әлсіз болатын. Бірақ ұйқтап жатса, әйтеуір жаны қиналмайды ғой. Ата-анасының жүйкелері құрып, қазір олар не істеп, не қоярын білмейді. Алда не болары да белгісіз. Қалай Люсьен тез қартайып қалған. Ол бұрын жиі-жиі: «Жасым елу бірге келді, қызым, қартайғанымда маған сүйеу боласың», — дей беретін еді. Енді кенеттен орнынан ұшып тұра келді. Жоржетта аузына түскен сөзді айта салды.

– Нелли қағаз алыпты. Сымды қиып жібереміз деп жазыпты, өйткені электр үшін ақша төленбеген екен. Бір жетіден кейін жарықсыз қаламыз.

– Көріп тұрсың ғой бәрінің қалай келгенін.

– Ешқандай тамақ даярлай алмадым.

– Оқасы жоқ, бүгін ештеңе етпес.

Люсьен қайтадан орнына отырды да, қызын өзіне қарай тартты.

Мені тыңда, Жинетта. Онда сенің елкаң болады. Сені барлығын білсін деймін, қызым, біздің елка жасардай әліміз жоқ.

– Айтпа, папа, айтпа, өзім де түсініп тұрмын ғой, керегі жоқ, — дейді қыз. Әкесі Жинеттаның иығынан алып, оған алғыс айтайын дегендей, сәл ғана сілкіп қойды; сонан тағы да оның, шашына қолын тигізіп, саусақтары арасынан моншақ өткізгендей онымен көңілсіз ойнай бастады.

– Шашынды ұмытпа, күн сайын таңертең тарақпен тарап тұр, – деді шешесі, – сонда шашың бұрынғысынан да әдемі боп кетеді.

Люсьен қарқ-қарқ күлді.

– Сен бізде нағыз саяхатшының өзісің, дұрыс қой? Францияны көресің.

– Сүйтіп тұрғанда оған бір жаңа ой келе қалды. Сонымен ол Жоржеттаға қараған күйінде, қайталап былай деді:

– Францияны.

– Е, Жинетта, шынын айтқанда, мұнда ауыр күндер... Сенің жасыңда аш болған келіспейді.

Мұндай сөзді ауыздан шығару қиын еді. Бірақ Люсьен қызына барлығын бастан-аяқ айтып шығуға міндеттімін деп есептейді; оған барлығын түсіну керек. Бала өз үйінен неге кеткенінің себебін білмей кетуге болмайды, әйтпесе оның не ойларын кім біледі.

– Картоп та өте азайды, – деп Жоржетта ерін қолдап кетті. – Екі күнге жетер-жетпес қана қалды...

Люсьен өзін ыза кернеп кеткендіктен зілдей жұдырығымен столды қойып қалды. Бірақ ашусыз ұрды, үйткені ашу деген – үстіртін сезім.

– Күн сайын мен аналардың қоймаларының қасынан өтемін... Жүздеген тонна бұршақтың құр әншейін жатқанына төртінші жылға айналды. Шіри де бастады, егеуқұйрықтар жеп жатыр. Чилиден селитрамен қоса бұршақ жіберген екен. Бұршақтың көптігі сондай, тіпті қайда қоярын білмейтін көрінеді. Ал енді қазір бұршақ бұзылғандықтан оны күзетуді де қойды. Көгергеннен иістеніп бара жатыр дейді. Винегрет жасауға әлі жарар еді, жуа мен бұрыш қосса ештеңе етпейді ғой, бірақ көп жатқан бұршақ піспейді, қайнауға да келмейді. Екінші қоймада – астық жатыр, ол көптен бері жатқан көрінеді. Ал, үшінші қоймада қант сақтаулы тұр екен, қанша екенін біліп болар емес... бүгін мұндай жаңбырда барлығы еріп кеткен шығар, есік астынан сироп ағып жатқан болар... Дегенмен, қант басқа мекеменікі, әскерге арналған қордан... Мейлі. Мұндай халдің қаншаға созыларын әлі көре жатармыз. Бүгін үстің қандай таза, Жинетта, үлкендермен ибалы бол, қызым. Тәкаппарланушы болма, жұрттың саған қайырымдылық көрсеткенімен пайдаланба, түсіндің ғой?

Бірақ қыз бала оған жауап беріп үлгіре алмады, өйткені бола қалған тыныштықта Анридің велосипедін қабырғаға сүйегені естілді. Сонда Люсьен мен Жоржетта бірден орындарынан ұшып тұра келді. Әкесі көзінің жасына ие бола алмады. Ол ашулана ернін тістей берді. Қыз да ата-анасына қарағыштап қобалжи бастады да, бірдеме күткендей жалтақтап, біресе шешесіне, біресе әкесіне қарай берді, тап осы мезгілге дейін оған барлығы да оп-оңай көрінген еді. Не жұбатайын деді ме, не сүйемелдейін деді ме, әйтеуір Люсьен әйелін иығынан құшақтады — мұндайда не болары белгісіз ғой.

– Жол шыққан жалғыз сен емессің, Жинетта. «Дьеппа» кезінде елуден аса бала кеткен еді, барлығы да аман-есен қайтып келді. Оны өзің білесің. Оларды қалай мәпеледі десейші – тап ханның балаларындай құрметтеп, бастарына көтеріпті!

Сол кезде бөлмеге Анри кіріп келді.

– Жыламаңыз, Жоржетта, — деді ол, – Жорж ол үйді өте жақсы біледі. Партияда болмаса да, өздері ете жақсы адамдар.

Люсьен Жоржеттаның арт жағында тұрып, оның иығынан қатты қысты да, оған білдірмей Анриге – асық, көп кідірме дегендей ым қақты.

– Естіп тұрмысың, – деді Люсьен әйеліне қарап, – Анри да соны айтады.

– Ал енді аттану керек, – деді Анри. – Әйтпесе поезд жүргенше тамақ ішіп үлгіре алмаймыз.

Пеш түбінде жатқан науқас бала осы кезде кенет оянып кетті. Ол аң-таң боп жылайын деп ойланып еді, бірақ шешесінің жылап тұрғанын көріп бата алмады.

– Бұл не? – деп сұрады ол.

Люсьен Жинеттаны бауырына қысып, оның екі бетінен бірдей тез-тез сүйіп алды да, ебдейсізденіп қызының ақсары шашына ернін тигізді. Айналада не боп, не қойып жатқанын түсінуден қалған Жоржеттаның қолынан қызын әрең босатып алды. Анри корзинканы жүк қоятын жерге жалма-жан байлап салды, бағытына қарай оның жанында резинке белдігі бар екен. Сонан ол Жинеттаны велосипедінің рамасына отырғызып, біраз қалжыңдап та:

– Парижге баратын жолаушылар, орындарыңа отырыңдар!.. – деп қойды.

Шешесінің жылағанын көргенде Жинетта не істерін білмей мүлдем сасып қалды. Енді ол сапар шегудің қызықтығына күмәндана бастады. Анри Люсьенге қараған еді, ол тағы да оған ым қақты. Бірақ он метрдей шыққан соң, Жинетта раманың үстінде бұлқынып, еңіреп қоя берді. Шешесі ащы дауыспен айғайлап жіберді. Ол былай тұрсын, тіпті Люсьеннің өзі де сәл уақыт есінен адасып қалды. Сол мезетте не болғанын соңынан ол өзі де түсіндіре алмады. Мұндайда адам буынып, өліп қалуға

да барады. Перзентін әкетіп бара жатқан адамның артынан қуғысы келгендей ол алға қарай екі кадам басты. Дегенмен, Анридің артынан айқайлаған жоқ, оның кеудесінде бірдемесі үзіліп кеткендей болды.

– Амал барма. Осылай істеген дұрыс болар...

Барактардан жұрт шыға келді. Көрші әйелдер Жоржеттаның қасына келіп оған көмектескілері, оны жұбатқылары келген еді, неге екенін өзі де білмей, Люсьен қолын бір-ақ сілтеді: «Керек емес, рахмет».

– Жүр, кетейік, – деді ол Жоржеттаға, – тезірек кетейік. Жұрт көрмей-ақ, қойсын... Жүр!

Жоржетта еңіреген күйінде, стол үстіне етпетінен түсіп жылап алды. Дегенмен өзінің иығын қатты қысқан Люсьеннің саусақтарының кенет босаңсығандарын сезген мезгілде абыржып кеткен ол, басын көтеріп алды да оның бетіне қарады. Люсьен мықты адам болатын, бәлкім бүкіл портта ондай екі адам да табыла қоймас еді, бірақ қазір оның өңі қашып, боп-боз боп кетті.

– Люсьен!

Егер Жоржетта өзінің Люсьенінің қандай табанды кісі екенін білмесе ол мұнан да жаман қорыққан болар еді. Бұл енді ерінін үлкен жұдырығын үндемей түйіп тұрғанын көрді. Мұның білуі бойынша тартыстың өзі де бұлшық еттің қаруынан білінуші еді, тіпті өзімен тартысқан күнде де солай болатын.

– Люсьен!

Люсьен үн қатпай, оған тек көзін аударды. Сонда өзі тастай қатып қалғандай тіп-тік тұрған еді. Қазір оның барлық күші өзінің көз қарасында болды. Көп жыл бойы отасқанда Жоржетта Люсьеннің көзіне жас алғанын бүгін бірінші рет көрді.

– Люсьен, – деді ол ақырын ғана. – Мені тыңдашы, Люсьен...

Жоржетта бір жағынан әйел, бір жағынан ана болғандықтан енді өз қамын ойлаған жоқ. Қазір барлық назарын Люсьенге салу керек. Люсьеннің ерні дір-дір етеді. Ол ақырында әрең деп тіл қатты:

– Қызыммен айырылысқаным маған өте батып тұр, еркек бола тұрып бала-шағамды асырай алмағаным онан да қиын соғады. Ұят-ай, бұл масқара ғой, Жоржетта..

– Олай деме, Люсьен! Демал, қазір балалар мектептен қайтып келеді. Сезіп қалулары мүмкін.

Науқас бала қайтадан ұйқтап қалды.

– Қандай қайғы, – деді де, Жоржетта кілт қоя қойды, өйткені мектептен қайтқан ұлы есікті ашып, үйге кіріп келе жатыр еді.

**V.**

# АРПА ҮСТІНДЕ

– Сен осы неге уайымдай бересің? Жұмысың бар ғой, істе де жүре бер!

Айнала сондай айқай-шу, дауыстап сөйлеспесе ештеңе естілер емес; онда да тез айқайлап бір ауыз сөз айтасың да, саламның дәмі қалатын сұр шаннан сақтану үшін аузыңды тез жаба қоясың. Машина тиеліп болғандағы қысқа үзіліс мезгілінде ғана жайымен сөйлесуге болады...

Шынын айтқанда Жак Дюпюиден мұндай қатты сөз күткен емес еді; Ол Дюпюиді коммунист деп ойлаған болатын. Тіпті оған көзі де жеткен-ді. Сондықтан да ол Дюпюидің пікірін білуге асық болды. Ал енді ол ештеңені дұрыстап түсіндірмей-ақ қапыл кесіп тастады.– Әй! Абай бол, жан-жағыңа қарағайсың!

Дюпюи Жакқа дәл кезінде ескертті — оның тас төбесінен тот басқан ауыр темір қауға төніп қалған екен. Жак тез шегініп кетті. Шынына келгенде, сусымалы астыққа тізеден батып тұрғанда тез қимылдау қиын: аяғыңа жүк байлап қойғандай әрең қимылдайсың. Жоғарыдан құлаған қауға Жактың тап қасынан түсті.

Жак өзімен бірге қауға тиеп жатқан үш жолдасына білдірмей ғана көз жіберіп алды. Олар оны сықақтап жай күліп қойғандай көрінді. Әрине, қорыққаннан жалт берген кісінің түрі көзге тоғанақ көріне қоймайды. Бірақ неге Дюпюи «сонда да» деді? Келемеждегені емес пе? Жұрттың барлығының да оған ашулы екені анық. Бәлкім осының барлығына қуыстанып жүрген оның өзі болар... Дегенмен соңғы күндері осы ой оған маза бермей-ақ қойды. Оның Дюпюимен сөйлескісі келгені де сол еді.

Олар төртеуі трюмнің бұрышында сондай ғажап, таңғаларлық қимылмен күректерін біркелкі көтеріп биік қауғаға астық тиеп жатты. Жәрмеңкелік күштілер, көшпелі цирктің шатырын тігу үшін балғаларын үйіріп жерге қазық қаққанындай, бірінен соң бірі күректерін сермеп іатыр. Қарсы бұрыштағы екінші қауға үйілген астықтың ортасына, немесе әдейі адамды іздегендей шет жағына түседі, онан лықылдата тиелген астықты жан-жаққа шаша жай ғана жоғарғы көтеріледі.

– Абай бол!

– Әй, жоғарыдағы! Істеп тұрғаның не, өзіңнің?

Тоқта, қауға орта жолда тоқтап қалды. Ол ұзақ айналып, үйіріліп барды да өзінің тоғыз тонналық салмағымен көлденең ағашқа соқты. Ой әйдік екен. Оның соғылғандағы дауысы үлкен. кеменің түкпір-түкпіріне естілді. Қисайған қауғадан астық ең кемінде жиырма күректей төгілген болуы керек. Краншының бұ не қылғаны? Бір сағаттың ішінде төрт рет осылай істеді. Соның кесірінен бір жұмысты екі рет істейміз бе? Бара-бара ол тіпті қауғаны үстімізге төңкере салар. Оның несі кетеді дейсің! «Әй, өзіңе бұлай жұмыс істеуді кім үйреткен?» Краншы оған үндемей

— немене, менің жазығым не дейсіңдер? – дегендей иығын қақты. Бұған өзінің кінәлі емес екендігін аңғарту үшін сигналшыға қарай ымдады. Бәлкім, барлық бүлік сонан шығып тұр дегісі келген болу керек. Сигналшы шал оны көріп қалып, ашудан күп-күрең боп қызарып кетіп краншыға жұдырығын түйді. Ата, қаншалық айбат қылсаң да, мына түріңнен кім қорқар дейсің? Қайтесің, титтей бірдеме десең, жұрт төбелесуден тайынбайды, тұрмыстың өзі өте қиын боп кеткені-ау.

Қожалар сығып барады, ант атсын оларды, бір тыйын пайда тапқызбайды, жұмыс нормасын да көбейткен, енді онан әрі көбейтер жері де қалмады. Бұл жөнінде олар таңертең кәсіпшілер одағының секретары Робермен кеңескен-ді; жүкшілер Роберді палубада тоқтатып оның пікірін сұраған болатын. Ол сәл ойланып тұрып былай деген: «Қосымша табыс былай тұрсын, сендер норманы да орындай алмайсыңдар, бүйте берсеңдер тыриып қалуларында дау жоқ. Ойлану керек, жігіттер». Ал енді тап осындай халде жүргенде мынау қисық қолдан астықты шашып жатқанын қайтерсің...

Тюрмнің ортасында жұмыс істеп жүрген төртеуіне дегенмен жеңілдеу соқты. Ал, Жак істеген жерде астық онша көп қалмаған еді. Тек күрекпен ғана күреуге тура келеді. Аналардың астығы әлі бірталай. Асықпай қауғаны жантайтып қойып, арпаны қалай боса солай қолмен, төспен, тіземен алға қарай итеруге болады. Бір-ақ минуттің ішінде лықылдап толып шығады. Барлық жұмысты жапыра істеп жатқан солар еді, онысына да рақмет. Ал, Жактың төрттігі сырттан қарағанда, аналардың көмекшілері сыяқты, жер сыпырып қана жүргендей. Шынын айтқанда бірінші төрттік сазайын тартты, ондай жұмысқа жұрттың барлығы бірдей төзе бермейді. Демек, онда кей кезде белуардан дән ішіне батып кетесің ғой. Соважонға не болған, қарашы, өзіне: бүкіл денесін, қанын шығара тырнап тастапты, кешке дейін сыбағасы беріледі екен. Кейбір докерлер арпаға жақындаса болғаны, бүкіл денелеріне қотыр қаптай кетеді, терісінің қыртысы сайын жара... Арпаны көргеннің' өзінен-ақ ұшынып ауыра береді; тюрмге түссе болғаны дереу бүкіл денесі дуылдап кетеді. Мұны тек докерлер ғана түсіне алады. Жактың халі жақсы, оған ештеңе жұқпайды. Ал, Лебуа кеше ен акырғы рет байқап көрмекші болған еді, бірақ салғаннан жарамай шықты. Оның денсаулығы мықты сияқты еді.. Соважон де жұмыс істеуге тырысады. Бұл айда ол өте аз істеді. Оның жұмыс карточкасында белгі жоқтың қасы. Десятник кемені аралап жүріп кей кезде Соважонға қарап: жұмыс қалай дегендей, басып шұлғып қояды. Соважон әлсіреген қолын әлдендіргісі келгендей тістенеді де, қолын бұлғап жауап қайырады — ептеп жүріп жатқан жайым бар. Тіпті оның күлімсірегісі келгендей жымып қояды. Адамның басынан кешірмейтіні бар ма?

Міне, сондықтан ойлануға тұра келеді. Жұрт жұмысқа мұқтаж, ал қожалар солардың мұқтаждығын пайдаланып қалуға тырысады. Бұрын тап осындай уақиға бола қалса, жұрттың барлығы да жұмыстарын тастап бытырап кетер еді. Ал, қазір аштық, балалары бар, кей кезде әйелдері де бұлардың жұмыссыз отырмағанын тәуір көреді. Мұндайда он қайтара ойланбасқа болар ма? Мысалы, барлығынан бұрын Жактың өзі-ақ күрегін арпаға сұғып: — Жетер, кетемін! — дер еді. Бірақ бұлай істей қою оңай емес. Қазір Жак басқалардан гөрі тәуірлеу тұрады ғой. Соңғы екі жеті

қайырлы болды. Жыл бойы мұндай жолы болып көрмеген еді. Бірақ осының өзінен бір кілтифаны бар. Осындай жол бола берудің өзі бір түрлі күдікті, шатақ. Жактың өзі де ылғи: – Осыным дұрыс па, жоқ па? — деген ойға келе береді. Осы туралы басқа адамдардан сұрайын деген еді. Бірақ, Дюпюидің де ұрсып тастағаны осының кесірінен емес пе екен, басқа адамдар да оған қырын қарайды... Ендеше, оның жолы болған сайын, басқаларды күдіктендіре беретін болу керек.

Жакты кейіте беретін де осындайлар. Егер қазір оған біреу-міреу ең болмаса бір ауыз сөз айта қалса, Жак жақсылап жауап бере алар еді, онда күмәніңіз болмасын. Ондайға ол кешірім жасамайды. Оның мінезі сондай... Біреу бірдеме десе болғаны, лепіре соққан толқындай қаны қайнап кетеді... «істеуді өзім де білем, маған ешкім үйретпей-ақ қойсын». Мұндай бақыттан оның өзі де жеріп жүр! Ендеше, мұны көргенде жұрт жаман көздерімен атпай-ақ қойсын. Шынында да неге жориды екен?

Бір минуттен кейін оның ашуы басылды. Енді ол өз жолдастарына кейімейді, тек өзін ғана кінәлайды. Өзінен өзі жауап талап етеді... Өзінен кім екені жайлы біреуден жауап алғандай өзін өзі іліп-шалып, баспалай түседі де, есеп сұрайды — мейлі барлығы айқын болсын.

Қар аралас жаңбыр жауып тұрған мезгілде жел тоқтаған сияқты еді, бірақ ол қазір кең жазықта қайтадан көтеріліп, үдей түсті. Жел енді кері оралғанда қожа сияқты бүкіл кемені аралап өтеді де, өзінің жұмыссыз бос жүргені үшін жаза ретінде бұлттарды қуып, аспан айдынын тілімен жалап өткендей. Кей кезде ол ұлыған күйінде тюрмге ұшып кіреді де, арпаның үйіндісі мен докерлердің беттерін дымқыл орамалдың шетімен сүрткендей жалам өтеді. Қызған астықтың алай-дүлейін шығарды; жүкшілердің беттеріне біресе мұздай суық леп соқтырып, біресе қайтадан олардың үстіне қалың жылы шанды жаба салады. Бір минуттей қысқа уақытқа ғана орнаған тыныштықта жоғарыда, мачтаның, теңселіп тұрған түрлі саймандардың үстінде, шылдырлауық бірдемелерді қаға қатты құйындатып ала жөнегені естілді; шағалаларды шыр көбелек айналдырды; сонда олар түнерген аспанда онан сайын аппақ боп көрінеді. Үрейлері ұшқан құстар желден жеңілетіндерін білсе де, теңізде кідіріп, сол үйірімен, жақындап келе жатқан үлкен дауылдан паналайтындай кешеуілдей түседі.

Жактың ең алдымен ақылдасқан адамы Декуан еді. Бәлкім Жактың түсінуі бойынша, оның таңдаған адамы онша дұрыс бола қоймаған шығар. Бұл уақиға алдыңғы күні болған-ды, сонда ол бір көңілсіз жағдайды ашқан еді. Жак Декуанмен көптен, мектепте оқығаннан бері айырылмас дос болатын-ды. Бірақ соңғы кездерде екеуінің арасы біраз суытқан болатын... Жұрттың барлығын жоқшылық кеңірдектен алып қысқан кезде, Декуан өзінің әлсіздігін көрсетіп, оған төзе алмады. Ол ішкілікке салынды, әйеліне де дөрекілік жасап, сабаған кездері де болды. Шынына келгенде әкелінен де онан асқан жері шамалы еді. Екеуі де балаларын қараусыз тастап кетті. Жұмыссыздық, ұзаққа созылды. Міне Декуан сонда құлдырап сала берді. Қазірдің өзінде де оған жұмыс бере бастағанмен, ол ішу мен басқа істерін қоймады. Жактың

өз уайымы да жеткілікті еді. Оның басқа адамның қамын ойлағысы келе қойған жоқ, дегенмен алдыңғы күні ол өзінің досын шамалап байқап көруге бел байлады.

– Осы біз екеуімізді өте жиі жұмысқа ала беретіндері несі екен?

– Немене, әлде сен онан зиян көрдің бе? Алайда біз екеуіміздің еңбегіміз сіңген болу керек.

Тап сонда, өздерін екі жеті ұдайы «Сахарин» аталған Медар деген десятник қана жұмысқа алып жүргені Жактың есіне түсті. Ал сол Медарды докерлер онша ұната қоймайтын.

– Басқа жұрт не ойлап қалар екен? Оларды ешуақытта да жалдамайды ғой: үш жүз докердің ішінен, екі жүзі ғана айына бір жетідей жұмыс істейді.

– Онда сенің не жұмысың бар? Такелажниктерді де жұмысқа алады, бірақ ешкім де оларға қарсы сөйлемейді ғой...

Такелажниктердің жолы басқа, оларды атам заманнан бері жұмысқа ала береді, тіпті ол әдетке де айналып кеткен. Жұрттың барлығы бірдей олардың жұмысын істей алмайды. Олар шетінен ауыр жүкке үйренген шомбалдар. Сондықтан алады оларды жұмысқа. Мейлі, онда біздің ісіміз қанша. Кейде оларды да жазғырып қояды. Жұртты кезекпен жұмысқа алсын, ылғи бір адамдар істей бермейтін болсын, – дейді.

– Сен өсектен қорқасың ба? Адамнан қорқамысың, ал сірә коммунистерден зәрең ұшатын шығар?

Жак өзінің бұрынғы досына көзінің қиығын бір салды да пәлен деп үндеген жоқ. Ол жұртты жікке бөлгенді іште жақтыртпайтын-ды. Коммунист болсын, болмасын – барлығымыз да докерміз ғой. Ол өзіне өзі: егер адамды күштеп игілікті іс істететін болсаң, ондай адамның аса құнды болмағаны, —деп ойлай беретін еді. Декуанның осы «Сен қорқасын!...» деп былшылдай беретіні несі? Коммунистерден қорқу деген не өзі? Мұның төркіні басқа ғой.

Тюрмнің осы жағындағы астықты солайымен түсіріп боп, докерлер қайтадан арпа тиеу үшін бөтен жерге көшті. Мұнда жұмыс оңайлау. Бірақ өте оңай емес... Жел қатты соға қоймағанмен шаң, жетерлік. Арпа біп-биік боп үйіліп жатыр. Грейфер, бақа тәрізді аузын аңқайтып ашып астықты ішіне қылғып алады да, арпаның ауысқанын жерге судай шаша жоғары көтеріледі. Тюрм жанданғандай. «Бақамен» қазылған арнаулы шұңқырға астық құйылып жатыр. Ол сыраның сары көбігіндей шүпілдеп ернеуінен асып жатады да, сонан біраздан соң тынышталады. Тек грейферден асқан арпа төгілген жерлерде ғана кішкене фонтандар атып шыға келеді.

– Қақбас шал жан аямай әбігерленіп жатқанда, бес минут болса да тынығып алайық, – дейді Дюпюи, бүкіл трюмді айнала жасалған жіңішке жаппаның

астындағы астықтың үстіне керіліп құлай кетіп, оны көрген жұрттың барлығы да солай істейді.

– Мұнда «бақа» жұмыс істейтіндіктен еңбекақы аз төленеді екен деп жүр ғой, – дейді Соважон.

– Оны әлі көре жатармыз! Иелер ештеңе де төлемесе қуанар еді. Олардан осы грейферге келеміз деп сұраған кім бар. Олай болатын болса бізді басқа жұмысқа аударсын... Қасынба, әйтпесе онан сайын үдеп кетеді....

Соңғы сөздер екі қолын ышқырына тығып, қарнын тырнай бастаған Соважонға айтылған еді. Ол бір масқара қылық істеп жатқанда ұсталғандай қасынуын тез қоя қояды да, теріс қарап аунап түсті. Дуылдатып бара жатқан тұла бойын қасымауға шыдай алмай жұдырығын түйіп, бүрісе жата берді.

– Күні ертең бүкіл үй ішіме қотыр жұқтырады екем, – деді ол күңкілдей сөйлеп. – Қашан да көретін күніміз осы!

Жак әңгімені өзін ойландырған мәселеге бірден аударуға бата алмай, алыстан орағыта бастады.

– Не десең о де, бірақ, адам бір ай бос отырса, жұмысқа онша ынтасы болмайды екен. Бүйте берсе тіпті ешқандай мамандығың жоқ адамдай, өзіңнің докер екеніңді ұмытатын шығарсың.

Дюпюи Жактың бетіне әуестене қарады. Оған қарсы соз айтқысы келген еді, бірақ Анридің өсиеті есіне түсіп, уақытында қоя қойды. «Егер оның әңгімесін қазір кесіп тастасам, Анридің маған сен өте қатты кеткен екенсің деуі анық... «Рас, оның, мәселесі онша оңай емес,—деуі мүмкін Анри маған, – бірақ әзірге Жакті кінәлауға біздің не дәлеліміз бар...» Сондықтан Дюпюи орнынан батыл тұра келді де, қолын қалтасына салған күйі әр сөзін жұмбақтап сөйлей бастады.

– Мұндай әңгімесымақтардан менің бір жерге барғым келіп кетті.

Ол трапқа қарай беттейді, бірақ Жак оның артынан іле-шала жүріп, кішкене көпірдің жанына барғанда қуып жетеді. Дымқыл жел тасыған судай екеуінің арасын бөле есіп түр.

– Сен маған не де болса бірнәрсе деші, Дюпюи, — деп бастайды Жак; сонда оның даусынан ашу белгісі аңғарылады, — менің орнымда болсаң сен не істер едің, айтшы?

– Сенің қандай орнында болсам? — деп сұрайды Дюпюи, уақыт ұту үшін.

– Сен мені өте жақсы түсінесің. Менен қашуың жарамайды.

– Жұрттың барлығына бірдей және олардың кез келгеніне сене беруге болмайтынын білмеймісің?

Сонда Жак күп-күрең боп қызарып кетеді, бірақ өзін баса қояды.

– Өзіңе менен не керек? – дейді Дюпюи әңгімесін соза түсіп.—Жұмыс берген соң, ала бер, әңгіме онда емес, інішек. Ең бастысы, неге олар ылғи сені ғана таңдап жалдап алады, басқалардан гөрі саған жұмысты жиі беріп тұрады, осының себебін білу керек.

– Мені де ойландыратын осы. Бірақ мен ол үшін ешқандай әрекет жасағам жоқ, бұған сенуіңе болады.

– Мен саған сенемін, — дейді Дюпюи, бірақ даусына қарағанда оның сенбейтіні байқалады. — Сенде үміттері болған соң жалдап алатын шығар. Алайда мен өзім сенен ештеңені де қызғанбаймын...

– Ал ,басқа жұрт ше? — деп Жак оның сөзін бөліп жіберді...

Ол екеуі көпіршіктің шетіне жетті. Таласты онша тереңдетпес үшін, Дюпюи әңгімені ойынға айналдыруға тырысты.

– Өзің көріп тұрсың ғой, мұнда менен кінә жоқ. Былай тұр, күнәдан аулақ, жел қатты екен!... кім біледі...— Дюпюидің күлгісі келді. Бірақ онымен Жактың қалжыңдасатын түрі көрінбейді.

– Сонымен, шамасы сен маған сенбейсің ғой?

Жактың мына сөзі намысына тиген Дюпюи оның сөзін кенет бөліп жіберді:

– Тында, ардақты досым, сен осы өзіңнің сұрақтарыңмен менен аулақ жүріп жайыма қалдыршы, сенен өтінетінім осы. Мен саған ақыл айтайын деп жүргенім жоқ. Ол өз ісің! Мен осы айдың ішінде бүгін ғана бастапқы рет жұмысқа шығып тұрмын, ал сені үш жеті ұдайымен жұмысқа жалдап жүр. Түсінсең, жеке басым саған жамандық ойламаймын. Енді менде сенін нең бар? Мұның үстіне мен сені тағы аяуым да керек пе!

Дюпюидің сөзінен ашу емес, камығу сезіледі. Жак та оны сезіп қалды. Олар енді көпіршенің үстіне шыққан еді, сол заматта екеуін де қалың бұлттай қаптаған шаң басып кетті: аузын аңырайтып ашқан грейфер бос астық машинасына астық тиеп жатыр екен.

Енді оларға арпаны грейферге тақап жинауға тура келді, Жак пен Дюпюи жұмысты катар істеп жүрді. Ол екеуінің күректері құйылмалы астықты күреп жүргенде біріне бірі түйісе береді. Екеуінде де үн жоқ. Жактың Дюшюиге деген ашуы тез басылды. Енді ол тағы да өз-өзінен қинала бастады. Рас, оның өзі ешқандай әрекет жасаған емес, бірақ десятник неге ылғи мұны ғана жұмысқа ала береді?

Мұнын себебі болу керек қой. Қандай себеп екен? Міне осыны білу керек. Өстіп Жак өзінің көкейінде таудай болып үйілген үлкен астық үймесін күрекпен аударып жүргендей болды. Вьетнамға жібереміз деген пароходты тиетеміз дегенде басқалармен бірге онан бұл да бас тартқан болатын, ендеше мәселе мұнда емес. Ол ереуілдердің барлығына да қатысқан болатын, ең соңына дейін төзетін еді. Басқа докерлердей ол да жалпы еңбек кәсіпшілік одағының мүшесі. Рас, ол коммунистер партиясына мүше емес, бірақ басқа ешқандай партияға да қатысы жоқ. Партияда жоқ жалғыз ол емес. Дегенмен оның коммунист емес екендігі де бастықтарға белгілі, бәлкім, лағнаттардың іш тартып жүргендері осыдан да шығар. Оның күрегі Дюпюидің күрегімен тағы да түйісіп қалды. «Олардың сенде үміті бар» — деді жана ғана Дюпюи. Жак өзінің өткен өмірінің де ешқандай жаман жағын таба алмады. Бұрын қалай болған еді? Әкесі социалист партиясының мүшесі болған. Сондықтан Жак та 1936 жылы социалистік жастар ұйымына кірген болатын. Сөйтіп жаңсақ жолға түскені анық, бірақ жұрттың бәріне, әркімге минут сайын қателестім деп ант-су іше беруге болмайды. Ал тегі мына қожалар социалист болды-ақ, ондайлар өздерінің көмекшісі деп ойлайтын болса керек. Алайда бұның Жакқа қатысы қанша. Париждегілер әртүрлі министрлер болса, не осындағы мэр Гужон мен оның РГТФ1 дан сайланған орынбасары жайында әңгіме бөлек — әрине олардың арамдық істеулері мүмкін, тіпті онда сөз жоқ, бірақ ондай арамдық істейтін бұл емес. Жак социалист партиясына мүше емес, ондай партияның өзі қайда? Не болса да әлгі сұмпайылар, мүмкін сондықтан одан үміттенетін шығар. Амал не, мәселе айдан анық болу үшін ашықтан ашық дауыстап бір нәрсе деуге тура келеді... Асханада ма, әлде «Кеңірдегіңді жібіт» деп аталатын атақты сыраханада ма, әйтеуір жұрттың көзіне түсетін жерде бір нәрсе деу керек. Дұрыс! Ал, Декуан өзін неге олай ұстайды екен? Алдыңғы күні Жактың онан естіген әңгімесі соңғы кезде коп ойландырған мәселеден сондай қашық. Декуан туралы күмәндануға болмайды, ол өзіне барлығының жайлы болғанына өте риза. Бірақ Декуан оның досы екенін жұрттың барлығы біледі ғой. Сондықтан да жұрт Жак та қуанышты деп ойлатын болу керек, кім білсін, бәлкім осы лақапты таратып жүрген Декуанның өзі шығар. Жарайды! Олай болатын болса, Декуанды Жак оңаша шығарып алады да, айқай-ұйқайсыз өзінің кім екенін айтады, кіммен істес екенін Декуан біліп қойсын.

Терең ойға шомған Жак арпаны күрекпен жинап жүріп грейферге жол беру үшін әдеттегіше шетке, шығып тұра қалады да, қайтадан жүкшілердің аяқ киімдеріне кіре воронкаға қарай аққан дәндерді қайтадан жинай бастайды. Мұндағы тоқтамсыз біркелкі қимыл, дән мен ойдың шыр айналғаны жұрттың барлығын билеп алған болатын.

«Мүмкін олардың сенде үміті бар шығар». Тоқтай тұр, өткен өмірдің міні жоқ сияқты, ал енді келешекте не болар екен? Абайсызда көніп, дұзаққа түсіп қалсам ше? Жоқ, олай бола қоймас, бала емеспін ғой. Ал, дегенмен... Қазір Жак о жайында тіпті ештеңе де ойлағысы келмейді. Егер ертең Вьетнамға жіберетін кемең тиете қалсын делік, әрине сен онан бастартасың, тап осы күйінде қаласың ғой. Арамдыққа баспайтының анық. Ал егер... Не Дюпюи, не басқа біреу қатты сөз айтса, саған «қайырын қылғаны» жайлы ескерте қалса, сен сонда мынадай мінезіңмен не істер

едің? Тап бүгінгі күннің өзінде-ақ сен Дюпюиге екі рет соқтықтың, неге олай етесің? Өйткені сен кекшілсің, жолдастарың сені сұмпайы қожаның құйыршығы деп есептемей ме екен деп ойлайсың. Өзін қылмысты, алапес адам сияқты жұрттан оқшау жүрсің, өйткені бүгінгі жағдайда батылдығын жетіп жұмыс істедің. Жолдастарың бақылап жүрген жоқ па деген оймен артына жалтақтап қарай бересің. Мына жексұрынға қараңдаршы! — Бұл бүгін тағы да жұмыс алды, — деп жүр ме олар? Қазір трюмде сен, жігітім, өзіңнің қарайған көлеңкеңнен қорқасың, ылғый жоғарыға, палубаға қарай бересің, жұмыс істеп жатқаныңды тағы біреу көріп тұр ма деген оймен өзіңді өзің айыпты санайсың. Ал сенін мінезіңдей мінезбен.... Ал сен өзіңді ақтап, лағанаттардың жағына шығып кету үшін осы күнге дейін Дюпюи мен басқа кісілерді өзіңнің жауың деп шығармағаның қызық-ақ. Кенеттен Жак селт ете түсті. Жоқ, жетті, аулақ! Дегенмен о жөнінде сен ойлап та қоясың ғой, бауырым!..

– Осындай күні сен өзің қалай терлегенсің? — деп сұрайды Дюпюи.

Жак ештеңе деп жауап қайырмай, өзінің ескі күртесінің жеңімен бетін сүртіп, терін бүкіл бетіне жағып алды.

– Өзіңнің орамалың жоқ па, немене? — деді Дюпюи, қалтасынан үлкен ала шүберекті алып жатып.

Жак:

– Рахмет, – дейді де, оның орамалын алып, бетін бір ақ сүртеді.

Дюпюидің қайтсе де әңгімені қайта бастағысы келді. Бірақ, орамал сәтті сылтау болмай шықты. Дегенмен бұл ойламаған жерден болды. Қалай болғаны да түсінікті. Дюпюидің есіне тағы да Анри түсті. «Қайырымды болу керек... Қазір жұрттың барлығына да оңай емес екенін ұмытпау керек. Түсіндірген жөн... Әрине сақ бол, бір сұрқияны жақсы адам екен деп соғылып қалма! Бірақ ондай сұмпайылар өте көп емес. Егер бүге-шігесіне түсінбей теріс істі салғаннан тежемесе кейде кісіні теріс жолға түсіруге болады», — дейтін ол. Бұл сөздер Анридің нағыз сыры, тіпті өзі осыған қалыптанып кеткендігі сондай, кей кезде адамды мезі де қылады. Дегенмен оның айтқаны дұрыс екенін сезесің.

Бір минут үзіліс. Сірә жүк машинаға бірдеме боп қалған шығар. Бұл жолы Дюпюидің өзі Жакты оқшау шығарып әкетті. Қазір ол екеуі нағыз туысқан екендерін сезіп тұр, манағы егестің өзі екеуін жақындатқан сияқты.

– Тында, Жак, – дейді Дюпюи, — мен сені ештеңеге зорлағым келмейді. Не істеуің керек екенін өзін ойла.

– Міне, қайыршылық деген осы,—дейді Жак дауыстап. — Өзіңді жұмысқа тағайындаса қызарып ұяласың, өйткені басқа кісілер жұмыссыз отыр.

Дюпюи қайтадан мүдіріп қалды. Дегенмен оның орнына өзің болсаң Жакқа не айтар едің? Сөйтіп Дюпюи аузына түскен сөзді айта салды:

– Міне сол қайыршылықты пайдаланып бізді қармақтарына түсіргілері келеді. Абай бол.

Дұрысына келгенде, айтылатын сөз бұл емес еді. Бұл онша көңіл толтырарлықтай сөз емес екендігін Дюпюидің өзі де түсініп тұр. Дегенмен бұл сөз көп нәрсені Жактың есіне түсірді. Мұқтаждық деген бұл үшін—оз әйелі, Франсинасы секілді. Мұның көзінше ол ешуақытта жыламайды, шыңдала түседі. Екеуі мұнан бес-ақ жыл бұрын отасқан болатын. Франсина әлі жап-жас. Бұлардың екі баласы бір ұл, бір қызы бар, екеуі де әп-әдемі. Қазір ол тағы да екіқабат, үшінші бала күтіп жүр. Өзінің жүкті екенін Франсина жұмыссыздықтың нағыз ауыр күндері білді. Бұдан бір жеті бұрын үлкен ұлын Турға жөнелткен болатын. Сондағы жүзім егетін біреу жұмыссыз докердің баласын асырап алар едім деген екен, бала сол кісінің үйіне кеткен еді. Қызға көптен бері сүт сатып алынған жоқ, Тұрмыс не істеткізбейді! Оның еміздік кигізген мүйіз сауытына суға езілген піскен картоп салып беруге тура келеді. Сол кеште ол екеуі біріне бірі сөз де айтқан жоқ, бірақ сонда да екеуінің арасында өте қауіпті мәселе жайында әңгіме болған-ды. Жак оған ақыл айта алмады. Бірақ денесіне тағы бір жана өмір біткен Франсинаның қазір не ойлап отырғанын ол жақсы білді. Қазір оның ішіндегі нәсілдің бір түйір қан екенін, оны лезде жоқ қып жіберуге болатынын ол жақсы білді, бірақ оған жауапты екенін сезгендіктен не істерін білмей өзінің әңкі-тәңкісі шықты. Қазірдің өзінде осы есіне түскенде Жактың тұла бойы шіміркеніп кетеді. Ерлі-зайыпты екеуі үндемей ғана отыр. Ал, қызы бұлардың аяғының астында, еденде ойнап жүр. Қыз өзінің қолдан жасалған шүберек қуыршағын мәпелеп, сүйе береді, қыздың онысы Франсинаны назар аудартады екен деп Жак қорықса да оның қолынан қуыршақты алуға бата алмады. Кеш тып-тыныш, мүлгіп тұрғандай, тек теңіз жақтан кей кезде бакенның якорь байлаған шынжырының біркелкі көңілсіз шылдыры естіледі. Франсина өзін өзі билей алмай, кенеттен ақырын ғана жылай бастады. Оның мөлт-мөлт тамған көз жасы өзінен өзі қимылдағандай, инелерін жедел шаншып отырған тоқымасына, қолдарына тамып кете береді. Бар ойы тек тоқылып болып қалған кішкене бас киімді тезірек бітіру, егер оны екі саусағымен керсе өзінің кімге арналғаны да білініп тұр. Жак сонда әйелін құшақтап қатты қысқан еді, ол ерінің бауырына қысыла түсіп, көз жасын тыймай, еңіреп қоя берген-ді, бірте-бірте оның өксігі бәсеңси бастайды.

Дюпюидің ойы да басқа жақта еді. Осындай өмірден өте ойшыл, зер салғыш боп кетесің. Жак енді галлерейны тіреп тұрған болат бағаннан көз айырмайды, оның бетінде үшкір жиекті тесік бар екен. Сірә соғыс кезінде кеме оқ, немесе бомбаның астында қалса керек. Егер оның қасынан абайламай өтсең, шеті қанжардай өткір қауыпты ілгішекке соғып мертiгіп қалуға болады. Арпаның үстінен жүріп бара жатқан адам тайып кетсе ол оның иығын не басын тіліп кетеді...

Ең қауіптісі – жоқшылық ештеңені аямайтыны.

Аштық пен суық былай тұрсын... Қайыршылық деген опасыз қайда барсаң да қыр соңыңнан қалмай андып жүреді, өзіңнің де, ең жақындарыңның да жүрегінің ең таза, ең құпия жеріңе кіріп алады, сенің езіңнің ең қымбат, ең жақсы көргенінді жәбірлеп зақымдайды. Барлығын былғайды. Оның Франсинасы кей кезде қобалжып, Анри Леруаның әйелі Полеттаның ақылын тыңдамай, әлгі Декуанның әйелі Люске ереді, ашып айтқанда бұл әйелді Жактың өзі жақтырмайды.

Әлгі бір ой оның есінен шықпай қойды.. Жак болат тіректен кезін айырмайды. Енді қалғаны — өзін өзі азаптау ғана сияқты.

– Дюпюи! Осы қамсыздандырудың ақшасын алып шықсам қайтер еді?

Соңғы кезде тапқан екі жетілік еңбекақымен біраз уақыт күн көруге болады. Қамсыздандыру ақшасын соғы жарты айлық еңбекақы есебінен төлейді ғой. Сонда жолдастардың ешқайсысы да оны ала көзімен атпас еді... Бәлкім олар түсінер де. Ұждансыз дейді? Жұртты қайыршылық халіне жеткізу — ұжданды болып па?

Мұндай уақиғаны Дюпюи жақтырмайды. Жак алақтап жан-жағына қарағыштаған еді, бұл жерде екеуінен басқа ешкім жоқ екен; сонан соң ол қалтасынан бәкісін суырып алды да:

– Дюпюи, маған бір жақсылық істеп жіберші, – дейді.

Ол шынтағынан жоғарырақтан рим цифры сияқты белгі салды. Болат ілгішектің кескініне ұқсас болу үшін осылай кесуге болады дегендей, Жак болат ілгішек жаққа қарайды.

Дюпюи Жакқа иығының үстінен қарап, теріс айналып кетуге әзір еді. Онысы, әрине, жарадан да, қаннан да қорыққандықтан емес, портта не көрмеді дейсің. Оқыс уақиғасыз күн өтпейді, жолдасының қолын қысып тұрғанында оның жұлынған саусағының орнын өте жиі сезесің, бірақ ол басқа әңгіме. Ал егер Жак ұрындырушы боп шықса ше? Жасау қиын емес, сеніңше көмек беру қажет болса, ол үшін түбінде бүкіл партияны айыптаулары мүмкін.

Дюпюи келісімін бермей басын шайқап теріс айналып кетті. Бірақ бір бәленің болатынын сезгендей кенет бұрылып жалт қарады.

– Жак!

Ол тек Жактың есік қиратқандағыдай жаңағы тесіктің өткір шетіне бар күшімен құлағанын ғана байқап қалды. Жеңі жыртылып қалыпты, қан атып шықты.

– Уһ, жанымай, ауырып барады!—деп Жак жарасын қолымен баса әлсіз дауыспен сарнап кетті.

Докерлер Дюпюидің дауысын естіп, не боп қалғанын білу үшін тез жыйналып қалды. Сонан олар десятникті шақыртты.

— Оның қалай құлап, тірекке соққанын мен өз көзіммен көрдім, — деді Дюпюи. Ол үйіндінің үстінен тайып құлады. Байқау керек, жігіттер, мынаның өзі солайымен тот басқан нәрсе ғой.

Дегенмен ол аппақ шөлмектей боп кеткен Жактың қолтығынан алып оған ақырын ғана сыбырлайды:

– Бас сауғалау саған жараспайды. Жак оның сөзінің мағынасына жөнді түсіне қоймады. Дегенмен Дюпюидің өзі де әлгі айтқан сөзінің мағынасын оңайлықпен түсіндіре алмаған болар еді.

Тек жұмысқа жалданбау үшін ғана мұндай іске бел байлағаны керемет екен! Жак жалқау адам емес. Кімді айтсаң соны айт, бірақ Жак жұмысты өте жақсы көреді, ол жанын сала істейді.

Жолдастары оның күртесін шешіп жатыр, пәре-пәресі шығып жыртылған көйлегі оның жарасына жабысып қалыпты.

– Суықта жарасы асқынбаса жарар еді.

– Өзінің денесін керемет тіліп кеткен екен! Иығындағы үлкен жарадан қолын бойлап аққан қан саулап ағып тұр.

Арпа үйіндісіне түскен қызыл дақ ұлғайып барады. Сөйтіп ештеңені сезбейтін тоғышар жайбарақат отырып ішетін сыраға кей кезде осылай бір тамшы адам қаны қосылып кете береді.

# ҚАУЫПТЫ ТҮН

Поль әлі қайтқан жоқ.

Балшық үңгірдің түбінде жасырынған доттың іші ерте қараңғыланатыны рас. Алайда ол баяғыда үйде болу керек еді. Декабрьдегі іңірдің қаракөлеңкесі жерге төселіп, барлық түкпірлерде де қоюлана бастады. Жарықтың соңғы шағылысы тек мұхит жақтан ғана көрінеді. Бүгін ол тып-тыныш, суыққа бұйығып қалғып кеткендей, қызғылттау-сұрғылт тартқан, көк жиектен асып күн оған бұрынғысындай, су түбінде ғана сәуле шашып тұрғандай. Мектепте оқу сағат төртте бітеді. Сірә Поль жолдан доктор баласының үйіне соққан шығар. «Алайда кәзір күн жаз емес, доп ойлайды Жанна Гиттон, — баланы бекер кешіктіреді... Жолда не боларын кім біледі». Жанна бетон баспалдақпен сыртқа бірнеше рет көтеріліп, қараңғыға көз жіберіп, біраз қарағыштаған еді, бірақ жерге төңкеріле түскен аспаннан басқа ештеңені көре алмады, тек қаһарлана күрсінген мұхиттың дыбысын ғана естиді.

Екі кіші бала, Клодетта мен Жан үндемей ғана тамақ ішіп отыр. Олар шешесінің сыртқа неге жиі шыға беретініне, неге оның әрбір он минут сайын есікті ашып, үйге суық кіргізе беретініне тан қалады. Польдің қайда жоғалып кеткеніне олар түсіне алмай-ақ қойды. Жанна ол екеуінің мүдіріп шатасқан жауабынан ештеңе күте алмады... Дотқа қайтып кірген сайын Жанна ішінде ағаш бықсып жанып жатқан пештің түбіне жетіп баратын-ды, бірақ жүрегі мұздатқан қорқыныштық ұлғая түскені сияқты, толқуы да ұлғая тусті, ол жылына алмады.

Ақырында Гиттон келді, бірақ оған велосипедінен түсуге де мұрса бермей, Жанна доктордікіне жіберді.

– Тек олармен ибалы бол, — деді ол.

Гиттон бір кезде Польді ала қайту үшін доктордікіне барған да болатын. Дегандар жақсы адамдар, бірақ онда екінші рет ықлассыз барасың. Доктордан шыққаныңда оған ақша төлеу керек сияқты болады да тұрады. Дегенмен кім білсін, бәлкім Гиттон доктордікінен құралақан шықпай, қанжығасына бірдемені іле кетер. Мұндай үлкен үйлерге оқтын-оқтын жұмысшы керек боп тұрады ғой... Мүмкін олар Гиттонға жұмыс ұсынар... әрине, ол ешқандай қайыр-садақа алмайды. Гиттон, өте аршыл кісі, баласының доктордікінде жиі болғаны оған қандай эсер етер екен деп талай ойлаған болатын. Ең бастысы ешқандай қайыр-садақа алмау. Әрине ол өзі оларға ештеңе деп айта қоймайды... Өздері ұсынса онда әңгіме басқа... Егер олардың жұмыстарын істей беруге келісімін берсе, онысы тіпті балалардың достығын пайдаланайын дегені емес. Егер мен докторды шақырсам, оған ақы төлер едім ғой? Мұнда да солай... 'бәрі бір... дұрысы екеуі бірдей деуге болады...

– Жоқ, ол біздікінде емес. Біз оны бүгін көрген жоқпыз.

Ақ киім киген аласа бойлы әйел қараңғы коридорға бұрылып айғай салады.

– Пьеро!

– Қазір!

Бала баспалдақтан қарғып темен түспекші, доктордың әйелі Гиттонға:

– Күн кеш болып қалды ғой! – дейді.

– Я, – деп жауап қайырады Гиттон, — не қыларымды өзім де білмей тұрмын.

– Бәлкім бізге Пьеро бірдеме айтар. Польдің қайда екенін білмеймісің?

Гиттонды көргенде, бірдемені білетіндей, өзінің кінәсін сезгендей түсі бұзылып, Пьеро сұрланып кетті.

– Жоқ, білмеймін, – деді ол, – мектептен шыққанымызда мен оның қайда кетіп қалғанын байқамадым.

– Эдмон! – деп дауыстап доктордың әйелі ерін шақырды да, қайтадан Гиттонға қарай бұрылды. — Ішке кіріңіз. Шынында да ғажап екен. Қазір мен еріммен сөйлесіп корейін.

– Әуреленбей-ақ қойыңыз, — деп Гиттон оған тез жауап кайтарды. — Өзім іздеймін. Олай-бұлай болып кетуі мүмкін, оны өзіңіз түсінесіз ғой...

Осы кезде доктор Деган әйелінің шақырғанына жетіп келген еді. Деган ұзын бойлы, толық кісі, қатты, еркін сөйлейді. Ен алдымен ол Гиттонның қолынан шап беріп ұстай алды да, оны алдыңғы үйге еріксіз сүйреп кіргізді.

– Бермен келіңізші өзіңіз! – Егер сіз грипп жұқтырып ап, оның үстіне коридорды суытып жіберсеңіз, онда өте жаман болады.

Бұлар тіпті тәкаппар адам болмауы керек, басқалардай менменсімейді. Алайда ақшалары аз емес шығар.... коридордың қабырғаларына дейін фаянс плиткаларымен қапталған.

– Поль жоғалып кетіпті, — дейді доктордың әйелі еріне түсінік беріп. — Ол бүгін мектептен үйіне келмепті.

Доктор:

– Ең алдымен шам жақ, – деді де, бұйрығын әйелінің орындауына қарамай, шамды өзі жақты.

– Бұл жайында өзіңіз не ойлайсыз? — деп бастаған еді доктор, күдіктенгендей Гиттонның көзіне қадала қарап. Шынында да ол Польшаның әкесін өмірінде екінші рет-ақ көріп отыр.

Бірақ Гиттонның әңгімелесуге мұршасы жоқ еді, сондықтан ол кілт бұрылды да есікке қарай жүре берді, ашылуы қиын құлыптың алдында ол сәл кідіріп қалды да, есікті ашты...

– Мен де іздесемін.

– Қайда бармақсыз?

– Білмеймін.

Полицияға хабарлау керек.

Доктордың көңілін аулау үшін Гиттон басын изеп келіскендей болды... қазір оған керегі тек бір-ақ нәрсе — осы арадан қалайда тезірек кету.

– Мүмкін менің сізге керегім болар?..

– Рахмет, — дейді Гиттон дауыстап, баспалдақтан төмен түсіп бара жатып, — көп рахмет!

Ол велосипедіне мініп ап сутартқыш жаққа қарай ызғыта жөнелді, бірақ әуелі сол жаққа баруы керек пе, әлде жоқ па — оны тіпті ойламаған еді.

Польша доктордікінде болмаған соң, демек іс қиынға айналғаны. Енді ешқандай күдік болмау керек. Бүгін Польшаның көзі қандай таңғаларлық болғаны Гиттонның есіне түседі. Ол сол кездің өзінде-ақ бірдемені істеуге ниеттенген болу керек. Баланын ешкімдікіне бармағаны енді айдан анық. Қайдағы бір бақытсыздық жағдай туып қалған шығар, оның ойына не келгенін кім біледі;. Польша Гиттонның тумаған баласы болғандықтан да, бұл уақиға оған өте ауыр соққаны айқын. Қамқорлық советте болатын ұнамсыз әңгімелер жайында Гиттон жөнді қайғыра да қойған жоқ. Өзі тәрбиелеп отырған балалардың қамын Гиттоннан артық кім ойлайды дейсің? Өзіңнен туған балалардан гөрі, ол асырап алған балалары үшін өзін жауаптырақ көреді. Бұл арада ол жақсы көріп қана қоймай. аяйды да, аяйтыны сондай, өздерін керемет еркелететін еді.

Полицияға хабарлау керек болар ма екен? Гиттон тоқтайды; ескі маркалы велосипедтің жүрісі онша емес, сондықтан аяқпен жер тіреп токтатуға тура келеді. Бұрын қалай есіне келмеген?.. Қарсы жаққа қарай жүру керек... Ал, жарайды, сонда комиссарға хабарлады дейік. Бұдан не түседі? Тек шатақ әңгіме туып басың пәлеге қалады. Комиссарға ісі түскен кездерде Гиттон онан жақсылық көре қоймаған еді — оның тек дотқа көшкендегі қылығын еске алу да жетеді. Комиссар мазақтап, оның дотын «Гиттонның қоражайы» дейтін. Сүйткен адам қалай көмек беруші еді. Әрине

полицияға хабарла деп ақыл айтқан доктор, бірақ ол осының барлығын біледі деймісің? Қанша асыққанмен де полицияның аты полиция. Ол бізге көмек беру үшін жаралмаған деп, кемінде он рет айтқан болатын Анри. Тыңшыларға титтей де сенбеу керек. Польді жиектен іздеп, пристань біткеннің барлығын қарап шыққан дұрыс, егер біреу-міреумен ақылдасқан күнде де, комиссардан гөрі Анримен ақылдасқан жөн. Оның адамшылығы бар.

– Жолыңыз болды, — деді Полетта, — Анри бүгін үйде. Әншейінде әр күні оның жиылыстан қолы босайды ғой...

Анри столға шығып айырғыш лентамен электр сымын орап отыр екен.

– Үйдің іші дымқыл болған соң, сымдарды күн сайын тексеріп тұрмаса болмайды, — деп Анри оған түсіндірді де, жерге қарғып түсіп, өте асығыс жүргеннен еңтігін баса алмай есік алдында үнсіз тұрған Гиттонға қарады. — Шам жаққаныңда, ұшқын ұшады. Кей кезде қолың тиіп кетсе болғаны, тұла бойыңды құрыстырып жібереді. Жаным, достым-ау, өзіңе не болған, тіпті түрің қашып кетіпті ғой?

Гиттон оған барлық оқиғаны баян етті.

– Қалай дейсің, полицияға хабарлаған дұрыс па, әлде жоқ па? Өзім ең әуелі сенімен ақылдасқанды мақұл көрдім...

Бәлкім, Гиттон байқа, ең алдымен саған келдім дегендей Анриді аздап мақтағысы да келген шығар.

– Жоқ, бұл істің мәні бөлек, — деп Анри оған қарсы келді. — Әрине бару қажет. Бұл іс тап солардың тікелей міндеттеріне жатады. Құр әншейін текке ақша ала бермесін де. Дегенмен ең алдымен баланы іздестіру жағын ұйымдастыру керек.

– Мен жиек жаққа барамын, — деді Гиттон, — әуелі қайырдың он жағын оралып өтіп пляжға дейін барамын.

– Ал, ендеше мен қазір жұртты жинаймын, — деді Анри. — Қанша айтқанмен мұнда екі пристань мен канал бар, алдымен соларды қарап шығамыз. Жолда кездескен адамдардың барлығынан да сұра, баланы көрмеді ме екен.

Дотты қасынан өте бергенде, Гиттон велосипедінен түсе қалды да, оны есік алдына тастап, Польдің әлі келген, келмегенін білу үшін төмен түсті. Бұл жолы ол әншейін өзін өзі жұбату үшін ғана сұраған еді. Жанна үйде алжапқышымен бетін бүркеп, еңіреп жылап отыр екен.

– Оның Пьеронікінде емес екенін білген едім, — деді ол. Жаман қорқып отырмын. Жаңа Клодетта айтты, түс кезінде мектепке баруға әзірленіп жатқанда Поль оны әдеттегісінен де қатты сүйіпті. Біздікінде сірә жағдайы жаман болған болу керек, Марсель...

– Мен теңіз жаққа барамын, — деді Гиттон дауыстап. — Егер келгің келсе сонда кел. Фонарьды мен ала кетем.

Гиттон бұл үйден шыққан мезгілде Анри өзінің шегеде ілулі тұрған былғары пальтосын ала жүргенді.

– Қалай болғанын көріп тұрмысың, бүгінгі кешті сенімен өткізейін деген ем, бірақ не пайда...

– Мұндайға мен әбден үйреніп болдым,—деп жауап қайырды оған Полетта. – Қажет болса бара бер.

– Сен барлығына түсінесің, соның жақсы, — деді Анри, әйелін құшақтап сәл уақыт оны бауырына қысып тұрып,— қандай сүйкімді адамсың өзің.

Анри жолшыбай бірнеше үйге кіріп шықты. Жаңалық бүкіл поселканы тікесінен тік тұрғызды, ата-ана біткеннің барлығын... Жұрт жан-жаққа тарап, үйлеріне кешігіп кайтып келе жатқан адамдардың бәрінен сұрастырды. Бұлардың сорына қарай, түн тастай қараңғы еді. Оқтын-оқтын екпіндете жел соғады, ал енді жел басылған мезгілде, алыста айқайлаған біреудің даусы естілгендей болады... Жұрттың бір бөлегі балықшылар пристанына қарай кетті, басқалары құрғақ доктар мен шлюздерді, сүңгуір қайықтар базасы мен шлюз камераларын тегіс қарап шықпақшы болды; бірнеше адам каналдың жағасын қуалай жүрді. Жұрттың әрқайсысы жеке басына онша сене қойған жоқ, әркім өзінің мыңнан бір үміті ғана бар екенін ойлады. Бірақ не алда, не онан гөрі әрменіректе кетіп бара жатқандардың біреуі оны тауып алуы мүмкін, барлығы бірлесіп табады ғой.

Қолына фонарын ұстап Гиттон жиекті бойлап жаймен бара жатыр, тіпті орнынан қозғалмайтын сияқты. Жиекте шашылып жатқан тас біткендердің барлығын ұлудың қабықтары мен устрицалар басып кеткен бұл жерлермен күндіздің өзінде жүру оңай емес. Ал, қазір фонарьдың жарығында, жерге тастардың қою, қара көлеңкесі түсіп жатыр, сондықтан Гиттон мұздай суық су толы шұңқырларға Түсіп кете береді. Оның тобықтарының барлығы да қажалып қалды. Ыза кернеп әбден торыққаннан, әрі суықтан ол жылауға әзір.

Биік қашы онан порт пен поселканың жарығын жасырып тұр: бір қалыпты айналып қара аспанға ақшыл жұлге жарығын таратқан маяктың өзі де көрінбейді. Гаваньдағы қайырларды белгілеген фонарьлар да көзге түспейді. Гиттонға алып мұхиттың уіліне толы кез түрткісіз қараңғылық өзін басқан сияқты көрінеді: ол енді қай жағы су, қай жағы құрғақ жер екенін білмейді. Бірер минуттен кейін тасқын басталу керек... Әзір бағыты өзгере қоймаған жел ғана оның бағытын білдіріп тур. Тек жалғыз сол жел ғана қорғаныш. Қорғаныш болғанда да нашар, әлсіз — ол шексіз көлбеген мұздай судан қалай қорғап жетістірсін! Өзінше судан алыстап бара жатырмын деп ойлаған Гиттон ұсақ қайрақ тастардың үстінен жай ғана сылдырлап өтіп, тап аяқ астынан шылып еткен су дыбысын естігенде, енді тіп-тіке суға қарай келе жатқанын сезді. Жел қуалап жол іздегеннен гөрі бағытын осындай дыбысқа

қарай бейімдеген дұрысырақ болатын еді. Мұның үстіне оның қолында фонарі бар. Алайда Гиттон тасқын өзін жиектен бөліп кетеді екен деп қорықты. Дереу кері оралды. Ал енді мұнда Жаннаның жалғыз өзі фонарьсыз келсе қайтеді. Егер мұны байқап қалып дауыстаса жақсы... Тіпті бала осында делік, бірақ егер ол өзі белгі бергісі келмесе, бәрібір оны табу мүмкін емес. Фонарь қараңғыда бас-аяғы бірнеше ғана метр жерді жылтыратып көмескі жарық шашады, о жарықтың өзін де адамның таңқаларлықтай көлеңкесі жауып алған. Ал, егер Польшді су басып қалса ше? Олай болса, бұл кеш қалды. Тасқын басталған мезгілде жел жиек жақтан соққан болатын; демек, су баланы алысқа алып кетті. Гиттон өзінің жалғыздығын сезеді. Оның айғайлағысы келеді, бірақ ол үнін шығармайды. Егер Польш қашып кеткен болса, онда ол бәрібір дыбыс бермейді. Дегенмен мұндай катерлі жалғыздық Гиттонды жаншып барады. Ол айғайлайды — өзінің даусын есту үшін айғайлайды, бірақ даусына жауап қайтады екен деген үміті жоқ.

– По-оль. Польш-ау!

Оның алғашқы даусын жел жұтып кетті. Мұхиттың жай гүрілі екінші даусын да оп-оңай жұтып, оны ә дегеннен-ақ үзіп жіберді...

Бірақ тап сол кезде Гиттон алыстан, сүңгуір қайық базасы жағынан жауап берген өте нәзік дауыстарды естіді, іле-шала қашы жақтан да дауыс естіле бастады. Полді тапқам екен деген ой мұны біраз жеңілдендіріп тастады. Енді ол тастан тасқа секіріп жүгіріп барады. Өзіне-өзі дауыстап сөйлесіп келеді. Енді түнгі сұрапыл теңіз қатерінен құтылады екенмін деген ой келгенде жүрегін қуаныш билейді. Аяқ астында ұлудың қабықтары сытыр-сытыр етеді; ол тайып кетіп тізелей құлайды, сол кезде фонарының әйнегі сынып, жел лезде шамның нәзік жалынымен жекпе-жек күреске түседі. Құлағанына кеюлі Гиттон тура салады да өзінің тізесі мен қолын ылғалдаған қан екенін, ие тұзды су екенін айыра алмаған күйі дауыс шыққан жаққа қарай жүгіре жөнелді.

Қашының үстіне шыққан ол, енді тоңазыған шөп пен толып жатқан кәкір-шүкір жиындыны баса, жиналған жұрттың даусы шыққан поселкеге қарай жүгіріп келеді... Ол кешікпей-ақ өзінің көңілі қайтып, түңілетінін енді ғана білді. Бар кінә оның өз дауысынан екен. Сол сүйегінен жел қарып өткен күйі үш бүктелген Гиттон сүңгуір қайықтар базасына әрең жетті. Мұнда баланы іздей шыққан адамдардың барлығы да жиналған екен. Жұрт оны Польшді тауып, көмек сұрап шақырған екен деп ойласа керек. Олардың жауап қайтарғандары да сондықтан еді. Барлығы түңілген, әрқайсысы осындай қараңғыда, мұндай қатты жел соғып тұрғанда ештеңе істеуге болмайды ғой деп уайымдаулы. Базаның жанына жиналған олардың, фонарларының жалпылдаған оты тұнжыраған беттеріне сәуле шашады — докерлер қапаланған, жаураған, олар бақытсыздық жағдайдың болғанына түсінеді, бірақ жолдасына не айтып, оны қалай жұбатарын ешбір білмейді.

– Меніңше әзір тарамай-ақ тұра тұрған дұрыс болар, Анриді күте тұралық, — деген ұсыныс енгізді біреу. - Ол көп ұзамай осында келу керек.

– Я, я әзір тарамай тұра тұрыңыз, — дейді Жанна айғайлап.

Жоғалған балам табылды екен деп есі шыға қуанған ол да осында жүгіріп келген болатын.

Айқайлаған адамдардың дауыстарын естіп, фонарьлардың әлсіз жарығын көргенде Жаннаға оның Полы табылып, өзінің қасында, жиекте тұрғандай болып көрінеді. Бұлай болмауға оның ойынша мүмкін де емес сияқты. Ол дауыстап: «Поль!» деп баласын шақырады. Оның даусы қараңғыда бір түрлі жат шыққандықтан жұрт шоши түседі.

– Қой, сабыр қылсайшы, — дейді оған еркектердің бірі.

Кенет түн қараңғысын электр фонарының жарығы қақ бөліп, бейне бір жүгіріп бара жатқан адамды басып озуға асыққандай, оның сәулесі жер бетімен сырғып келеді.

– Бұл Анри болу керек!

Шынында да Анри екен; ол келмей жатып алыстан айқай салды:

– Немене, таптыңдар ма?!

– Жоқ, тапқамыз жоқ, жүгірмей-ақ қой, – дейді оған Гиттон. !

Қолдарына фонарь алып, жұрт Анридің алдынан шықты. Алыста жылтылдаған от, тізбектелген жарық сияқты көрінеді, жел оның ұйқы-тұйқысын шығарып, жайпап барады.

– Енді қайттік? – деп сұрайды абыржыған Гиттон, жұрттың барлығы Анридің айналасына жиналған мезгілде. — Демек, кеш қалғанымыз ба...

– Күні бұрын ренжуге болмайды, — дейді Анри. — Бәлкім біз бекер алдын ала байбалам салып жүрген шығармыз.

– Я, балалардан келетін қайғы да аз емес, — деген әйел даусы естілді көп ішінен.

– Әрине олардың не жазығы бар, – деп басқа әйел іліп ала жөнелді.

– Сеніңше мен жазықтымын ба? — деп тіке сұрады Жанна.

Әңгіме бастаған әйел жым болды. Қазір соз таластырып жататын уақыт та, орын да емес. Алыстағы бұрылыста әлдеқалай бір машинаның жүрісін бәсеңдеткені естіледі, бәлкім біреу осында келе жатқан болар. Жиналған жұртты шолып шыққан Анри:

– Қол қусырып тұра беруге болмайды ғой? Енді біз не істейміз, – дейді.

Басқалардың не ойлайтынын әуелі сұрап алатын Анридің ежелгі әдеті. Ол оған партияда үйренді.

– Вокзалға барамыз ба, қайтеміз?

– Бекіністі ұмыттың ба? Онда да жасырынып түнеп шыға алады ғой...

– Байғұс бала, – дейді күрсініп жаңағы әйел, — өзінің де үрейі ұшқан шығар?

– Ең болмаса оның, неге кетіп қалғанын білсек, тауып алуға оңайлау соғар еді, – деп қосып қойды бөтен бір еркек.

– Неге кетіп қалғанын сен білемісің? – деп ашулана сұрады Гиттон.

Мәссаған,, бұған менің қандай қатысым бар? Бәлкім сен оған ұрысқан шығарсың, әйтпесе өзін шапалақтап ұрған да боларсың, ондай-ондай болады ғой.

– Мен бе? – деп айқайлаған Гиттон, әлгіні айтқан кісінің қасына жетіп барды. — Ешуақытта мен балаларымды ұрмаймын! Өмірімде баланы шынашағыммен түртіп көргенім жоқ!

– Оның дұрыс емес, – дейді күңкілдеп қараңғыда қарасы көрінбей тұрған қасындағы біреу...

Бұл кім деп ойлаған Анри таласа сөйлеген кісінің бетіне фонарының жарығын түсірді. Бақса Альфонс деген десятник екен. Ол жаман кісі емес, партияда бар. Анри оның даусын тани алмағаны қалай; бірақ мұндай жерде кімнің кім екенін айырып бола ма...

– Сенін байқаған уақытың болмады ма, — деп Анри десятниктен қатал сұрады, — басқа беретін ешнәрсе болмағандықтан балаға қатқан нан берген кезінде, оның саған қалай қарағанын байқаған жоқпысың?

Альфонс жауап бермеді.

– Мұнын жұмыссыз отырмайтыны көрініп-ақ тұр, – деп әлгі әйел тағы да киліге кетті.

– Тағы бастады, енді тоқтата алмайсың, – дейді Альфонс айқайлап. — Егер мен жұмыс істеп жүрсем, сендердің мүдделерің, үшін істеп жүрмін. Мен болмасам...

– Жетер! – деп Анри оның сөзін бөліп жіберді. – Керісетін уақыт тапқан екенсіңдер.

Дегенмен керіс өзінен өзі тыйыла қалды. Поселканың ең шетіндегі, тап жиекте тұрған, бір уақытта кірпіштен салынып, енді жартылап тақтайдан қаланған

үйшіктен бір қыз айқайлай жүгіре шықты. Бұл ячейка казначейі Бунар туратын ескі лашық болатын.

– Апа! Өрт!

– Құдай-ай, Жером! Үйде кішкене бала қалған еді! Сірә шамды құлатып алған болар.

Жұрттың барлығы Бувардың үйіне қарай жүгіріп ала жөнелді, ең алда үй қожасының өзі. Жұрттың барлығы уақиға болған жерге жиналып болғанша-ақ, Бувар столды алып шығып үлгірген еді.

– Ешнәрсе емес, – деді ол. — Жаман болмай жақсы жоқ деген...

Әбден тапталған жер еденде лампа төңкеріліп жатыр екен. Төгіліп қалған керосин бір қалыпты жалынмен жанып жатыр.

– Жаман болмай жақсы жоқ деймін, — дейді Бувар қайталап, өздерің көріп тұрсыңдар ғой, біздің үйдің едені жоқ еді, мұндайда оның да пайдасы тиеді екен. Шешесі бүктемелі креслода езінің жаялықтарын шашып қана тып-тыныш отырған бір жасар ұлына ұмтылды. Ол қолына қасық ұстаған күйінде жылтылдаған жайдары көздерін отқа тігіп отыр.

– Бұлардан бір қадам шығуға болмайды... ұзап кетпегеніміз жақсы болған екен.

– Мейлі жана берсін, өзі-ақ сөнер. Ештеңе де болмайды. Ешқандай қауіп жоқ.

Бувар үлкен қызының қолынан шап беріп ұстай алды.

– Ал, шыныңды айт, лампаны қалай құлатып алдың? Әйтеуір жақын жерде кісі болғаны жақсы болды. Өзіңді сабап алар ма еді, ә?

Бірақ табанда қоя берді. Есік алдында тырп етпестен көршілері тұр. Олардың беттеріне төменде лаулап жанған керосиннің жарығы түсіп, тамаша сәулелендіреді.

– Мұнда өрт қауіпті емес...

Бувар өздеріне еден болған дымқыл жерді тықылдатты да, түтіннен қарайған үрліктерді көрсетті.

– Бәрі де су. Жанатындай ештемесі де жоқ. Қорқатын не бар.

– Сендерде электр орнатылмаған ба еді?

– Көптен бері жоқ. Сымды қиып кеткендеріне бір айдан асып та кеткен шығар. Керосин лампаға сенуге болмайды. Ал, балалар оны үстеріне аударып алса сорымның тіптен қайнағаны.

Тап осы кезде көшенің бір шетінен машинаның гурілдеген даусы естілген еді, Бувардың үйінің қасына топталған жұрт жаппай кері серпілді. Бұлар тұрған жерге, әсіресе, осындай кеш уақытта машина жиі келе қоймайды. Фарлардың жарығы қаз-қатар салынған барактарға түсіп, қиғаштан жауған ірі-ірі тамшыларды анық көрсетті. Дәл осыған дейін жаңбырдың қашан, қалай жауа бастағанын ешкім де сезбеген еді.

Пул келген доктор Деган болатын. Ол машинаның есігін тарс еткізіп жапты да:

– Әлі қайтып келген жоқ па? Таба алмадыңыздар ма? – деді.

– Таба алмадық, Деган мырза, — деді Гиттон.

– Әйелім мен Пьеро екеуі өте ренжіп отыр. Сондықтан мен де үйде отыра алмай, көмегім тимес пе екен деп келген едім, енді бірдеме істеу керек қой.

– Мүмкін ендігі оны тауып алып учаскокке апарған шығар, — деді Анри. — Ал, полициядағылар біз үшін мазаланып қайтеміз деген шешімге'келген болу керек. Олардан мұндайды да күтуге болады. Ол-пұл болған болса, олар ертең ғана хабарлайды.

– Керек болса полициялық учасоктерді мен аралап шығайын?

– Көп рахмет сізге, — деді Гиттон.

– Егер бала мына жолмен кетсе, басқа жерде болуы да мүмкін...

– Я, онда сізге біраз күтуге тура келеді.

– Окасы жоқ, — деді доктор, — бензинім жетеді.

– Егер қарсылығыңыз болмаса мен сізге ерейін — деді Анри.

– Мейліңіз.

Анри «моктарды» аздап қысып алғанның зияны болмас деген шешімге келді. Әйтпесе олар өздерінше ешуақытта іздей қоймас. Доктордың оларға әлі жете ме? Қайда оған! «Егер сендер тезірек қимылдамасаңдар, бұларың жайында ертең-ақ жұртқа әйгіленеді» деу керек оларға.

– Мен вокзалға барамын, — деді біреу.

– Ал, Дюпюи, біз екеуміз казематтарды аралап шығайық.

– Мен бір минутке үйге кіріп, әйеліме айтып шығайын. Қазір қайтып келемін.

Анри үйіне жүгіріп кетті.

– Бала әлі табылған жоқ, мен енді кеш келемін, алаң болма, Полетта.

– Бәрібір мен жатайын деп отырмын, — деді Полетта ақырын ғана. — Мари балаларын бүгін маған қалдырып кете қойғанын қарашы. Әйтпесе, үйде түн бойы жалғыз қалмай-ақ сендермен бірге барар едім. Есіктің дұрыс жабылмағаны да жаман екен. Түнде керемет қорқамын, Шынында да ауызғы үйдің есігі оларды сұмдық мазалайтын еді. Шіріп те біткен, тіпті қалай қылсақ та оған не ырғақ, не тиек қондыра алмайсың. Түнге қарай оны орындықтармен тіреп қоятын. Егер біреу-міреу кіре қалса олар салдыр-гүлдір ете түсетін.

Ал бүгін, бала жоғалып кеткен соң, түн бұрынғыдан да қауіпті сияқты көрінеді. Тек түн ғана осылай ма...

## ҮІІ

# ДЮПЮИ СЕРТ ЕТЕДІ...

– Жігіт болғандарыңа болайын! Акробаттардың барлығын да отырғызып кетті! Мұндай биікке қалай ғана шыға алды екен?

– Жарайды, жақсы бопты, өзінен-өзі жазылған екен деп ойлай берсін.

Шлюз камерасының үстінде он-он екі метрдей биікте тіп-тік бетон қабырғаға ақ бояумен ірі етіп — әрқайсысы бір метрдей әріптермен шұбатылған жазу жазылыпты, көпір үстінде жанып тұрған фонарьлардың дірілдеген жарығымен әлгі әріптер қимылдап тұрған сыяқты болып көрінеді.

*«Американдық әскери жүктердің бір грамы да түсірілмейді!»*

– Я, мынау жазуды өшіру үшін оларға біраз терлеуге тура келеді екен!

– Ең бастысы, олар қимылдаймыз дегенше-ақ жұрттың барлығы оқып болады.

– Олар тек сағат тоғыздан асқасын ғана көздерін уқалап ояна бастайды. Жазуды сонда ғана көреді. Көерерсің, оған дейін халық арасында үлкен шу болады.

Сағат әлі ертеңгі алтыдан жаңа асқан уақыт. Докерлер жұмысқа жалдануға, былайша айтқанда, тек белгі соқтыруға ғана кетіп барады. Ешкім ешқандай бос нәрсені қиялдамайды... Әншейін ресми тәртіпті сақтау үшін бара жатыр. Қуантарлық ештеңесі жоқ, ол ЦБРС та жағдаймен танысқан болатын. Бүгін портқа бір-ақ, пароход келеді. Оның өзі де Голландия күйесі тиелген шағын ғана көрінеді. Іс емес. Күштегенде екі не үш-ақ бригадаға жұмыс табылады. Дегенмен докерлер кетіп бара жатыр, өйткені олар белгі соқтыруға міндетті. Әйтпесе оларға кепілдік еңбекақы төлемей қояды. Ертеңгі уақыт осымен өтеді. Құлдар базарында осылай сергелдеңге түсіп жүресің де қоясың, десятниктердің маңына біраз айналсоқтайсың, содан кейін белгі соқтыру үшін кішкене терезе алдында шіретке тұрасың. Тап сол кезде әйелің балаларды жуындырып, мектепке жіберуге әзірленіп жатады. Демек, сен онда да артықсын, сондықтан уақыт өткізу үшін тағы да біраз кешеде жүре тұрған дұрыс. Бәлкім колға бес-он тыйын түсіп қалар, әйтеуір өмір сүру керек ғой.

– Жұрт біраз көңіл көтеріп қалады екен... Американдықтар барлығымыздың да желкемізде отыр" ғой!

Барлық докерлер – жалғыз-жарым, топ-тобымен жаяу кетіп бара жатқандары да, велосипед тепкендері де, тоқтай қалып бастарын жоғары көтеріп, әлгі жазуды оқиды да, өте шебер істелген жұмысқа таң қалып қарқ-қарқ күліседі... Қарайсың да, сондай биік жерге оны қалай жазды екен деп таңырқайсың!

– Жұрт біраз көңіл көтеріп қалады екен деймісің? Мейлі зияны жоқ, — дейді Клебер. — Оның өзі әлі жап-жас жігіт, түнгі жорыққа қатысушылардың бірі, бірақ

оны ешкім білмейді... Бүгін түнде, мынандай өте биік жерде, оның үстіне сондай қатты жел соғып тұрғанда, шынын айтқанда, қаншалықты қызықты ермек болды дейсің. Дегенмен, яникилермен кімнің ойыны келіп жүр. Олардың Кореяда істеп жатқандарын қараңдаршы... Әзәзіл азғырғанда қалай төзіп тұрасың: докерлердің барлығы бір ауыздан жазу керемет жазылған деп мақтап тұрғанда кімге болса да әйтеуір қасындағы біреуге: мен жазған едім, сеніңше қалай боп шығыпты, деп сыбырлағың да келеді. — «Мұны қалай жаза алдың?» деп сұрайды ғой ол... «Мамандық құпия, шырағым! Періштенің өзі көмектесті». Тап сол кезде өзіңмен сөйлесіп тұрған кісінің бетіне, оның таңданысын қоздыра түсу үшін мақтанышпен қараған да айып емес. «Ал енді не айтасың» — «Қалай жаздың?» — «Өзің байқап көре ғой!» Енбегің сіңсе аздап мақтанып алу ұят па екен? Жоқ, олай емес! Мұндай құпияны ішінде сақтаған дұрысырақ.

«Американдық әскери жүктердің бір грамы да түсірілмейді!»

Такелажшы Папильон өзінің кейбір істері үшін партиядан шығарылғанына бір жылдай болған еді. Әлгі жазуға ол айрықша шұқшия қарап жүр. Өткен уақытта плакат жапсыру ісі, қабырғаларға бормен, қара маймен, бояумен жазу, велосипедтің руліне ілінген қалайы сауытты шылдырлатып, қанжығаға кисть іліп ап түнгі жорыққа шығу—мұның мамандығы еді деуге болатын. Оның әйелі Фернанда ерін ылғи таң ата қарсы алғанда: «Тағы да үсті-басыңды былғап келіпсің... Егер сенен мені неге жиылысқа қатынаспайды деп сұрай қалса, мені, сен оларға бәрі бір насихат жұмысын атқарып жүр дегейсің — сенің киіміңді тазартып жуамын ғой, сенін мынауың спецовка емес, жатқан ту ғой!» – дейтін. Соңғы жылы осындай түнгі жорыққа қатынаспағандықтан Папильонның іші пысатын болды. Алғашқы уақытта ол ызаланып: «Мейлі, әйтеуір ақырында бір демалатын болдым! Әйтпесе тіпті атша жегіп алды! Түн сайын, күн сайын жазасың да жүресің!» Бірақ ашуы басылып, Папильон ақылға салып ойланатындай жайға келгенде, оның сыртта қалып, басқалардың онсыз да бұл жұмысты игеріп кеткендері оған керемет бататын-ды... Фернанда үндемейтін, бірақ онымен бірге ашық жиналыстардан қалмайтын болды. Спецовканы жуу тыйылған соң, оның шынында да жинақты бола бастағаны екен деп ойлайтын. Рас, жазу тамаша, сұлу жазылғанын мойындау керек! Осылай жазсаң өзің де бір жеті бойы көңілді жүресің, әсіресе егер, осы арадан, төменнен жоғары қарай қарасаң—баспалдақсыз, ештеңесіз қалай жазғандарына таң қаласың: жел бәрі бір баспалдақты аударып тастар еді, оның үстіне ол сайтанның өзін алып жүріп күзетшілерге көрінбей қабырғаға сүйеу тағы керек қой. Жазуды көрген Папильон өзінің өткен ерліктерін сағынды. Әттең, сорлы басым, қайтейін болар іс болып кетті!

– Я, я, – деді ол ойланғандай, — жазу менің мамандығым. Клебер оның таңданған пішініне көз қиығын салды. Папильонның мынандай сөзін жұрт естісе, мына жазуды сол жазған екен деп ойлап жүрер. Жоқ, бола қоймас! Клебер ешкімге ештеңе демеуге бекінген еді, бірақ, Папильон оның орынды абройына қол сұғатын болса... Осылай ойлаған ол ештеңені көрмеген-білмеген адам сияқты:

– Болары болып, бояуы сіңген! — деді оған.

Ол Папильонның сазайын берді! Байғұс жұмған аузын аша алмай қалды. Мынау бала, жұрттың көзінше масқара қылды ау, жетпегені сол еді!

Жиырма метрдей жерде, портқа кірер ауызда күзетшінің буткасы тұр. Оның қасында соғыс кезінен қалған бір орам тікенекті сым жатыр. Будкада күзетші қалғып отыр. Оны көрген докерлер, жаңағы жазуды қайтадан естеріне түсірген, әзіл тағы да қызды:

– Сен қалай ойлайсың – күзетшілер американдық жүктермен қоса жіберілмеген бе екен?

– Бірақ мұндай жүкті түсірмеген сияқты едік қой.

– Тұра тұр, әлі түсірерміз.

– Дұп-дұрыс, – дейді Гиттон. — Янкилерден жақсылық күтпе, олардың қай жүгі болса да обадан жаман.

– Ә, Гиттон, сен екенсің ғой! Балаңа не бопты!

– Әзір белгісіз. Еш жерде жоқ. Ойлай қалсаң жаның түршігеді.

– Енді не болмақшы?

– Менің орнымда болсаң, өзің қайтер едің? Бармаған жерім, баспаған тауым қалған жоқ — полицияда да болдым. Қамқорлық советінде де болдым... Басынды жарға соқсаң да ештеңе шығатын емес. Әйелім күн ұзын жылайды да отырады, қайтейін, қосыла жылайтын қатын емеспін ғой! Әрине, мен Польша деревнядан іздеп көрем, бірақ онан не шығатыны белгісіз... Жыла — жылама, қалай болса да ешнәрсе болмағандай осында белгі соқтыруға келіп тұруың керек...

– Әй, Жюль Мок! Оян! Тектен-тек ақша аласың ғой өзің, шырақ. Сені мұнда неге қойды? Біздің не істейтінімізді бақыласың деп қойды. Ал, сен оның орнына әман қорылдайсың да жатасың...

Жұрттың барлығы ду күледі. Егер мынау күзетші осындай суықта ұйықтай алатын болса, мейлі үстіне көрпе біткеннің барлығын жамыла берсін, демек оның ұйқысы таңырқарлықтай боп шыққаны. Бірақ, бәлкім ол ұйықтамай, тек жылыну үшін әншейін бүрісіп жатқан шығар? Күзетші өзінің сергек екендігін білдіргісі келгендей аяқ-қолын қимылдатады. Полицияның кім екенін өздеріне сездіріп қойған жөн болар еді, бірақ ең дұрысы бұл халықпен шатаспаған. Қит етсе бұлардікі — жиналыс, демонстрация, ереуіл. Ал бастықтар олар үшін мұны қысады. Сондықтан ол өз будкасында тып-тыныш қана отырғанды артық көреді. Күлетіні күліп, ұрысатыны ұрса берсін. Олардың ұрысуына ол әбден үйреніп болды, өйткені ұрысқанның өзі оның лауазымына сай сияқты. Полиция қызметшісіне ен басты нәрсе — жұрттың көзіне тікенек болмас үшін постыны жиі алмастырып тұру. Бірақ

онымен мәселе біте қоймайды, егер жалғыз болсаң — бәрінен дұрысы тыныш қана отырған, әйтпесе олар алыстан танырлықтай етіп ауыз-мұрныңды шиідей қан қылады.

Полиция адамдары бір топ боп демонстрацияға қарсы шыққанда әңгіме басқа — қолдарында сойылдары, көзден жас ағызғыш газдары, винтовкалары болады; сонда бұларды басқа ұрып, тайсалмай топтарын жарып өтіп, өш алуға болады. Бірақ жалғыз кезде үн шығармаған артық. Олар оны ұстап алатын болса теңіз де тиіп тұр ғой...

Докерлердің кәсіпшілік одағы орналасқан барак қанша айтқанмен желден пана. Онда жұрт толып кетті. Етіктер, ағаш табанды бәтеңкелер, қатып қалған сандалдардан дамылсыз сартылдатқан еден сықырлап, майысып барады. Қиюы қашқан тақтайлардың араларындағы жарықтардан гуілдеп жел соғып тұр. Қабырғаға таяу тұрған адамдар ездерін ызғарлы жел бес, тіпті алты бөлек қып кесіп жібергендей көреді. Әрине сондықтан ешкімнің де қабырғаға таяу тұрғысы келмейді. Жұрттың әрқайсысы бөлменің ортасына қарай тығылысады. Егер онысынан ештеңе шыға қоймаса, ондай адам ызалана көршісін итеріп тастайды да, сыртқа шығып жақсы орынға өтіп жету үшін жаңа күшпен қайтадан ортаға қарай ұмтылады. Сондықтан күн суық болғанмен, жұрт кастрюльдегі қайнаған судай қабырғаны бойлап үйді шыр көбелек айналып жүр. Бақыттарына қарай жұрт мұндай ыңғайсыздыққа жайбарақат қарайды — егер бір бірімен қалжыңдаспаса, қатар тұрғандар бірін-бірі мазақтамаса, қалай күштегенде де, бұл жерде болу тіпті мүмкін болмас еді. Міне бастарына түскен қиыншылықты өткізуде жұрт біріне бірі осылай жәрдемдеседі.

Барактың бұрышындағы кішкене «кабинетке» кіретін есік бар, онда кәсіпшілік одағының секретары Робер отырады. Робер мұнда әлі келген жоқ. Бірақ жұрттың қолында бірнеше кілт бар-ды. Оның есігін ашу қиын ба? Мысалы Папильонның кілті бар, ол есікті бір минутта-ақ аша алады. Өзі кішкене бөлменің тап ортасына кернейін тот басқан шойын пеш орнатыпты, ал оның жанында, кішкене ғана бос алаңда, үстін шан қаптаған қағаз толы стол тұр. Оның шет жағында телефон көрінеді. Оның телефон болғаны құрысын! Үстін бір қарыс шаң басқан, егер көңіл кетсе оған бармақпен нақыл сөз жазуға да болады, мысалы — «Мари — зұлым!» деген сөзді жазуға болады. Өйткені, негізінде Робер телефонға онша жолай бермейді. Мұндай нәрселерді ол тіпті ұнатпайды. Оны секретарь етіп сайлаған күні-ақ ол трубканың түбін жоғары ұстап, былайша айтқанда, микрофонды құлағына таяп жұрттың барлығын жай ғана шолып отырып; «Қызық екен, ешкім жауап бермейді. Аппарат жаман емес, бірақ өзін жөндеу керек екен»,— деген болатын... Қазірдің өзінде де, егер трубканы көтеруге тура келсе, Робер оны ептеп қана бармақтарының ұштарымен алады. Сонан ол сөзі естілмей қалады екен деп қорыққандай өңеші үзілгенше айқайлап сөйлейді; тіпті жиналыстарда да ол тап телефонмен сөйлескеннен бәсең сөйлейді. Қазір телефонның оған керегі де шамалы. Бұдан бес-алты жыл бұрын, өкімет қазіргіден өзге кезде министрліктермен, облыстық өкіметтермен, префектуралармен, мэрилармен сөйлесуге болатын еді... Енді оларға

телефон соқсаң тек уақытыңды босқа өткізесің. Кабинеттің қабырғаларында үлкен-үлкен плакат, дежурствоның расписаниялары ілулі тұр. Ал тақтай қабырғаға бормен бірнеше уран жазылыпты. Докерлер Роберге келгенде өз үйлеріне келгендей болады. Мейлі портта кіретін, шығатын есіктердің барлығын бітеп тастасын, мейлі барлық жерлерге күзетшілер қойылсын, бәрі бір осы кішкене бөлмеге ешкім тие алмайды. Өздері осыған тұмсықтарын сұқпай жай жүргендерін артық көреді. Міне өмірде осындай жағдайлар бола береді.

Пешке қиқым-сиқым жаңқа салған докерлер отты тез тұтатты. Пеш өте түтіндеп кетіп, көзді удай ашытса да, олардың, әрқайсысының сол кішкене кабинетке кіргісі келеді. Түтін тараған кезде мұнда жұмақ сияқты болады. Ен жаман жері: қабырғада қаз-қатар тұрған орындықтарға бес адам қысылып отырысып, соншасы пешті анталап тік тұратын болса, – бөлмеде бұрыларлық жер қалмайды.

Кешігіп келген бір докер бөлмеге кіргісі келіп ұмтылған еді, бірақ онысынан ештеңе шықпады, сондықтан ол аяғын ұшынан басып, алдағы тұрғандардың бастарынан асыра бөлмеге көз жіберді.

– Робер әлі келген жоқ па? — деді ол айқайлап.

– Келген жоқ. Оның орнына біз бармыз, не керек еді айта бер.

– Робермен ақылдасайын деген едім...

– Е-е, ақылдасуға келгенде кәсіпшілік одағы жақсы бола қалып па? – дейді Папильон айқайлап. —Ал басқа жағына келгенде, сірә, оның саған керектісі жоқ қой шырақ, ирофсоюздық билетіңді әлі алмапсың...

Папильонның соңғы сөзі екіге бөлініп, тынысы тоқтағандай болды, өйткені қасында тұрған біреу оны бар күшімен бүйірге түйіп жіберді...

Папильонның сөзін бөліп жіберген докер:

– Саған не керек еді, — деді.

– Кеше мен арпа тиеуде істеген едім, енді онда істеуге мұршам келетін емес. Егер онан кетсем, басқа жұмыс ала алар ма екем, әлде жоқ па?

Бұл сұраққа не жауап бол ары Соваженге да керек еді. Оның қатты қасынғаннан бет-аузы сол бойымен шиелей қып-қызыл.

– Әрине сұрай аласың. Оныға кім кедергі жасар дейсің.

Совалсен сыртқа шығып кетеді. Жұрттың барлығы да Папильонға таңдана қарайды, бүгін бұған не болған?

– Сен оған неге кенедей қадала қалдың?

– Кәсіпшілік одағы жұрттың барлығына бірдей ғой.

– Оның өзі сенімсіз бала, — дейді Папильон оған кінәлі еместігін дәлелдеуге тырыса, — былтыр ол кәсіпшілік одағына мүше болатын еді, ал биыл мүшелікте жоқ.

– Мен саған тап сондай сөз айта алар едім, бірақ басқа уақиға жайында, — дейді Дюпюи, жай айта салғандай пештің қақпағын ашып, оның ішіне кесінді ағаш тастап жатып.

– Тілінді тарт!. – дейді Папильон айқайлап, — ол жөнінде екеуміз сөйлесе жатармыз, тіпті ертең кездесуімізге де болады.

– Кім болса да кәсіпшілік одағына келіп ақыл сұрағаны қуанарлық нәрсе. Сенбесең бәстесейік, келесі жылы ол кәсіпшілік одағына мүшелік билетін сұрап келеді.

– Мұнда адам сонша коп келеді, егер олардың барлығы да кәсіпшілік одағына мүшелік билетті ала берсе, жиырма-отыз шақты адамнан басқаның барлығы кәсіпшілік одағына мүше болған болар еді. Ешуақытта осынша адам бірден көмек іздеп келмеген.

– Қожалар біздің жұмысқа мұқтаждығымызды пайдаланады.

– Демек, олар бізді тиын-тебен үшін де жұмыс істей беруге әзір деп ойлайды ғой шамасы.

– Жұмыс болмаған күндерге, жақында ақша төлеуді қояды дегенді айтады.

– Дұрыс емес, әншейін бос сөз!

– Жоқ, төлемейді.

– Қалайша төлемейді?

– Әрине сен оны білмейсің, көрдің бе өзін, жаялықтан жаңа шыға салып басқа жұртқа нұсқау бергісі келеді.

– Ешкімге ешқандай нұсқау бергім келіп тұрған жоқ! — дейді Қлебер. — Мұндай сұрақты беріп тұрған оның өзі. Егер дұрыс жауап бере алмасаң, үндемей жайыңа тур.

– Қараңдаршы өзін, қайнаған судай бұрқылдап кетті! Сені ызаландыру үшін жай айта салғам... тыңда... сені жұмысқа алды делік... Дегенмен саған кеме келгенде ғана ақы төлейді. Оны күтемін деп жүргеніңде біраз уақытың өтеді, ал енді жұмыс істей бастамай саған бір тыйын есептемейді.

– Олай істей алмайды, оған батылы бармайды олардың!

– Олар онан да асырып жібере алады, — дейді бір докер, есікке қарай ығысып бара жатып, — мен де тап осындай мәселемен келген едім Роберге.

– Робердің өзі қайда жүр, қайда кетіп қалды екен?

– Бужо деген жуан сұмпайымен ұрысуға кетті. Қазіргі уақытта қожалардан көз айыруға болмайды, олар докерлердің әрқайсысымен де таласуға әзір!

– Ал, келген жұмысыңды айта бер.

– Кеше, біз қырық екі тонна жүк тасыдық, жүк машиналарынан қап түсіріп, оларды вагонға тиедік. Ал енді, қырық екі тоннаның үстіне бізге тек үш-ақ тонна артық есептеп отыр. Біз бұл дұрыс емес, бұған көнуге болмайды деп ұйғардық....

– Әрине, әуелі жерге түсіріп, артынан тағы да пристаньнан вагонға тиеген екі жұмыс. Өздеріңді керемет алдаған екен, қырық тоннадай жүкті кем есептепті. Келістіріп отырғызған екен сендерді.

– Егер шындық біздің жағымызда болса, әрине біз оларға ақымызды жібермейміз.

– Жігіттер, берік болу керек.

– О жайында абыржыма. Мұндай жерде сенсіз-ақ бірдеме істерміз.

– Кім біледі, бәлкім менің де керегім болар.

Жұмыс бөлу басталды... Десятник Альфонсқа ең ауыр тиетін кезек осы. Ол коммунист. Сондықтан оған бүгін өте ауыр тиеді. — Мазасыз өткен түннен кейін оның таң ата ғана көзі ілінген. Әсіресе сондағы әйелдің «өзі жұмыссыз отырған жоқ»... деген сөзі де есінен шықпай қойды. Рас, ол жұмыссыз отырған жоқ, бірақ Альфонс жұмыс істемесе, докерлердің жұмыс карточкаларындағы белгі қазіргіден де аз болар еді. Мұны өздері де, әлгі әйел де өте жақсы біледі. Бәлкім бұл сөз қызулықтан айта салынған болар. Дегенмен айтылар сөз айтылды. Ауыздан шыққан сөз торғай емес ұстатпайды. Қазір десятниктердің көбі — қожа құйыршығы. Азаттық алғанның алғашқы кезінде барлығы да басқаша еді. Ол кезде десятниктердің өздері де басқа адамдар болатын. Біздің кісілер еді... Бірте-бірте олардың барлығын жұмыстан шығарып жіберді. Тек жалғыз Альфонс осы күнге дейін сол жұмыста істеп келеді. Ғажап! Бәлкім оны жұмыстан шығарып жіберуге бата алмаған шығар. Мүмкін, жұртты алдау үшін әдейі қалдырған да болар. Альфонс наряд бөлгенде, ол докердің коммунист екеніне, емесіне қарамайды, ол басқа десятниктер жұмысқа қоспай жүрген адамдарды сақтап қалуға тырысады. Әрине олар ең алдымен коммунистерді жұмысқа қоспайды, қабылдамайды да. Сөз жоқ, десятниктің қызметін істегендіктен Альфонстың басқаларға қарағанда шамалы ерекшелігі бар. Әйтеуір құр қол отырған жоқ, аштықтан аман. Бірақ, бұл қылмыс па? Демек, сезімі онан өзгерген жоқ қой, ол онысын ешуақытта да, ешкімнен де

жасырған емес, жасырмайды да. Әңгіме мұнда емес, басқада: алайда оны жұрт күндейді, бәрінен соны естіген жаман. Бригадаға адам алған да ете келіссіз іс, өзіне жау тілеп аласын. Альфонс қанша әділ болуға тырысса да, оның ең алдымен жұмысқа өте мұқтаж адамдарды алғысы келген: мен, неше рет ол езіне езі сырт беріп: менің бас-аяғы он алты-ақ жетоным бар, бір жетоннан баи қоймассың, бірақ оған бір үзім нан мен бір литр сүт келеді, сондықтан да оларды дұрыс бөлуге тырысуым керек, мынаған да, анаған да беруім керек деп ойлайды. Бірақ, қай уақытта да оның әлдекімдерді ұмытуы, байқамай қалуы мүмкін. Сен жүк таситын платформаның үстінде тұрасың, сенің төбеңде ілулі тұрған шам қараңғыдағы бір топ адамға жарық түсіріп тұрады. Сонда жолдастарыңның қолдары саған қарай созылады. Олар бірін бірі итермелеп, тіпті төбелесуге де әзір.

– Мені ал!

– Мені ал!

– Альфонс!

– Мені ал, Альфонс!

Ойландыратын да, тынышыңды алатын да себептер бар. Бір үзім нандық табатын болсаң да бұл еңбек емес. «Мұнда құлдар базары» дейді жігіттер, олардікі дұрыс та. Ал әрбір сұмпайы соны пайдаланып, біздің арамызға жік салып, аш адамдардың біріне бірін соқтырғылары келеді.

Ақырғы жетон берілді, енді айқай-ұйқай, бірін бірі итермелеу су сепкендей тыйылып қалады да, десятникке қарай созылған қолдар төмен түсіп кетеді. Екі жүз елу, үш жүз докер түнерген бойларында баракқа қайтып, қайтадан шіретке турады. Жұмыс жоқ, тағы да жұмыс жоқ!

– Шамасы біздің құдіретті такелажшыларға бұл жұмыс ұнамайтын болу керек, қолымызды былғап аламыз деп қорқатын шығар. Әйтпесе, бәлкім олардың тағы да жылынғысы келетін шығар?

– Мейлі, істемесе істемесін, басқаларға қалар.

Папильон мен такелажшы Жорж жұмыс болу басталған кезде орындарынан қозғалған да жоқ. Екеуі бұрынғыдай пештің қасындағы орындықта отыра берді.

– Олар бізді көре алмайды, өздерін ыза кернеп барады, — дейді Жорж.

– Солардың орындарында өзің боп көрші, — дейді оған жауап қайырып Папильон.

Ол бір минуттай ойланып тұрады, бірақ, өзінің сөзін қапыл аяқтай қоймайды:

– Шынында, егер бүгін әлгі сайтанның қара күйесін түсірмегенде, бәлкім сен де олармен бірге сығылысып, жұмыс сұраған болар едің.

– Әрине дұрыс айтасың, — дейді Жорж оны мойындап —бірақ, есіңде болсын, мен казіргі істеп жүргенімнен көбірек істеген болар едім... қайта өзімнің кезегімді көбінесе басқа кісілерге беріп жүрмін.

– Мұнан көбірек істеп қайтесің? Зорығып өлесің ғой – дейді Папильон – жарайды, осы әңгімелескеніміз де жетер, әне жігіттер келе жатыр.

Кішкене кабинеттің ішіне адам қайтадан лық толып кетеді.

– Бас-аяғы екі бригада ғана алды, онысы он алты-ақ адам. Қалғандарына не істе дейсің? Шалқамыздан түсіп жата берейік пе?

– Егер әлгі Ориоль кешше Моктың босануына келісімін бергенде, бәлкім іс оңдалған болар еді.

– Тапқан екенсің! Ол болмаса бөтен біреу келеді.

– Мен «Юманың» бетінде бір өте күлдіргі сурет көрдім. Суретте Данияның королі мен Ориоль екеуінің залда отырған кезі көрсетіліпті. Олардың, үстіне Мок кіріп барады. Залға кірген ол Ориольға өзінің жұмыстан босанғысы келетіні жайында жазғы қағазын ұсынады, ал, Ориоль оған: «Қонақ отырғанын көрмеймісің! Алауыздық шығаратын уақытты тапқан екенсің», дейді. Қызық емес пе?

– Олардың араздасқаны әншейін ғой — тап сол күні кеште ол корольмен бірге той тойлады. Қарындарын сипады. Біз де күнде таңертең... аштықтан қарнымызды сипаймыз. Ал, әзірге миллиондаған ақша тағы да үшті-күйлі жоқ боп кетті. Моктар дегендерін істей алады, соттан қорықсын ба, онда да өздерінің сұрқиялары отыр ғой.

– Қайда барсаң да парашылдардан аяқ алып жүре алмайсың.

– Әрине, бізге де жұмыс табылар еді, бірақ олар кедергі жасайды.

– Пароходтар келе ме? Келеді.

– Тек олар пароходтарынан біздің портқа жүк түсіргілері келмейді.

– Жоқ, әңгіме олар өздерінің Маршалл жоспарымен бүкіл сауданың тамырын қиып жібергенінде емес пе.

– Дұрыс, бірақ пароходтар әлі күнге дейін жүріп тұрады ғой, ал енді бұлар сол пароходтарды әдейі басқа портқа жібереді, тек бізге тимесе болғаны.

– Демек, оларға біздікінен гөрі басқа порттар қадірлірек болғаны ғой.

– Біле білсең оның мақтанарлық жері жоқ.

– Біздің порттан Вьетнамға арналған жүк тиелген бір пароход та кеткен жоқ қой. Бір пароход та кеткен жоқ. Түсініп тұрмысың?

– Бос сөзді сөйлеме, біздің істеп жүргенімізді басқа порттарда да істеген. Мәселе онда емес.

– Ендеше неде, айтшы?

– Айтайын, біздің қайыршылық халіміз — тек бізге қолданған жаза ғана емес, істеген ісіміз үшін бізден алған кегі де емес. Әңгіменің түйіні олар біздің портты өздерінің қулық-сұмдықтары үшін қалап алғандарында болып отыр. Бізді американдықтарға сатып жіберді; портты сатты деген сөз, оның айналасын солайымен сатты деген сөз, олай болса бізді оның үстіне үстеу етіп бергені. Демек, енді жай жүктен күдерінді үзе бер. Біздің порт бұдан былай әскери база. Ал, егер кей кезде астық әкелетін болса, оны тек көз алдау үшін, өзгеріс бірден байқалмасын деп қана істейді. Олардың мұнда қару-жарақ түсіргілері келетінін сен ешуақытта да естіген жоқпысың! Жыл бойы саған қақсап айтып түсіндіріп келеді, үй біткеннің бәрінін қабырғаларына жазып та жүр. Сонда да сен оны ұқпайсың. Барлығы дұрыс жүріп жатыр — жұрттың тамағы тоқ, көйлегі көк, қалталары ақшаға толы, балалардың үсті бүтін, қора толы тауық, тамақ жеткілікті деп — ойлаймысың... Бұлай болған күнде олардың қару-жарақтары келген күні ешкім қобалжымын деп ойламас та еді. Әркім: «Маған сүйенбей-ақ қоюларыңа болады, сендердің арам ақшаларыңсыз күн көре аламыз!» деген болар еді. Сонда, шырақ, ешкім де түрмемен қорқыта алмас еді. Біреу-міреуді түрмеге отырғыза қалсын делік, онда, өзі түрмеде отырса да үйінің берекесі қашпайтынын, айналадағы күйлі тұратын жігіттер қарасып тұратынын білер еді. Егер сен осындай аш жүрсең, онда әңгіме бөлек...

– «Сен» де «сен» дей бердің ғой. Өзің жайында, не басқалар жайында айтсайшы, мен өліп кетсем де ондайға бармаймын.

– Тыңдағың келсе басқалар жайында да айтып берейін. Бәлкім төзімсіздер де табылар. Жамандық болса... қасапқа айдалған мал сияқты барар, дегенмен барады ғой..

– Сен мені тыңда. Жуырда ұлым үйленген болатын, қалтасында сынық тиыны да жоқ, басқа мал табатын жері де жоқ, сондықтан ол химиялық тыңайтқыштар жасап шығаратын заводқа кірді. Ондай жұмыста әсіресе, Вьетнамнан қайтқаннан кейін ұзақ істей алмайтынын өзі де біледі. Онсыз да өңі сұп-сұр боп, имиип кеткен. Көрмеймісің сонда да жұмысқа барып кірді.

– Ол басқа әңгіме ғой. Американың қару-жарағын түсіргеннен өлген артық.

– Мұнын өзі — басқаларға көр қазғандық қой....

– Өзіңе өзің қол жұмсасаң ықтыярын. Онда ешкімнің де жұмысы жоқ. Бірақ мынау — қылмыс.

Бүгінде, әдеттегідей, әңгімені ең жүректі, ен батыл, ең саналы адамдар бастайды. Ал олардың айналасына үйіріле басқалары жинала қалады, олардың барлығы да қарапайым жақсы жігіттер; олар әлгілердің әңгімелерін тыңдай отырып барлық жағын ойлап шығады; сонда әрқайсысында әр түрлі ойлар пайда болады. Мұндай ойлар бірі бірімен түйісіп, бірі бірін жеңгісі келеді; бірақ ол оңай емес. Өйткені ой да адам сияқты — қарны ашқан адамның көп күші бола ма? Дегенмен жұрттың барлығы да бір нәрсені жақсы біледі, ол— қалай болса да осындай ант атқан қасіретті тұрмысқа тыйым салу. Жер дүние әдейі тамұқ болу үшін жаралған деймісің?

Әңгімеге Юсуф деген жас докер киліге кетеді. Оның әбден ойлана, әр нәрсенің егжей-тегжейіне дейін кесіп-піше сөйлегені дауысынан-ақ естіліп тұрады. Юсуфтің кесіп айтқан сөзі тез көтеріліп алысқа жайыла жөнелген толқынға ұқсайтын туған елінің музыкасындай сезіледі.

– Қайыршылық,—дейді Юсуф, — қайыршылық — ауру адам операция залында иіскеп ұйқыға енетін эфир сияқты.

– Қайыршылық — солдат шинелінің шалғайындай....

– Қолымды отқа басуға әзірмін...—дейді кенет Дюпюи. Ал, Дюпюидің мұндай серті — өзінің қайратын, күшін сынағаны екенін жұрттың бәрі жақсы біледі. Ол алақанын қызарған конфоркаға басқан бойынша түршікпестен бір секундтай ұстап тұрады да, айналасындағы адамдардың барлығын бір шолып шығады.

– Янкилер – анық қайыршылық екеніне қолымды отқа басуға дайынмын, — дейді ол.

## VIII

# САЯСИ БЮРОНЫҢ ҚАРАРЫ

Порттағы партия ячейкаларына шын көңіл бөліп, оларды қатарға қосатын мезгіл жетті. Вьетнам үшін тартыстың дер шағында бұл екі ячейканың екеуі де ойдағыдай жұмыс істеген болатын. Кейін жұмыс босаңсып, төмендеп кетті. Біздің кезекті жиналыстарымыз докерлердің талаптарына сай келмейтін сияқты. Әрине оларға әдеттегі қалыпқа түсуге қиын соқты, жұрттың көбіне күнделікті партиялық жұмыста көпшіліктің ойынан шығатын қызу қарқын жоқ сияқты көрінеді... Соңғы айлардағы қатты жұлқысулар, «Пембер», «Кутанс», әсіресе «Дьепп» үшін болған тартыстар жұртты өзгертіп жіберді. Партия жаңа асудан асып шыңға шыққандай. Біз үйренбеген ауаға көндіге алмай алқынып дем алып жүрген адамға ұқсаймыз. Міне Анри осыны ойлаған болатын. Анри әлгі екі ячейканың біреуінің секретары ғана емес, аудандық комитет бюросының мүшесі ретінде екеуіне бірдей бекітілген еді. Өзі секретарь болып істейтін ячейка Димитров атымен аталғандығының өзі де бұған зор міндет артады. Докерлер өз ячейкасын осы атпен атайтын бопты деген хабар естілгенде аудандағы қалған ячейкалардың барлығы да керемет шу көтеріп: бөтен ячейкаларға қарапайым ғана ат қойған, олар кварталдың не өндіріс орнының атымен аталады, ал бұларға ол аз бопты, дескен. Сондықтан, егер бұл ячейка артта қалатын болса, онда ешқандай кешірім болмайды. Осының өзі дұрыс та. Бұлай аталардан бұрын, ең әуелі өзіңнің күшінді он рет байқап алуын керек. Бұлардан кейін темір жолшылар ячейкасының Пьер Семардың атымен аталып, басқа екі ячейканың бірі Морис Торездің, екіншісі—Андрей Ждановтың атымен аталғаны тіпті жақсы болды. Бұлай аталу, әрине өте дәріпті іс, бірақ оған өзіміздің сай екенімізді көрсете алуымыз керек. Егер құрмет талап ететін болсаң, онда өзіне өзің ерекше талап қоятын бол. Бұл Базаралаңы кварталының ячейкасы, не Алтын кірес кварталының ячейкасы деп жай атала салу емес қой... олай болса алда болу керек. Осы күнге дейін бірде-бір ячейка Сталин жолдастың атымен аталуға бата алмай жүр. Шынында да ондай ячейка қандай болу керек. Ал енді, біздің ячейканы алсақ, ол қазір жоғарғы дәрежеде емес. Порттағы екінші ячейка нацистер атып өлтірген докер – Анри Гайярдың атымен аталған.

Әрине, біздің кейін қалуымызға докерлердің дағдарысқа ұшырап, жоқшылық кергені де себеп болды. Жұрттың тұрмысы ауыр, сондықтан оларды жұмысқа тартуда қиындай бастады. Кешкі жиналыстарға оларды жинап ала алмайсың. Оны әркім өзінен біледі... Мұнда әңгіме жалқаулықта емес, егер әбден азап шексең, оның үстіне ішерге асың болмаса, өзіңді ұйқы жеңіп бас көтертпейді... есіл-дертің тек ештеңені ойламай тезірек жату " болады да турады.... Оған қарамай кейбір мырзалардың, қайыршылық бізге лайық деуге ауыздары барады. Әрине адам неғұрлым жарлы болса, соғұрлым осындай шіріген режимді жек көреді; бірақ, партияның күшінің өзі тап қайыршылыққа қарсы күресуінде. Жоқ, әңгіме жалғыз ғана қайыршылықта емес, егер партия болмаса, қайыршылық неге апарып соқтыратынын құдай білсін! Әйтеуір екі ячейканың екеуін де күшейту керек. Осының көбі бүгінгі жиналысқа байланысты.

Қандай ерсі болғанмен Анридің жүрегі лоблай береді. Баяндаманды өтектегендей өте жіптіктей етіп жібергеніңде ылғи болатын осы. Әдетте Анри жиналыстарда өзін өте еркін ұстайтын-ды, алдында тек қысқаша ғана жазғаны болса болғаны, қысылып-қымтырылмай, ой қалай келсе солай сөйлей беретін. Ол жұрттың барлығымен таныс, олардың әрқайсысын көптен бері біледі. Ячейка — тұтас бір семья сияқты, олар біріне бірі мүдірмей турасын айтып үйренген болатын. Бұл жолы, жиналыстың аса маңызды екенін еске алып, Анри газет пен журналдарға шүйілген еді. «Юманите», «Франс нувель», «Кайе дю коммюниом» дерді қолға алған. Біріншіден, барлығын жақсылап ойлап, мәселенің бүге-шігесін ашып алып, сосын ғана баяндамаға дайындалу керек. Баяндама қысқа ғана болады. Анри оны бастан-аяқ жазып бітірген. Ал, дайындық деген — мекер іс келеді, кей кезде сенін материалың сондай көп болады, тіпті оған қалай кірісеріңді білмей шатасып қаласың. Мұнан басқа, Анри жиналыстарда сөйлеп үйренгенімен, өзі жайында емес, жұрт оның сөзін қалай ұғар екен деп ойлайды. Не дегенмен президиумда мұнан гөрі саяси мәселелерді жақсы талдай білетін тәжірибелі жолдастардың бірі отырғанда Анри қысылыңқырап қалады. Ал бүгін аудандық комитеттің секретары Жильбер келу керек. Оның үстіне баяндаманы түгел қағаз бойынша оқып шықсаң басқа жұртты сөз сөйлеуге аса тарта қоймайсың. Не болса о болсын, әйтеуір жаңылмаса болғаны... ақыры өстіп жүргенде Анри жиналысқа дейін тамақ та ішіп үлгіре алмады. Ол бір үзім нан жеп көрген еді, бірақ, құрғақ порошоктың өзін сусыз жұтқандай қақалып қала жаздады. Бүгін ең маңыздысы — жарыс сөз. Екі ячейканың бірлескен жиналысын шақыруға Жильбер мұрындық болған еді. Жиналысқа келемін деп уәде бергенде, әңгіме арасында мынаны әдейілеп атап айтқан болатын: «Көп адам сөйлейтін болсын. Егер жолдастар жиналысқа сирек келе бастаған болса, онда оның бір себебі болуы керек, оны өздері түсіндірсін, олар жағдайды жақсы біледі ғой. Әйтпесе біз жұртты өте жиі кінәлаймыз, ал олардың пікірлерін білмейміз. Бұқараны қамти алмайтынымыз содан».

Жұрттың барлығына аралап айтып және арнап шақырып, оның үстіне жиналысты саяси жағынан да жақсылап даярламақшы болған; партияның, атап айтқанда, порттағы ячейкалардың докерлер мүддесі үшін күресі жайында арнаулы листовкалар шығаруға шешім жасалған болатын; ол онымен тұрсын, партияда жоқтар мен бізге ниеттес адамдарды шақырып, солардың пікірін тыңдау керек; сонда жұмысты дамытуға қандай кедергі бар екені ашылып, айқындалады. Жиналысты баяндамамен, дұрысы, қысқаша ғана кіріспе созбен ашып, біраз фактілер, мысалдар келтіру қажет, сонан табанда: «Бұл жөнінде өздеріңіз не ойлайсыздар?» деп сұрақ қою керек.

Жиналыс ашылмай жатып жұрттың барлығы жиналыстың сәтті болатынын бірден сезген еді. Тағайындалған уақытта — кешкі сағат сегізден отыз минут өткенде ячейкалардағы барлық адамның жартысы, және көптеген жаңа кісілер мен біраздан бері жиналыстарда көрінбей жүрген бірсыпыра жолдастар келді. Жұрттың кешіккені әрине қолайсыз, жағымсыз іс. Бірақ оның өзі бірден жазылып кете қоятын ауру емес. Тоғызда басталса да жақсы. Айта кететін нәрсе, алдымен келгендер ниеттестер мен сирек келетін қонақтар екенінде дау жоқ, — демек, бұлар келуді ғана

ұмытқандар емес, кешігуді де ұмытқандар. Жаман айтпай жақсы жоқ! Ешуақытта жиналыстардан қалмайтындар, бұл жолы, сірә, ең артынан келетін шығар. Дегенмен белсенділердің үлгі көрсетулері керек еді. Жильбердің өзі де кешігіп қалды, әлі жоқ.

– А, жоғалған жан! – деп Анри бір таныс жұмысшыға дауыстады да шүйіркелесе кетті, онысы — өзінің сөйлейтін сөзі жайында келе берген мазасыз ойлардан көңілін бөлгісі келгені еді.

– Жоғалған жан екенім рас, – деді оған, басына күнқағары жоғары көтерілген кішкене қара кепке киген мосқал жұмысшы. – Іс істеу керек болғанда мен әрдайым осындамын. Бірақ сендердің жұмыстарыңның барысы нашарлау-ау деймін.

– Қызық сөйлейсің. Сөзіңе қарағанда сен бізге жат. адам сияқтысың.

– Соңғы жиналыстарда, қашан келсең де жиырма - жиырма бес адамнан артық болмайтын-ды. Елу

адамнан сонша адам ғана келетін, оның үстіне бір келген адамдар ылғи келе беретін еді. Егер сен менің неге келгенімнің себебін білгің келсе... — қария өзімен әңгімелесіп тұрған адамның дәл мұрнының алдынан саусағын шертіп қалған еді, ол жасқанғанынан басын шұлғып кетіп кері шегінді... саған оны түсіндіруіме болады. Бұл тіпті мені әдейі шақырғандықтан емес. Мұндай жиналыстар аз болған емес еді ғой. Ал, шлюз камерасына жазған жазу — әне, іс деп соны айт! Ұйымның тірі екенін сондайдан сезесің, бір жерде бөгеліп тұрғанымыз жоқ, өмір сүріп келеміз. Соңғы кезде не болды десеңізші? Ячейканың не бар, не жоқ екеніне тіпті түсіне алмайтын едім. Бар болғаны келіп әңгіме тыңдап, мүшелік жарна төлеп жаңа шыққан кітапша сатып алатынбыз. Мұның бәрі де жақсы-ақ. Бірақ бізді халық сезбейтін еді. Мен саған онан да зорын айтып берейін. Кей кезде жұрт арасында жүріп байқасаң, біздің жиналыстардан гөрі солардан көбірек естіп-білетінсің. Жалғыз жиналыспен ғана іс бітпейді, өмірге араласу керек, әйтпесе, мұның өзі неге керек, құрғақ әңгімемен уақытты бекер өткіземіз.

– Бұрын сен қайда болған едің? — дейді Анри. — Айтқаның дұрыс. Сен бүгін қалайда осылай сөйле, жаңағы маған айтқаныңды айт.

Ол сөздің өзіне тигенін де сезіп тұр, өйткені қария ен алдымен оның ячейкасы туралы айтып тұр ғой.

Міне сағат тоғызға да таянып қалды. Жильбер әлі жоқ. Не дегенмен ұят болды. Жильбердің жиналысқа қатынасатыны жұртқа жарияланып қойылған еді, әрине, оның жоқтығын жұрт байқаған болу керек... Бүгін адамның көбін қарашы! Портта істейтін үш жүз докерлердің ең құрығанда жүз жиырмасы жиналыпты! Екі ячейкада жүз бір адам бар, оның біразы бүгін келе алмай қалды. Ал енді, Жильбер тіпті келмей қалса қалай болмақ? Оның бұл ойы үмітке ұқсайды, сондықтан Анри ондай жаман ойды басуға тырысады. Әрине, Жильбердің келмей қалғаны ыңғайсыз, бірақ маған

жайлы болар еді деген ой келеді оған. Бұлай ойлау өзіне ұят екенін Анри жақсы түсінеді. Жиналысты Анри Жильбердей басқара ала ма?

Дегенмен оның ойында сондай есепсіз сезім бар, ол жайында біреуге айтуға оның аузы бармас еді. Қасында басқа бір, өзінен гөрі білгіштеу жолдас болса, Анри абдырап әлгі кісіден жасқанатын да отыратын. Егер өзін тыңдап отырған жұртпен түсінісіп алса, оларға аузынан шыққан сөзі, тіпті қолының қимылдағанына дейін түсінікті болса екен деп қана ойлайтын; онда әңгіме басқа болар еді. Ұяты ұят, бірақ амал бар ма, оған не істерсің. Адам дегенді түсіну қиын-ақ, оның бір ойы оңға баспаса, соның неден болғанын біліп көрші, тап кебеннен тебен іздегендей болмаймысың.

– Бастауға тура келер, – дейді Анри Гайяр атындағы ячейканың секретары Франкерге, Анри. Франкер велосипедпен жаңа ғана келді, әлі демін ала алған да жоқ. Ол өзі еңгезердей, ал біреу-міреумен сөйлескенде, қасындағыға ыңғайлы болу үшін еңкейіп тұруға тырысады. Үстіндегі былғары күртесі тап-тар, жеңі шолтиып, қолының қоспасына ғана жетеді. Соған қарағанда Франкер өз киімінен өсіп кеткен сияқты.

– Шынымен кешігіп қалғаны ма? – дейді ол ештеңені көрмеген, білмеген адам сияқты. — Жильбер әлі келген жоқ па?

– Жоқ, бәлкім басқа бір нәрсеге айналып бөгеліп қалған шығар. Әйтпесе ол мана...

– Не болатыны әлі белгісіз, – деп Франкер оның әңгімесін бөліп жібереді де, қолын сілтей сөйлеп, сөзі түсінікті болуына тырысады. — Тіпті келмей қалса да оған танданатын мен жоқ. Докерлердің оған керегі не? Бұлармен айналысқанмен не түседі дейсіз. Ол бізге бір рет те келіп көрген жоқ қой. Басқалары да сондай.

Анридің қарсы сөйлеуге ыңғайлана бастағанын сезіп Франкер әдейі бойын жазып тік тұрған сияқты: солай істесе оған ешкімнің қолы жетпейтіндей.

– Мен, Анри, сен жөнінде айтып тұрғам жоқ. Сен секретарсың, оның үстіне, екі ячейканың екеуі үшін де жауаптысың. Егер бізді сен арандататын болсаң, онда тіпті жарамайды... Сосын сен қайткенмен де докерсің ғой. Ал, олар түсіне ме? Егер бірдеме болып қалса... онда әрине жетіп келер еді... Докерлердің жұмысы тоқтаусыз жүретін болса бүкіл ауданда жұмыстың жақсы жүретінін олар білетін болу керек. Әйтпесе біз оларды тіпті көрмес едік те.

– Сенің мұның қиянат, Франкер. Сөйлей берсең, тағы не дейтініңді құдай білсін. Бізді біреудің қолжаулығы деп біздің жауларымыз ғана айта алады. Егер бізге мұңын шағып келетіндер болса, олар тек...

Франкер төбеге жеткізе қолын сілтейді, онысы: «ойыңа келгенді айта береді екенсің!» дегені. Содан соң ол:

– Қолжаулық деймісің? Олай емес қой! – дейді.

– Аудандық Комитет, — дейді Анри әңгімесін созып, – бәріне бірдей үлгере алмайды. Оның үстіне комитет– сен өзіңсің, сен комитеттің мүшесісің ғой.

Франкердің барлық шешендігі қолын сілтеуінде. Тіпті қақпақ жауырынды болмаса да, иығын тап ондай ешкім де қаға алмайды. Әйткенмен ол кісі таңданарлықтай шапшаң-ақ, өзін айнала топсалап тастағандай.

– Сен түсінбей тұрсың, Анри... Менің айтайын дегенім ол емес еді. Қалай болса да сенің Жильберің бүгін келмейді. Онан да күтпей-ақ бастай берелік.

Олар столға отырып болғанша (стол орнына айқыш-ұйқыш ағаш үстіне тақтай қойыла салған еді), Франкер, жиналып отырған адамдардың көзінше керіле түсті де, беріскісі келмегендей тағы бір-екі ауыз сөз айтып үлгерді:

– Мен қашанда оқытушы — аудандық партия ұйымын басқаруға қолайлы адам емес деген пікірдемін. Ондай жұмысқа докерді сайлаған дұрыс болар еді...

– Сенің оның дұрыс болған күнде де, мұндай көзқарас Жильбер туралы лайық емес. Ол ең сенімді, алғыр жолдастардың бірі.

Жиналысты басқаруға жұрт Роберді ұсынды.

– Кім сайлансын дейді? Кім қарсы? Сайланды,

Робер президиумге барып отырған бойынша Франкер

сөз сұрады. Бұның өзіне не болған? Күн тәртібі бар ғой, соны қарау керек емес пе...

– Жолдастар, — дейді Франкер дауыстап. — Біздің ячейкалар бүгінгі жиналысты ойдағыдай ұйымдастыру жайында жарысқа түскен болатын. Меніңше жиналысты бастаудан бұрын, соның қорытындысын. шығарған теріс болмас еді деп ойлаймын...

Осыны айтқан Франкер Анриге масаттана қарап еді, ол күлімсіреп ұсынысты қолдайтынын білдірді. Жарайсың, Франкер! Оны еске салғаның дұрыс болды. Өте орынды болды. Бұл жиналысты біраз көтеріп тастайды. Әйтпесе қысылып отырғандық сезіледі — жұрттың барлығы сондай ызғарланып, қатуланып отыр.

– Димитров атындағы ячейкадан келген жолдастар, қолдарыңды көтеріңдер!

Мұның өзі әсерлі іс боп шықты. «Димитровшылдар» қолдарын көтеріп, өздерінің көп екендігіне масаттанып, жымия күледі.

– Ал, санаймын... Екі... төрт...

Робер ақырғы адамдарды санап жатқанда барактың ішінен: «Тіпті жақсы болды!» деген қуанышты дауыстар естіледі.

– Отыз сегіз... Қырық... Қырық бір... Барлығы қанша еді?

– Елу екі, — дейді Анри мақтанышпен.

– Енді Анри Гайяр ячейкасынан...

Олардың тобы да едәуір боп шықты. Робер санап жатыр. Қырық сегіз адамнан отыз сегіз адам келіпті.

Димитровшылдар:

– Біз көппіз, – дейді де қулана күлімдей түседі.

– Біз ниеттестерді көбірек ертіп әкелдік, соны да атап айту керек, – дейді Франкер, оңай шегінгісі келмей.

– Мәссаған! – деп айқайлайды димитровшылдар, – санап көрші өзін!

Артқы қатарлардан:

– Босқа таласасыңдар! — деген дауыстар естіледі. – Босқа таласасыңдар! – дейді Папильон қайталап. Дені сап-сау, қысқа аяқты Папильон жұрттың барлығына анық көріну үшін орындықтардың арасына тұрып алыпты.

– Дұрыс, біз анау айтқандай, ниеттеспіз. Бірақ ниеттестер – қолдарынан жетелеп әкелетіндей кішкентай бала емес, олар өз аяқтарымен-ақ келе алады... Онан да сен бізді санап шық, қанша екенбіз... сана, ұялма! Ал, мына жолдас айтқандай, ниеттес жолдастар қолдарыңды көтеріңдер!

– Өте дұрыс! – дейді председатель.

Кейбіреулер қобалжып, жиналысты абайлап қана шолып шығады да, қолдарын тым жоғары көтермеуге тырысады... олар әртүрлі себептермен: кейбіреулері — партия жиналысына бірінші рет қана қатысқандықтан қобалжыса, басқаларына, тек ниеттестер қатарында ғана қатысып отырғандары батады.

– Қырық үш,— деді санап шыққан Робер. Аздап қысылып, Анри, Франкерге жалтақтап қарай береді. Олардың, түрлерінен — бұлай болғанның жақсы екенін, не жаман екенін білгісі келеді.

– Ал енді, — дейді Папильон дауыстап, — жарыста бірінші орынға біз шықтық. Жұрттың біразы қолдарын көтермей қалды, мен оны өз көзіммен көрдім!

Жұрттың барлығы ду қол шапалақтайды. Шу бәсеңдеген мезгілде Робер Анриге бір рет үнсіз қарайды да, сөйлей бастайды:

– Жолдастар, ал енді Жильбер Ледрю жолдастың қолы бос болмағандықтан келе алмай қалғаны үшін, біз оның атынан сіздерден кешірім сұраймыз. Димитров атындағы ячейканың секретары, аудандық комитет бюросының мүшесі Анри Леруа жолдасқа сөз беріледі.

Қол шапалақтау, айқай-шу қайтадан басталды. Жұрт жерді аяқтарымен дүбірлетеді, жөтеледі, орындықтар сықырлайды. Енді шынымен басталды, жайласып отырған дұрыс. Темекіні тартып бітіріп үлгіру керек, ал кімде-кім трубкасына темекі салып үлгірмеген болса, онда амал жоқ, қалтасына тыға салуға тура келеді... Жильбер келмегендіктен талқылаудың қорытындысын өзі шығаратын болған соң, Анри жарыс сөзге қатыспай, өзінің кіріспе сөзінде әзірлеп келген баяндамасының тек негізгі жерлерін ғана айтып бермекші болды. Қалғаны, бәлкім, қортынды сөзге керек болар. Ол сөзін өзі ойлағаннан да оңайырақ бастады. «Жолдастар бүгінгі жиналыстың мақсатын...» Әрине, сөйлей бастағаннан-ақ оның қобалжуы басылды. Бұл жұрттың барлығына таныс. Ең алдымен божыратпай, тек басты, ең керек сөздерді ғана айту қажет, жолдастарының жүздеріне қарап олардың көз қарасын бақылап, өзіңді өзің сынайсың, егер тұтығып қалғандай болсаң солардың жүздеріндегі құбылыс сенің дұрыс сөйлеуіңе көмектеседі. Ең маңызды солардың саналарында істелетін жұмыс болғандықтан, өзіңе тіректі сонан ізде... «Соңғы апталарда келелі уақиғалар боп өтті... Кеше ғана... Трумэн атом бомбасын жұмсаудан бастартпайтынын мойындады... өз жағдайымызға келетін болсақ... Америка оккупациясы... Жұмыссыздық... қайыршылықтың өсуі. Ең басты, өмірге өте маңызды мақсаттар жайында айтар болсақ... Біздің міндетіміз ерекше, ұлы міндет... біз алғаш шепте келеміз... Оның үстіне, Франция үкіметінің... Германияны қайтадан қаруландыру... Ту сыртымыздан Франко төніп тұр... Демек, партия тұлғасының барлық бөлшектері өмір сүру қажет. Қанша айтқанмен біздің екі ячейкамыздың екеуі де өмірден бөлініп қалған. Кітапшалар, мүшелік жарна дегендердің барлығы да керек-ақ, бірақ... Бәлкім, ячейкалар өз жұмыстарында докерлер бұқарасының көкейіндегі мәселелермен онша санаса қоймайтын шығар?... Сіздер қалай деп ойлайсыздар? Тап бүгінгі жиналыста... Барлығымыз күш біріктіріп екі ячейкамыздың екеуі де бұқарамен демдес болуы, жұмыстарын қайта құруы үшін еңбекшілердің барлығын қатты толқытарлықтай маңызды жағын қарауымыз керек. Міне істің бағыты осылай. Енді сіздер өз пікірлеріңізді айтуларыңыз керек. Сіздерше қалай, алдымызда қандай маңызды мәселе тұр?» Сөзін аяқтап Анри қалай боп шықты дегендей көз қарасын Франкерге аударып еді, жақсы боп шықты, жігіт екенсің!—дегендей ол басын изеді. Робер председательдік орнынан тұрып, кімнің жарыс сөзге шығатынын сұрады. Мұндайда ең қиыны – біреуге сөз бастату. Ниеттестер таңырқап қалды. Олар жиналыс бұлай басталады екен деп ойламаған еді. Кейбіреулері, әсіресе, мұнда не айтар екен деп тыңдауға ғана келген адамдар, біраз түңіліп қалды. Басында олар айтылатын сөздің біразымен келісерміз, біразымен келіспеспіз де деген оймен келген болатын. Оның үстіне мұндай

жиналыстарда сөз алу оңай емес дейтін еді ғой. Осының барлығы қалай. болып шығар екен, міне қызық.'

– Дұрыс, – дейді ең алдымен жарыс сөзге шыққан Дюпюи, — сен мәселені дұрыс қоясың. Біздің басымыздағы пәле неден? Екі ячейканың екеуі де әртүрлі мәселелермен ғана айналыса береді, есітіп жүріп керексіз нәрселерге аздап ұрынады. 'Ал кей кезде сондай білгішсініп кетеді, тіпті жұрттың зауқы қалады. Міне кемістіктің барлығы осыдан... Меніңше, мүмкін мен өте анық айта алмай тұрған шығармын, бірақ не айтайын дегенім түсінікті болар. Мен онша шешен емеспін...

– Жарар, жарар, ізет қылмай-ақ қой, – дейді Анри күлімсіреп.

Енді мұндай әзілдің алдын алғысы келгендей Дюпюи алға қарай қолын созады.

– Кімде-кім түсінбесе, ондайдың өз обалы өзіне! Міне осылай біз көп сөйлейміз, барлығын да істеп үлгіргіміз келеді. Бірақ ештеңені дұрыстап істей алмаймыз. Барлығы бірінші кезектегі іс деп асығудан-ақ менің мазам кетіп болды. Сенің өзің де, Анри, сол «бірінші кезексіз» тұра алмайсың. Біздің ячейкада не істейді десеңші? Бір мәселені алады да, бүгін осы мәселеге барлығы байланысты деп жариялайды. Оның өзі шынымен солай болатын болса, мен оған тек қуанған болар едім. Бірақ іс жүзінде қалай десеңші? Біреу үшін «бірінші кезек» докерлердің талаптары болса, бөтен біреуге әскери қызметтің мерзімін өсіруге қарсы күрес, не американдықтардың, әйтпесе, Германияның қайта қарулануы делік, не қысым шараларына қарсы күрес, болмаса қайсы бір конгреске, демонстрацияға дайындық жүргізу, тағы не деуді өзім де білмеймін, әйтеуір сондай бірдеме!.. Қай жағына қарай ауарыңды білмейсің. Тексере келгенде барлығы бірдей боп шығады. Мен енді мүлдем кешше емеспін ғой, егер бүгін бірінші кезекте мына мәселе болатын болса, ертең басқа мәселе болуы керек екенін өте жақсы түсінем. Егер барлығы бірдей бірінші кезекке шығатын болса оның несі бірінші кезек болғаны? Жұрт осынын барлығынан да құр сөзбен құтылғысы келетінін ойлағанында жүрегін айнып ешнәрсені тыңдағын келмейді. Және мұның өзі бір рет қана болғаны емес. Мысалы бір уақытта, Морис өзінің съезде сөйлеген сөзінде «тоғышарлықты талқандау керек» дегенде жұрт осы сөзге дағдыланған болатын. Шынында да бұл сөз бізге керек болды, пайдаға асты. Біз өзіміздің кемшілігіміздің не себептен болғанын түсіндік. Бұл нұсқауды дұрыс түсініп, оны жүзеге асыру керек еді, бірақ оның орнына кейбіреулер сол сөзді сан рет қайталаумен қанағаттанды да қойды. Меніңше, мұның өзі барып тұрған атүстілік! Кейбір адам бірдеме айта салады да, сонымен барлығы тынды деп ойлап, екі қолын қусырып, жайбарақат отыра береді. Олай болатын болса біздің коммунистер «Финеттадан» үлгі алу керек, өйткені, бос сөзге келгенде ол шынымен алда келеді. Бір бастаса қайтып оны тоқтата алмайсың, дұрыс айтып тұрған жоқпын ба, Папильон? Міне, біздің жұмысымыздың жайы осылай, жолдастар. Күлетін мұның ештеңесі де жоқ. Бәлкім мен онша әдемі сөйлей алмайтын шығармын. Бірақ мұнан былай да осылай бола беретін болса, онда біздің бірінші кезектегі міндеттеріміз де тап сондай болады. Егер жиналыстарда қызық мәселелер талқыланбаса, ондай жиналыстарға ешкім қызықпайды. Ал, жиналыстарда Америка, Германия, Корея,

Испания, әйтпесе, әлгі сұрқия Тито жайында сөйлеп жатады. Дегенмен, біздің портта не болып жатқаны жайында, өзіміздің сұмдық қайыршылық тұрмысымыз жайында жеткіліксіз айтылады. Мысалы, жұрттың барлығы да Орта Шығыс жайында көп сөйлеген болатын. Ал енді сол Орта Шығыс дегеннің не екенін қайсың білесіңдер? Әрине Совет Одағы, Польша, Қытай жайында әңгіме болса оны жұрттың барлығы түсінеді, әркім-ақ тыңдауға ынтық. Бірақ біздің жиналыстарымыз көбінесе лекция сияқты келеді, ең алдымен бізге географиядан сабақ береді. Тап оқымысты академиктер жиналған сияқты. Оқуға қарсы ешкім ештеңе демейді. Адам мұндай мәселелерді талдап отыра алса жақсы ғой. Мұндай жерде талас болу мүмкін де емес. Бірақ біздің мұнан басқа да қажетіміз толып жатыр, көргеніміз иттің күні! Кей кезде осының барлығының астан-кестенін шығарғың келеді.. Ал оның орнына басқа жақта не болып жатқаны жайында ғана естисің. Меніңше, жұрттың барлығын ойландыратын ең алдымен біздің қайыршылығымыз, сол қайыршылықтан қалай құтылудың амалы! Ал, енді мен болдым...

Дюпюи орнына отыра беріп сөзінің жұртқа қандай әсер бергенін білу үшін өзінің көршілеріне қарағыштай бастайды. Әрине мұның көбі дұрыс емес, бірақ іске асар жерлері де бар деген ой келеді Анриге. Егер қазір сөз алып, кейбір жағдайларды анықтап, түзеп жіберсе қайтер еді? Жоқ, оның керегі жоқ, қалғандарын ұялтып аласың, онсыз да олар өте баяу қозғалуда; онан да, әзірше, әрқайсысы өз кезегімен өте беретін болсын. Шынына келгенде мұның өзі онша жаман емес те. Я, айтпақшы, Сегаль орнында отырып қолын көтерді, ал оның Дюпюиге кілт бұрылғанына қарағанда, өзі оның сөзімен келіспейтіні көрініп тұр. Қазір ол Дюпюиге сөзсіз жауап қайырады, сонда жұрт қайтадан бір қалыпқа түседі. Жалпы сөз сөйлегенше, қисынын жөндеп келтіре алмаса да жолдастар шын ойларын айтсын.

– Мен Дюпюидің айтқанына бастан-аяқ қосыла алмаймын, — деп бастады Сегаль.—Мысалы мен біздің ячейкада саясат жайында өте аз айтылады деп есептеймін. Екі жолдас бірі мен бірі асханада кездеседі делік. Ол екеуі не жайында сөйлеседі десеңші? Саясат жайында сөйлеседі. Ал, енді мұнан бұлай да осылай бола беретін болса, саясат жайында сөйлеспейтін жер жуырда біздің ячейка ғана болады. Біз мұнда немен шұғылданып жүреміз. Әртүрлі ұсақ ұйымдастыру жұмыстарын талқылаумен боламыз да, дүниеде не болып жатқаны жайында жұмған аузымызды ашпаймыз. Ал, енді дүниеде күрделі істер болып жатыр. Қайыршылық туралы мәселе шынында кәсіпшілік одағына жататын мәселе болу керек.

Франкер Анриге қарай қи сайып оған: «Бұл дұрыс емес!» деп сыбырлайды. Франкердің президиумда отырғандағы сиқы Анриге ұнамайды. Ол ылғи залда отырғандар өзі жайында: «Қалай өзі барлық мәселеге жақсы түсінеді» — деп айтсын деген оймен маңғазданып, ылғи қасында отырған адамдардың бірінен соң біріне еңкейіп бірдеме сыбырлаған болады, шынында ол көбінесе ауызына келгенді оттай береді. Әрине, Сегальдің айтқаны дұрыс емес. Дегенмен оған докерлердің өздері де түсініп отыр. Жан-жақтан наразылық білдірген дауыс шығады.

– Тоқтай тұрыңыз, қайыршылыққа қарсы күрес партияның міндетіне кірген күнде де ол онысыз да айқын, бұған дәлел келтірудің қажеті жоқ. Сол қайыршылықтың дәмін өзіміз де татып отырмыз... Біздің ойымыз басқада...

Жиналыс қыза бастады.

– Сенің Бийу поселкесінде тұратының бірден көрініп-ақ тұр, саған былай деу оп-оңай.

– Төсегіне тамшы тамғанда қайыршылықтан қалай құтылуды сонда ойларсың.

– Қойсаңдаршы, — дейді Сегаль айқайлап, — сөзімді бөле бермеңдерші, не жайында сөйлейін деп тұрғанымды білмейсіңдер ғой. Сендер маған тіпті ойыма келмеген, айтпайын деген сөздерді тағасыңдар. Менің айтайын дегенім мынау еді. Корея жайында, не Трумэннің сөйлеген сөзі жайында мұнда айтпай кетуге болмайды. Оның барлығымызға қатысы бар. Дюпюи, қалай деп ойлайсың? Американдықтардың Кореяда істеп жатқан барлық айуандықтарының бізге қатысы жоқ па? Онда янкилер қатын-қалаш, бала-шаға, кемпір-шалдарды тірідей өртеп, коммунистерді атып жатыр ғой. Янкилер боштардың қай-қайсысынан да жаман. Сен осыны география деймісің? Солай ма?

Дюпюи үн қатпастан иығын қағады. Әрине ол ондай нәрсені тіпті ойламаған еді.

Қайыршылықтан қалай құтылу керек деймісің?—дейді қызып алған Сегаль. – Янкилердің тұмсықтарын жақсылап бұзғанда ғана қайыршылықтан құтыла аламыз. Тұра тұр, әлі тап солай болады. Күндерде бір күн Сталин жолдас не айтар, және Мао-Цзэ-дунның де солай дейтінін көрерсің. Әне, сонда ғана біз қайыршылықтан құтыламыз...

Сегаль орнына отырды. Тағыда наразылық білдірген дауыстар шулап шыға бастады. Совет Одағының бейбітшілік сүйгіш саясат жүргізетінін кім болса да жақсы біледі, оған жұрттың барлығы да көптен түсінген болатын, Сегальдің күйгелектенгеніне қарасаң болғаны, жиналысқа оның сирек келетіні бірден-ақ көрініп тұр. Сөзін бөліп жібергенге ашуланып, бұртылып отыр. Әрине, жұрт орындарынан айқайлап сөйлетпесе де, адам не айтарын білмей бөгеліп қалады. Сондықтан да Сегаль әдепкі айтайын деп ойлаған сөздерін ток еткізіп айта алмай қалды. Өз сөзіне өзінің де көңілі толмады. Залдан шыққан у-шу дауыс оны шыдамынан шығарып мазасыздандырып жіберді. Енді орындықтың үстінде тыныш отыра алмай қозғала береді.

Робер орнынан тұрды.

– Тынышталыңдар, жолдастар, сөзді доғарыңдар!

Бұл сөзде күлетіндей ештеңе болмаса да жұрт ду ете түсті, дабыр бәсеңси бастады. Олар мұндай сөздерді жиналыстарда талай естіген. Қай уақытта да осы

сыйқырлы сөз, тап председательдің қонырауы сияқты, тәртіп орната қояды. Қоңырау – әңгіме, әңгіме – қоңырау.

– Маған сөз берші, – дейді Гиттон айқайлап.

– Сөйле, — дейді Робер оған.

– Жаңа Сегаль осында біраз оттады, – деп бастады Гиттон. – Американдықтар соғыс отын жалғыз ғана Кореяда емес, басқа жерлерде тұтатқылары келеді. Сталин жолдас егер олардың бет пердесін ашып, әшкерелемегенде, олар дегендеріне жететін еді. Әрине олардың дымын қалдырмастан талқандауға болады, бірақ ол үшін миллиондаған халық құрбан болады. Сонда біздің жер де екінші Кореяға айналар еді....

– Сенің дотында саған онша қауыпты емес қой...

Папильон жиналыста отырған кісілерді күлдірейін деген еді, бірақ ешкім оның қалжыңын қостай қоймайды, жұрт түнерген қалпында отыра берді.

– Сен егер я менің дотымда, я Кореяда болғаныңда бостан-бос. былай былшылдамас едің! Қазір біздің күлетіндей жайымыз жоқ. Ал енді Сегальға кайтып оралалық. Сегаль, сен. біздің жауларымыздың қандай дәлел келтіретінін білемісің? Олардың, айтуларына қарағанда революцияны Совет армиясы жасайтын көрінеді, ал енді біздің әліміз оған жетпейді дейді. Әлде сен біздің советтік жолдастарымыздың 1917 жылдан бері бастарынан нені өткізгендерін ұмытқанбысың? Сонан бері олардың қанша жұмыс істегендерін, қазір не істеп жатқандарын, алдарында әлі қанша жұмыс бар екенін ұмытқансың ғой, сірә. Американдықтар бүкіл жер жүзіне қауып төндірген мезгілде тағы да бізді тек советтік жолдастарымыз ғана қорғауға тиіс деу, өзіміз шалқамыздан түсіп аспанға қарап жата береміз деген қорқақтар мен жалқаулардың ойы. Американдықтар мұнда орналасып алды. Міне осыны көшеде күнде керек те бұл туралы біз шынында да аз сөйлейміз. Әрине олар үнсіз қимылдап жатыр. Боштар да алғашқы кезде өздерін сыпайы ұстауға тырысқан болатын, бірақ мұндағы американдықтардың да Кореядағылардай сұрқия екендерін біз өте жақсы білеміз. Бүкіл Францияны американын соғыс базасына айналдыру үшін жібергендерді, маған сенсең, он електен екшеп өткізген, іріктеп алған болулары керек; сондықтан бұл сұмырайлар Кореядағылардан да асып түсуі мүмкін. Мұнда қазір әңгіме советтік жолдастар жайында болмау керек. Батыл қимылдау біздің төл міндетіміз. Ал енді біз не істеп жатырмыз? Мұндай сұрақты езімізге тікелей қоюға қорқатын сияқтымыз, сондықтан сұраққа жауап қайыруға да қорқамыз. Ондай сұраққа іс жүзінде жауап қайыру керек, ал енді мұнда кейбіреулер страус сияқты бастарын қанаттарының астына тығып, қауып өтсін деп жасырынып отыр. Солай емес пе. жолдастар?

Гиттонның сөздері жұрттың барлығының да қытығына тиді. Ал ол Папильонды басып тастағаннан кейін, жұрттың барлығы оның сөзін бұрынғыдан да бетер ықласпен тыңдай берді.

– Біз не істеп жатырмыз деймін? Ештеңе істегеніміз жоқ! Уақиғаның өз бетімен ете беруіне ырық бергенбіз. Жұртқа дүниеде не боп жатқаны жайында да түсіндіріп жүргеніміз жоқ. Сену қиын, бірақ халқымыздың төрттен үші американдықтардың елімізге жаппай кіріп алғаны жайында әлі ештеңе білмейді. Бүгін болмаса ертең олардың қару-жарақ тиеген кемелері келіп жетеді. Ал біз ол жайында жұрттың бәріне көптен-ақ мәлім деп ойлаймыз. Біз жыл бойы осылар жайында айтып жүрміз, жауларды әшкерелеп жатырмыз, біздің газеттеріміз жүздеген фактыларды келтіріп осыны түсіндіруде. Алайда біздің газеттерімізді жұрттың барлығы бірдей оқымайды ғой. Янкилерді біз жек кереміз. Мұны олар өте жақсы біледі. Сондықтан да, олар әрине, әлдері келгенше білдіртпей қимылдауға тырысып бағады. Осы себептен, қанша адам таңырқарлық болса да, төніп тұрған қауып-қатерді байқамайтын адамдар бар. Бұл жайында біз ешқандай бос қиялға берілуіміз керек емес. Ең болмаса, мысалға біздің поселкенің жанындағы аэродромды алалық. Сол жерде өз қолмен кішкентай ғана үй салып алған қария тұрады. Американдықтар біраз барактармен қоса оның үйін де өздеріне қаратып алыпты. Енді олар сол жердің барлығын тікенек сыммен қоршайды да, қарияға тек тар жол ғана қалдырады. Тіпті, сол қарияның өзі де істің неге шабатынына түсінбепті. «Бұл қалай болғаны, – деп сұрайды ол менен. – Янкилер тек осы жерді ғана тандап алған ба?» Қария американдықтар тек осы араға ғана келген екен деп ойлайтыны ғой. Сондықтан оған американдықтардың еліміздің Оңтүстік-батыс жағын солайымен жайлап алғанын айтып түсіндіруге тура келді. Бұл ол жайында ештеңе де білмейді екен. Қайдан білсін? Міне, біздің кінәміз осында. Барлығы өзінен өзі істеліп, жұрт американдықтарды бірден дүркіретіп қуып шығады деп жорығандығымыз... Тағы да қайталап айтайын, біздің кінәміз жауаптылықтан қорқатындай, әркім өз басымызды алып қашқандығымызда. Мысалы, шлюздік камераға жазған жазуды алалық — ол жақсы нәрсе ғой! Жұрт оны ауыздарынан тастамай әңгіме қылып жүр, – жұрт әр нәрсеге ой жүгірте бастады. Демек, сол бағытта жұмыс істей беру керек...

Гиттон кідіріп, тағы не айтайын дегенін есіне түсіруге тырысса да есіне ешнәрсе түсіре алмай, ақырында орнына отыра кеткен еді, дереу қайтадан ұшып тұра келеді.

– Айтпақшы, ұмытып бара жатыр екем ғой. Сегаль Дюпюиге жауап бергенде бір нәрсені дұрыс айтты. Тіпті менің ойымша, олардың екеуінің де айтқаны бірдей дұрыс. Қайыршылық жайында мен өте көп нәрсе айтар едім, өйткені біздің үйде, әлде біздің зынданда басқа болмаса да мұның өзі жеткілікті... Бұрнағы күні баламыз қашып кетті, қазір оның қайда жүргенін ешкім білмейді. Дегенмен қайыршылық көктен түспеген нәрсе, кеше ғана біз осы жайында кәсіпшілік одағында кеңескен едік. Американдықтар қайыршылықты өздерінен бұрын алға салып, бізге барлаушы етіп жіберіп отыр. Осында біреу, кім екенін аңғармай қалдым, – Сегальға Бийу поселкесі туралы айтты. Мұның өзі дұрыс. Онда біздегіден гөрі істің жәйі шамалы өзгешелеу. Дотри поселкесі жайында да осыны айтуға болады. Демек, жолдастар, кейбір докерлер, тіпті коммунистердің өздері де сол поселкені әлі күнге дейін Дотридың атымен атайды — ол ұят нәрсе. Сол Дотри қолынан келгенінше поселкені салу ісіне кедергі жасаған болатын. Егер Бийу жолдас болмағанда ештеңе шықпаған болар еді. Егер Клодиус, Пети және Дотри қырсық жасамағанда сутартқыш мұнара

маңында да қазір Бийу атында поселкеміз болатын еді. Сөйтіп, мұнда тек белгілі саясат жүргізіліп отырылғанын және оның өзі бүгіннен ғана басталмағанын ашықауыздар ғана байқамайды. Сол уақыттың өзінде-ақ осылардың барлығынын артында американдықтар тұрып, өздерінің қара жүзділік жұмыстарын істеген болатын. Сөйтіп қайыршылық сонау Кореямен екі ортаны көп қысқартып, біраз жақындатып тастады. Ақылға салып көріңдерші. Үй ішінің паналайтын баспанасы бар екенін білсең күресуге оңай болады. Мен сендерге турасын айтамын, сутартқыштың маңайында тұратын жолдастарымыздың көрген күніне жұрттың барлығы бірдей төзе алмас еді. Сондағы барактарда түтін түтетіп отырып болашаққа батыл сену үшін нағыз адам болу керек. Бірақ, басқа поселкелердегі жолдастар осынын барлығын кейде еске алмай оның қандай жаман жер екенін ұмыта береді. Мен, сірә, басқа нәрсеге ауып кеткен болармын. Алайда ен бастысын айттым білем. Тағы да ескертіп қояйын, жұртқа американдықтардың барлық жерлерге де кіріп алғанын түсіндіру керек. Оның неден екенін, басты себептерін түсіндіру қажет. Ен басты мәселе осы...

Гиттонды асыра мақтамаса да жарайды, қалған адамдар білгенінше сөйлей берсін деген ой Анриге дереу келе қалды. Сондықтан да ол сөз арасында айта салғандай:

– Жарап кеттің, Гиттон, қандай жақсы сөз сөйледің, сабаз, – деді.

– Демек, әбден зығырданы қайнаған болар, – деп Робер де қосып қойды.

– Өте жақсы айттың! — деп Папильон орнынан айқай салды, Гиттоннан сыбағасын алғанын ол ұмытып та үлгіріпті.

– Ал, жарайды... егер мен өзіме өзім сөз берсем, ешкім қарсы болмай ма? – деп сұрады Робер. Бұл ұсынысын жұрт ду күлкімен қабыл алғандықтан ол жай ғана, өте сабырлы дауыспен сөйлен бастады. Бірақ, Анри оран онша риза бола қойған жоқ. Одан да ең алдымен үндемей отырған адамдардың сөйлеулері керек еді. Әйтеуір Робер тағы да барлығын кәсіпшілік одағы ісіне апарып соқтырмаса болар еді.

– Менің екі мәселеге тоқтағым келеді. Бірінші мәселе — докерлердің талаптары адам айтқысыз қанаушылыққа қарсы күрес болмақ. Қанаушылық қайыршылықпен егіз өсетіні белгілі ғой. Мінекей сондықтан, меніңше, бұл мәселенің барлық коммунистерге тікелей қатысы бар. Мәселен, жұмыста тазалық сақтау тәртібі мен енбек қорғау ережесін сақтамай істеуге мәжбүр болған бригадалардың қай-қайсысында да ең құрығанда бір партия мүшесі бар. Дұрыс-ақ. Солай бола тұрса да жолдастар көп жағдайларда жалдаушыларды бірден тойтарып тастамайды. Коммунистер бүкіл бұқараны күреске жаппай жұмылдыру жөнінде өте аз жұмыс істеп жүр. Кей кезде инициатива коммунистерден емес басқалардан шығады. Сірә, біз жұмыстың бюрократиялық жүйесіне көбірек сенетін шығармыз. Сменаның аяғында, ал кей кезде тіпті ертеңіне келіп маған: «Робер мынаған әрекет жасап, ананы-мынаны жөндеп жіберу керек еді...» дейді. Әрине мен ондай іске катысамын. Меніңше ешкім де, мені қолын қусырып бос отырады деп айыптай алмас деп

ойлаймын. Бірақ ең басты, ең негізгі мәселені атап айтқанда, докерлердің белсенділігін ұмытады. Міне, мысалы, Жерар, сен нитраттармен көңілсіз жағдайға ұшыраған белгілі бригадада болдың. Ал өткен сейсенбіде тақтай түсіруде оқыс жағдайға тап болған бригадада Гриньон істеген болатын. Мен мұны ол жолдастарға кінә тағу үшін ғана айтып тұрғаным жоқ. Мен мұны ячейкаларымыздың жеткіліксіз жұмыс істейтінін атап көрсету үшін айтып тұрмын. Егер біз жиналыстарда өзіміздің талаптарымыз туралы көбірек сөйлесек, жігіттер жақсы қаруланған болар еді деп Дюпюи дұрыс айтты. Олар мұндай жерде ұйымдастыру ролін атқарған болар еді.

Мен тоқталайын деген екінші мәселе будан гөрі келелілеу. Біз американдықтар жайында өте көп сөйлейміз. Ал енді Германияның қайта қарулануы туралы жеткілікті сөз етпейміз. Бұл жерде, меніңше, біз партияның нұсқауын онша түсіне қоймайтын тәріздіміз. Ал, енді біз «Юма» ны, одан басқа да газеттерімізді оқимыз, Германияның қайта қарулануына қарсы күрес біздің өмірлік ісіміз екенін жақсы білеміз. Бұл жөнінде біздің портта үн жоқтың-тырыс екенін айта кету керек. Біздің ауданның басқа ячейкалары жөнінде мен ештеңе айта алмаймын. Бұл менің ісім емес. Әлбетте американдықтардың, мұнда сұғынуы — ете көңіл аударарлық мәселе. Бірақ, дегенмен істі шешетін бұл емес. Оның тек бізге ғана, докерлерге, былайша айтқанда, шағын ғана ауданға қатысы бар, оның үстіне бұл американдықтардың өзі қанша дейсің? Тәйірі, асып кетсе мың болар. Ал, неміс армиясын қалпына келтіру, Совет одағына қарсы соғыс ашу әрекетіне кірісу амалының бірі екенінде сөз жоқ. Біз тек көз алдымызда тұрғанды ғана көреміз. Сондықтан сол жергілікті мәселе, бізден нағыз келелі, манызды мәселені тасалай береді. Біз партияның нұсқауын айтарлықтай басшылыққа алып отырғанымыз жоқ. Біз американ кемесі жайында қақсай береміз, ал енді, мүмкін, ол ешуақытта, ешқандай қару-жарақ әкеле қоймас та, мұның есесіне нацистердің толып жатқан дивизия құрып жатқандарын байқамаймыз.

– Маған рұқсат етші, Робер, — дейді Анри күтпеген жерден. Робер сөйлеп тұрған мезгілде столды жай тықылдатқан саусақтарының дыбысы, енді залда шешенді қолдаған дауыстар бірте-бірте күшейе түскенін сезгенде қатты шыға бастады.

– Робердің айтқанын мүлдем қостамайтынымды мәлімдегім келеді...

Робер аздап бозарыңқырап кетті... Залда қозғалған қимыл басталды. Анри кәсіпшілік одағының секретарын сынап сөйлемек — бұл ойыншық па екен!

– Сөйтіп, – дейді Анри орнынан көтеріле беріп, – бұл дереу талқылауға тұрарлық мәселе. Робер дұрыс айтты, ол істің маңызы өте зор. Бұл мәселе соңғы кезде жұрттың көбін абыржытып жүр. Біз Германияның қайта қарулануына қарсы мардымды ештеңе істемей жүрген болсақ, Робердің біз әлі дұрыс шешімге жеткеніміз жоқ дегені де дұрыс. Біз осы міндетті есімізден шығарып, тек американдық оккупациялауға қарсы күресу мәселесімен шұғылданып кетіппіз, бірақ осы мәселенің өзі де дұп-дұрыс орнында тұр деп айта алмаймын. Шынында бұл бізден кеткен қателік. Бірақ Робер бұл жерде асыра сілтеді. Бұл да қателік. Оның

сөзіне қарағанда американдық оккупация мен америка қару-жарағының мұнда жіберілуі көңіл бөлуге татымайтын әншейін оңай мәселе сықылды болып көрінеді. Әрине бұл дұрыс емес. Олай деп тек көздеріне шел біткен адамдар ғана айта алады. Біз алдымызда тұрған міндеттерді талдап, оларды егжей-тегжейіне дейін жете түсіне қоймаймыз, бұл біздің сорымыз. Әуелі бір мәселені колға алатын болсақ, артынша екіншісіне көшеміз, бұлардың екеуі де. бірінен бірі алшақ жатады. Олардың өзара қандай байланысы барын көрмейміз... Өзім осы мәселемен біраз әуре болып, оны райкомның бюросына қойдым. Бұл мәселе жайында талқыланды, бірақ қайтсе де оның беті ашылған жоқ. Жильбер құрама ұйымы комитетінде сөйлесіп көрермін деген еді. Бұдан не шығып, не қойғанын білмеймін, бірақ өткен жетіде «Юма»ға шыққан саяси бюроның информациялық хабарында тап осы бізді абыржытқан мәселе жайында барлығымызға тікелей қатысы бар бір өте манызды нәрсені оқыдым.

Мен Роберге тура бетке айтқым келеді, мұны оның байқамай қалғанына менің таным бар. Төменгі ұйымдарда қандай қиыншылыққа душар болғанымыз қалай дегенмен де партия басшыларына мәлім болғаны әбден түсінікті емес пе. Партия басшылары бұл мәселені талқылап, арнаулы қарар алды, әдеттегідей бізге сол қиыншылықты жеңіп шығуға көмектесті, мәселенің бетін ашып берді.

Біздің партиямыздың басшылығы мен оның төменгі ұйымдары — бір тұтас жаралған дене. Ол екеуін жүрісі бір минутқа тоқталмайтын қан күресі тұтастырып тұрған тәрізді... Саяси бюроның қарарында не айтылған екен? Оның негізгі түйіні мынау: американдық оккупацияға қарсы күресті, Германияның қайтадан қарулануына қарсы күрестен бөліп алуға болмайды. Былайша айтқанда, жанағы Робердің айтқанына қайшы келеді. Міне сол екі мәселенің арасындағы біз көрмеген байланыс осы. Қазір мен сіздерге оқып шығамын...

Анри «Юманите» ден қиып алған кесіндіні іздеп, қағаздарын ақтара бастады. Робер мұны пайдаланып орнына отырды, манадан бері жұрттың көз алдында сорапып ыңғайсыздау қысылыс көріністе тұрғанын өзі жаңа ғана сезді. Оның үстіне кез келген нәрсеге киліге беретін Папильон: «Сен де сазайынды тарттың ғой, інішек!» дегендей оған алыстан қолын бұлғайды.

– Тыңдаңдар, – деп бастады Анри, – былай басталады; «Жаңа вермахтқа арналған қару-жарақ жіберілмесін.» Тыңдай беріңдер: «Америка қарулы күштерінің қарамағына Бордо мен Ла-Паллис порттарын беріп, үкімет сол екі портты билейтін Франция суверинитетінен бастартатынын, мұның өзі Францияның ұлттық мүддесін ашықтан-ашық сату екенін саяси бюро тағы да атап көрсетеді» Бұл солай. Бұл жайында партия бұрын да айтқан болатын. Енді бұдан әрі тыңдаңдар: «Бордо мен Ла-Паллиста түсіріліп, жаңадан жасақталып жатқан неміс әскеріне арналған қару-жарақты Франция жері арқылы тасуға жол бергені үшін Францияның үкімет билеушілері жауапты. Саяси бюро үкіметтің осындай ұлтымызға қас қимылдарына қарсы қатты наразылық білдіреді. Саяси бюро біздің елімізді басып алуды көздеген неміс нацистеріне арналған қару-жарақты түсіруден бас тартқан докерлерді

құттықтайды». Қорытындысында: «Саяси бюро – барлық еркек-әйел француздарды Германияны қайта қаруландыруға қарсы күресу үшін ағайындықпен барлық күштерін біріктіруге, француз порттарын Американың оккупациялауын тоқтатуды талап етуге шақырады. Француз халқы біздің порттарымызды Батыс Германияға жіберілетін материалдарды түсіретін базаға айналдыруға жол бермейді, оған төзе алмайды». Мұнда не жайында айтылып отыр, жолдастар? Тіпті соңғы сөйлемді-ақ алайық. Бұл сөйлем, әңгіме жергілікті проблема жайында ғана емес екенін көрсетіп тұр. Өйткені ол проблемалардың бізге маңызды тәрізді болып көрінетіні, Робер айтқандай, олардың барлығының біздің көз алдымызда болып жатқанынан ғой. Партияның басшылары, керісінше, ол мәселенің бүкіл ұлттық маңызы бар екенін атап көрсетеді және іс жүзінде бұл былай деген сөз: ең алдымен біздің американдық оккупанттарға берген әрбір соққымыз, бұл сонымен қатар Германияның қайта қарулануына да берген соққы боп табылады. Мәселенің екінші жағы мынада: қай формада болмасын соның ішінде Германияны қайта қаруландыру да бар, соғыс өртін американың оккупациясына қарсы күресті үдете түсеміз... Демек, мәселе Робер ұсынғандай алға бір ғана мақсат қойып екіншісін ұмыту да емес. Америка оккупациясына қарсы күрес біз үшін өте маңызды іс. Менің ойымша енді ол мәселе әбден анықталды, сондықтан біз партиямыздың басшылығына тағы да алғыс айтуымыз керек...-Дұрыс қой, Робер, енді барлығы да түсінікті ме?

Анри күлімсіреп Роберге қарай бұрылды. Бірақ әзірге бір-ақ нәрсе анық. Робер сын көтере алмайды. Оның жүзі тым салыңқы. Ол үн қатып жұмған ауызын ашпайды, өйткені шындыққа қарсы не істерсің, Анридің айтқанының барлығы да басынан аяғына дейін дұрыс, әрине, енді Робердің, өзі де қатесін түсінді. Дегенмен ол тура жауап берудің орнына иығын қағады; басын немқұрайды изей салады. Сондықтан оның Анримен келіскен, келіспегеніне түсіну тіпті қиын. Оның бақытына қарай Робердің қандай өркөкірек өзімшіл екенін жұрттың барлығы өте жақсы біледі. Бірдеме сәл ғана оның айтқанындай болмай шықса-ақ болғаны, ол қасарыса бастайды. Мұны білмегенде жиналысқа келгендер Анри мен Робердің ортасында едәуір алауыздық бар екен деп ойлап қалуы да мүмкін еді. Орындықты өзіне қарай тартып үлгірген Анри бір кезде елең етіп бойын жазды да, былай деді:

– Дегенмен, жолдастар, бұл әлі мұнымен бітпейді. Мәселені әбден терең түсіну үшін әрқайсымыз бұл жағдайды пайдаланып қалуымыз керек...

Енді Анриге әрбір сөзін өлшеп, тап басып айту керек. Осы айтылғанның барлығы осында отырғандардың бәрінің көкейін тескен мәселелер... Егер біреу-міреу оны дұрыс түсінбейтін болса, оны сөзсіз анықтау қажет, қалайда өзара түсініс болуға жету керек. Әрине, Робермен бұлай болу, ұнамсыз-ақ болды. Бірақ ол оның несіне өкпелейді, қандай шодыр мінез десейші! Енді Анри басқа сезімнің құшағына кірді, жолдасының, қытығына тиіп кетем бе деген өткінші қобалжу келіп күрес ашу, қалтқысыз сыр жасырмай сөйлесу тілектеріне орын берді. Себебі бұдан жұрттың бәріне пайдадан басқа келер зиян жоқ. Бұл тәрізді шекісуден кейін жұрт бұрынғыдан да гөрі топтана, біріне бірі жақындай түседі.

Ал, енді өзімізге бір сұрақ қойып көрелік, жоқты сылтауратып ең ауыр күрестен бас тартайын деген ой біздің кейбірімізде болатын кезеңдері болмай ма. Әрине, мен, мұндай сұрақты жай ғана беріп отырмын, бұған жауапты әркім өзі үшін берсін. Бірақ жағдай сондай, қазір біз ең алдыңғы сапта тұрмыз. Сондықтан да басқаларға қарағанда кейде бізге қаттырақ ұрыс жүргізуге тура келеді. Францияның барлық жерлерінде басқа адамдар не істесе, біз де соны істеп жатырмыз. Бірақ кей кезде онан да көбірек іс істейміз — біз жаңа қарсыласу әдісінің тәжірибесін, бұқараның әскери жүктерді түсіруге қарсы күресінің тәжірибесін жинақтаймыз. Бұл Стокгольм үндеуіне қосылатындардың дауыстарын жинаудан қиынырақ. Міне іс жүзінде кейбір жолдастар оңайлау, дағдыланған жұмысқа ғана қанағат қылғылары келеді. Ұрыстан бас тартқысы келген адам әдетте оған сылтау іздейді; саяси пікір деген дәлелді бүркенеді. Егер біз осындай ой ұстаушылардан осы бастан құтылмасақ, келешекте олар көптеген адамдардың бетін күрестен басқа жаққа аударып жіберуі мүмкін...

Мұның әрбір сөзі Роберге айыбын тікелей бетіне басқандай тиді. Енді оған өз ренішін айтатын уақыт жеткендей боп көрінді.

– Мәймөңкені қойып-ақ, тұп-тура маған қорқақсың десейші! – деп айқайлап, орнынан ұшып тұра келді.—Осы отырған жігіттердің барлығы куә: отыз тоғызыншы жылы, сен онда бала едің, мен қорықтым ба, жоқ па, мыналардан сұра. Қазірдің өзінде-ақ...

– Мәссаған, — деп Анри жай ғана езу тартып күлді де, оның сөзін бөліп жіберді. — Жыйналыс бастығының өзі де сөз алмай-ақ сөйлеп кетті ғой!

Отырған жұрт ду күлісті. Докерлер таластың қыза бастағанын сезіп, залда үдей түскен шұғыл жағдайды қайтсе де бәсеңдеткілері келді. Франкер орнынан тұрғысы келіп оқтанып қойды. Сірә, ол да сөз қыстырғысы келіп шыдай алмай отырған болу керек. Бірақ, Анри оның иығына қолын салып, орнына қайтадан отырғызды. Егер бұған Франкер қыстырыла қалса, онда мұның үлкен шатаққа айналатын түрі бар. Бұл өте-мөте ниеттестердің көзінше жақсы емес. Немесе Франкер татуластыратындай бірдеме айта қалса онда барлығын бүлдіреді. Анри қайтсе де басқаның көмегінсіз-ақ бірдеңе етіп жайғастырап және орынсыз шиеленісуге жол бере қоймас. Әрине мұның өзі принципиальді позициялардан бас тарту арқылы істелмекші емес қой.

– Неге барлығын сен өз атыңа айтылды деп ойлай бересің, Робер? Менің айтқаным біздің барлығымызға бірдей тиіп жатыр, өзіме де тиеді. Жұрттың көбінде осындай мәселе туа беретінін сен өзің өте жақсы білесің. Егер бұл жағдайға шыдап қалу үшін әркім-ақ қорлық көріп, талай қасіреттерді басынан кешіретінін еске алсақ, онда бұл әңгіменің өзінде ешқандай айып жоқ. Мұның барлығының оңай емес екенін мен өте жақсы білем! Осы айда мен алты-ақ күн жұмыс істедім. Кейбір жолдастардың ең басты мәселені ұмыта бастау тенденцияларына қарсы осы отырған барлығымыз тізе қосып күресуіміз керек. Сенің кінәң, Робер, біздікінен көп

емес. Саяси бюроның қарарына дейін бұл жөніндегі менің өз түсінігім де сенен артық болмайтын. Бұл мәселені сырт қалдырғым келгені үшін бәлкім мені де кінәлауға болатын шығар және маған кінә тағуларың дұрыс болған болар еді. Бұл жөніндегі менің наразылығым және мәселенің керісінше екенін дәлелдемек болғаным неге керек. Бірақ енді біз шындыққа шімірікпей қарай білуге міндеттіміз. Біздің бейбітшілік үшін күресіміз, бұл күрес қандайлық формада болмасын — Германияның қайта қарулануына қарсы болсын, әскери қызметтің мерзімін ұзартуға қарсы болсын, елімізді фашистендіруге қарсы болсын, нан үшін күрес, — мұнын барлығы — негізгі мақсатқа — американдық оккупацияға қарсы күреске бағындырылған болуы керек, былайша айтқанда, әскери жүктер тиелген американ кемелері келген мезгілде тойтарыс беруге біз ойдағыдай әзір болып тұруымыз керек. Янкилер өз кемелерінің жүгін біздің порттарымызға түсіру үшін қолдарынан келгенінің бәрін істеп бақпайды деп сену кешірімсіз бейқамдық жасағандық болар еді. Олардың жоспарының өзі де осындай ғой. Қалай деп ойлайсыздар, жолдастар?

– Дұрыс, дұрыс!

– Егер біз өзіміз бастамасақ, біз үшін ешкім де істемейді.

– Әңгіме тіпті бұл жөнінде болған жоқ, — деді Робер. – Мен бұған қарсымын ба?

– Олай болса тіпті жақсы бопты, – дейді Анри орнына отыра беріп. – Таластық та, келістік те. Енді жиналысты соза беруге болады. Ал председатель, қимылда.

– Кімнің өзін қалай көрсеткенін іс жүзінде көре жатармыз, – дейді де, Робер күлімсіреген боп жұрттан мынаны сұрайды:

– Кімнің сөз алып сөйлегісі келеді, уақытты бос өткізіп алғанымызды қарашы.

Жиналыстағылар шулап оған наразылық білдірді. Робердің уақыт босқа өтті деген пікіріне ешкім қосылмайды. Анри бұрынғысындай сабырлы күйінде күлімсіреп отыр. Ол өз борышын өтегенін сезіп отыр. Әрине, соқтығыспаған дұрыс болатын еді, бірақ болары боп қалған соң енді сол ойдан таймау керек. Ол былай тұрсын, осы пікір алысудың өзі жұрттың барлығын бір көтеріп тастады. Саяси бюроның қарарын енді барлық жұрт естен шығармайтынын батыл айтуға болады. Сөйтіп мұның аяғы тіпті жақсы болып шықты. Бірақ тыным таппайтын Франкер өте маңызды бірдеме айтайын дегендей Анриге қарай еңкейіп басын иеді.

– Енді іс оңға басар, ә?— дейді ол сыбырлап, бетін алақанымен бүркей, бірақ өзіне қарап қалған докерлерден көз қиығын аудармайды.

Жарыс сөз қайта басталды. Бірақ ең негізгі іс істеліп қойды. Уақыт оннан асып кетті, ал енді жиылысты он бірден әрі созуға болмайды. Ашық жиналыс үшін осы да жетеді. Әйтпесе келесіде жігіттерді жинай алмайсың. Оның үстіне барлығы жақсы өтті. Анри енді шешендердің сөзін селқос тыңдап отыр. Ол өзінің айтатын қортынды сөзін ойластыруда. Блокноттың шетіне белгі салып, үйінде әзірлеген жазба

баяндамасының беттерін аударыстырып отыр. Бәлкім, жұрттың көбі осы күнге дейін толық баға бере қоймаған мақсаттың маңызын атап көрсету үшін ең алдымен американдық оккупацияның жалпы жағдайын сипаттап өту керек болар. Әлбетте, бүгін таңда алдымызға қойып отырған міндетіміз әлі толық орындалып болған жоқ: кеп болса жеті-сегіз-ақ адам шығып сөйлей алады. Дегенмен бұл жиналыстың ұтып жатқан жағы басқада. Қалай дегенмен де келесі жиналысты шақыруға жақсы жағдай туғызылды. Не де болса екі ячейканың екеуін де қатаң, қыспаққа салып алдық.

Дегенмен мынадай коп дағбырдың ішінде отырып алансыз шұғылданду өте қиын. Анридің бір барактас көршісі Папильон мен Жерардың артынан, ол екеуі де қысқа сөйледі, Клебер сөз алды. Ол біздің жүргізетін күресіміздің түрлері. жайында өте қызық нәрселер айтты. Жап-жас, тіпті.әлі бала, ал адамдарды қандай ұйыта біледі. Тегі мұның аузынан ондай-мұндай бейсауат оқыс сөз шыға қояр ма екен.

— Мен бір минутқа тысқа шығып келем, — деді Анри Франкерге сыбырлап қана. — Не жайында сөз болғанын маған артынан айтарсың.

Анри пікірін жинақтап сөзге қалай кірісуді ойлады. Бірақ залдан шығып, бұған қарап отырған жолдастарының жүздерін көз алдынан жоғалтуы-ақ мұң екен, түнгі салқынмен бірге қайтадан оның тұлабойын ойда жоқ үрей биледі. Ол жылыну үшін екі қолын қусырып ерсілі-қарсылы жүре бастады. Барактық тақтайдан жасалған қабырғасынан ол Клебердің сүйкімді жас дауысын көмескі естіп тұр. Бірақ, керекті ой келмей-ақ қойды. Кенет зор бір сезім оның тұлабойын шымырлатып билеп алды да кетті. Бәлкім мұндай сезімнің оған пайда болуы, оның осындай ұшы-қиыры жоқ кең түн дүниесін жамылып жападан-жалғыз тұрғандығынан болар. Бірақ, Анри өзінің алдында өте үлкен міндет тұрғанын бар тәнімен сезеді. Оның ойын алған Робер, ол іске жан-тәнімен берілген, шаршап-талуды білмейтін қызметкер, бірақ не пайда, болмашы бірдеңе ескерттің-ақ, болды, Робер кірпіше тыжырынып қоя береді, болар-болмас сынның өзін көтермейді. Сол тәрізді Анри Гиттон туралы да ойлайды, ол барынша күреске жұмылған адам, оның өзінің де шыбындай жаны шырқырап жүргенін тағы қайтерсің — сорлының баласы жоғалып кетті ғой және табыла ма, жоқ па? Күрес қандай қиын, жан түршігерлік қайыршылық мынау, кей кездерде басқалар, өзін күреске тартқан адамдар туралы ойлағанда жүрегің қысылып, демін тарылғандай болады. Бірақ, сол күрес ен болмаса бір минут босаңси қалса, бізге не болар еді? Сонда Анридің көз алдынан керемет жауыздықтар елестеп өтеді. Азаптың сен мақтаныш етуге тұратыны да, оған сыятыны да болады. Бұл жауыздарға қарсы басталған ұрыс етек алған сайын онан басқа амал қолдануға болмайтынын сана-сезімін айтып тұрады. Қайсы бір сағаттарда кейбір оқиға, егер оны оқиға деп атауға сыятын болса, бізді миллиондаған адамдардың бақыты мен қайғысы түйісетін жол торабына алып келеді. Мейлі мұның өзі елеусіз-ақ болсын дейік. Біз солай өсіп, солай жетілеміз. Анриге де осындай минуттарда, осындай түнде адамның құдай бар екен деп ойлап қалуы мүмкін тәрізденді... Ал, енді сен өзіңнің өскеніңді сезгенде кей кезде ғажап қаласың, сенбейсің, абыржисың, бірақ осындай абыржығанда баланың қуанышынан орасан қуаныш қосылады. Ғажап, жарық бөлмеден шыққаныңда, қалтырап тоңғаныңда жұлдыздар қалай жарқырайды.

Оның үстіне сондай ашсың...

Анри баракқа кайтып келіп, түнгі салқынмен қалтыраған бойында орнына отырып үлгіргенше Франкер оған тағы да еңкейді. «Жігіт деп Клеберді айт! Сөз деп соның сөзін айт! Ол дурыс айтты, біз шындасақ, тауды орнынан қозғалту қолымыздан келеді...» Ниеттес Гаспар Дюбуа сөзін аяқтап қалыпты. Енді қортынды сөзді бастауға .әбден болады. Жұрттың барлығы Анриге қарай қалысты,. бірақ олармен әлі жанаса алған жоқ. Бөлмеде шылымның түтіні онша көп емес, өйткені темекіні де карточкамен береді. Дегенмен Анри сөз сөйлей бастағанда жұрттың беті оған тұман қаптағандай бұлдырап көрінеді.

Анри өзінің қолжазбасына жөнді қарай да қойған жоқ. Оның айтайын деген сөзі көп. Ең басты мәселе деген ой келеді Анриге — Францияның бүкіл оңтүстіктің батыс жағын басып алған американдық оккупацияның сұмдықтарын неғұрлым атаңқырап айтып, ашығырақ көрсету. Әуелі әскери теңіздік базаларға айналдырылған сауда порттары жайында айтып өту керек. Сонан кейін басқыншылар қазірде билеп отырған және оккупациялауға тағайындалған аэродромдар, әскери-әуе, теңіз базалары жайында айтқан қажет, оның өзі американдықтардың Ла-Паллис, Ла-Рошель, Рошфор, Сен-Жан д' Анжели, Сэнт, Коньяк, Ангулем, Уртэн, Периге, Бордо, Берлсерак, Бискарос, Қазан тоғаны, Ажен, мон-де-Марсан, По сыяқты жерлерге үздіксіз барғыштап жүргендерінен-ақ белгілі. Аталып өткен жерлерде, оның үстіне Пото мен Ланда. да, Францияның бүкіл оңтүстік-батысын талқандап, күлін көкке ұшыруға жететіндей әскери лагерьлер, оқ-дәрі, жанармай қоймалары бар. Салынып жатқан стратегиялық қатнас жолдарының—темір жолдар мен шосселердің — өздері-ақ барлығын айқын көрсетіп тұр. Атлантика беткейіндегі бұрынғы Тодт қамалдарына жаңа оккупанттардың басып алуы; американдықтар керемет күшті соғыс құралын әзірлеп қойған франколық Испанияға сүйенген үлкен үш бұрышы бар... міне тап сол жақтан шыққан оба ауруы Францияның барлық жерлеріне онан әрі бірте-бірте қаптап барады. Еліміздің ең алыс жерлеріндегі жаңа лагерьлерді, қалалар мен заводтарды американдық оккупанттар басып алды деген хабарлар күн сайын, жеті сайын келіп жатады. Ең ақырында оккупацияланып алынған жерлердің тұс-тұсынан темір жолдар, басқа да жолдар Монлюсон, Бурж, Шательро, Тур арқылы батыс Германияға қарай сайрап кетіп жатыр.

Бұдан кейін тағы да біздің күресіміздің мақсаты жайында. Расында да бұл күрес қой, өйткені Франциядағы американдықтар ол — соғыс, американдықтар өздерімен бірге біздің бүкіл ауданымызға әрі күйзеліс, әрі оны құлазыған құла түзге айналдыруды әкелуде. Біз Америка халқы мен оның еліне қарсы емеспіз. Бірақ олардың мынадай қылығы, бізді отарлау, бұл — соғыс. Әңгімені қорыта келіп бүгін не істеу керек екенін қысқаша ескертіп кету керек. Жалғыз докерлер ғана емес, бүкіл халыққа ескерту қажет... Біз бұл күресте жалғыз емеспіз. Бізбен бүкіл халық бірлес. Бүкіл Францияда, бүкіл жер жүзінде адал адамдар бізді арқа тұтады, олар біздің қимылымызды қуаттайды, бізді қолдайды... және біз сол дәрежеде бола білуіміз керек. Өзіміздің жауапкершілігімізді түсінуіміз керек.

Жиналған жұрт қол шапалақтады, Анри орнына отырды да Франкерден: «Уақыт қанша?» деп сұрады. Он екіге он бес минут кетті! Өте ұзаққа созған екенбіз. Анри бір сағат бойына сөйледі, сонда да жиналыстан ешкім кеткен жоқ. Жолдастардың біреуі Морис Торезге хат жазып тез айығуына тілектес екенімізді білдірейік, оның өміріне зұлымдық пен қастандық жасағандарға тағы да лағнат айтайық деген тілек білдірді.

– Біз ол туралы ойлаған болатынбыз, — деді Робер.

Сөйтіп хат оқылды.

Ду шапалақтау.

Жиналыс жабылды. Анри қасынан өтіп бара жатқан докерден сұрады:

– Ал, сеніңше жиналыс қалай боп өтті?

Лезде президиум столының айналасына жұрт жиналып қалды. Біреу тұрып:

– Осындай екі ячейка қосылған жиналыстарды жиі шақырып тұрса жақсы болар еді. Жолдастарыңның бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып тұрғанын сезгеніңде әңгіме басқаша болып шығады.

– Бүгінгі жиналыс температураның көтеріле бастағанын анық көрсетті.

– Алдағы мәселелер де күннен күнге қиындап барады, — деді Анри.

Ол, Робердің ешкіммен қоштаспай, тіпті мұның да қолын алмастан кетіп қалғанын жаңа ғана байқады. Бұған дейін мұндай оқиға болған емес еді.

## IX

# ЖЫЛТЫР АҚ ҚЫШТАН ҚАЛАНҒАН ФАСАД

Полеттаға бәрінен де өзінің Жизельге тәуелді екенін, оның қызметшісі болғанын мойындау өте ауыр соқты, Ондай нәрселерді жайбарақат ойлауға болмайды — жүрек адам төзгісіз қайғыға толы.

Әдетте жігіттерге қарағанда қыздардың балалық шақпен байланысы берігірек келеді. Оның үстіне мектепте оқығандағы достығы ұзаққа созылады. Қыздар бір-біріне жолыққанда қуанып қалады. Олар кездесе қалғанда өткен-кеткенді еске түсіруді, сауық кешіне бара қалса құшақтаса кетіп, вальс билегенді жақсы көреді. Олар, кішкене бұрымды жасөспірім төрт-бес қыз мектеп коридорының бір бұрышына жиналып алып аңғырт балалық сырларын біріне бірі сыбырлап айтатын, сабақтан қайтқанда қалалық бақты аралай өту үшін әдейі орала бұрылып адам жүруге тыйым салынған тыныш газондардың арасындағы маңғаз шабақтар жүзген тоғанның жиегінде тоқтайтын шақтарын, не болмаса, балалар жолыға қалғанда оларды бақылап тұрып, кенет мазақтап қаша жөнелетін күндерінен бері болған өзгерістерді елегілері келмейтін тәрізді. Балалық шақтағы дос қызбен қоштасардағы, оның басына тартып жүретін ақ орамалын, екеуін бөліп тұрған түпсіз шыңыраудың арғы бетінен сәл ғана көрінетін болса да бұлғап тұрғаны да есіне түсе береді. Осының бәрі дос қыздардың мектептен кейін айырылып кеткендерін сездіріп, жанға қатты батырады. Сүйкімді балалық шақты еске түсіргенде өмірдің қуанышты, былайша айтқанда «алдамшы шағын» аңсағандық білініп тұрады, өйткені ол кезде барлығы теңдес қатар, бірге болатындай көрінетін-ді. Бірақ, бара-бара барлығын жан-жаққа бытыратып кетті. Өмір деген, — қиын нәрсе-ау!

Сол бір бақытты күндері Полетта өзімен бір класта оқыған он торт, он бестер шамасындағы төрт қызбен — Жизель, Люс, Франсина және Марсельмен өте-мөте дос болған еді. Ол кезде Полеттаның әкесі мен Марсельдің әкесі бірге істейтін-ді. Ол екеуінің кішкене ғана механикалық мастерскойы болатын, онда жергілікті заводтардың заказы бойынша әртүрлі бөлшектер жасап шығаратын еді. Компаньондар өте жақсы жарасып тұрған болатын. Жизельдің әкесі ет сататын дүкенді сол кезде жаңа ашқан-ды. Оның дүкені онша көзге түсе қоятындай болмағанымен, етті басқалардан гөрі арзанырақ сатамын деп жұрттың барлығын хабарландырғандықтан, алушының көбін өзіне қаратып алған-ды. Сонан бері оған ет алушылар жиі келетін болды. Люс пен Франсина доктор қыздары болатын, ол екеуі мектепте стипендия алып оқи бастаған кездің, өзінде-ақ соғыс басталған еді, бірақ алғашқы айларында қыздардың өміріне ол елеулі өзгеріс енгізген жоқ. Тек 1940 жылдың пасха каникулының қарсаңында ғана осы дос бес қыздың басына ауыр жағдай туды. Полеттаның әкесі мен оның компаньоны шығынға ұшырап, мастерскойын сатып, жұмысқа заводқа орналасуға мәжбүр болды. Күздің күні Марсель амалдап мектепке барып жүрді де, Полетта жақсы күндерді күтіп

амалсыздан үйінде отырып қалды. Оқу жылының тап бас кезінде Франсинаның әкесін түрмеге қамап қойды, өйткені ол коммунист болатын. Бірталай уақыт мектепке барып жүрген бұл да амалсыздан оқуды тастап кетті. Марсель мен Жизель басқа қыздармен танысып, солармен достасып кетті. Басқалардан гөрі Марсельдің бақыты ашылып, ол Парижге жақын жердегі педагогикалық институтта сабақ беруге орналасты. Оның тиген күйеуі де мұғалім; хат жазғанда әман мектепте бір оқыған қыздары 'жайында сұрап, өзінің тек жалғыз ғана арманы бар екенін, ол осы күнге дейін әлі бала көтермеген екенін айтады. Я, біздегідей емес! Мұнда тек теңіз ауасының өзінен-ақ бала туа береді деуге болады.

Жизельдің әкесі өте байып кетті, қаладағы ең ірі купецтердің бірі боп алды, қазір оның, фасады жылтыр ақ қыштардан қаланған өз үйінде керемет жақсы дүкені бар; оны байқамауға болмайды. Әсіресе қарсы алдындағы Вивьен госпиталіне американдықтар тап көшенің ортасына дейін сарайып шығып тұрған жалау қадағаннан бері ол көзге түскіш боп кетті. Франсина мен Люс те Полеттадай өз қауымынан шықпай докерлерге күйеуге шықты.

Бала шақты еске алу... оның өзі жүрегінде алғашқы махаббат сезімі пайда болған күнді ойыңа түсіреді. Полетта мен Анри көптен бері, тіпті, екеуі әдепкі кездескенде ол, — он үштегі тентек жеткіншек, мұны, он үштегі қызды жыларманға жеткізген күннен бері, бірі үшін бірі арналған деуге болады.

Жизель мен Анридің айрылмас досы — Жерарды да тағдыр қосқан болатын. Бұл екеуі сабақтан соң қыздарды қалалық бақ ішінде күтіп отыратын-ды. Жизель мен Жерар жайында тіпті ешкім де күдіктенбейтін. Он бес жасқа келгенде-ақ олар кеш болса «Төрт салт атты мұнараның» түбіне барып сүйісетін еді. Ал, күндіз киноға барғанда біріне бірі тығыла түсіп отыратын-ды. Анри мен Полетта барлық өмірінің алда екенін білгендей онша албырттықты білмейтін.

Бірақ олардың бүкіл өмірі соғыс жағдайында өтті. Анри Полеттаға 1946 жылдың бас кезінде үйленді. Ал Жизель мен Жерардың өмірі тіпті басқаша боп шықты. Ол екеуі бірінен бірі сондай алыс екен, демек, олардың махаббаттарының өзі өздеріне өткінші балалық ойындай боп көрінді. Жизельдің әкесі қалада көрнекті орын алып тұрды, сондықтан оның қызына жұрттың көзінше қарапайым докермен жүруге болмайтын болды. Сондықтан Жизельге өзін азап шеккен адам деп көрсетуге тырысу өте ұнайтын-ды. Еріккенде ойға не түспейді! Әкесі Жизельді дүкеніне жолатпайтын. Ол оны жақсы жерге ұзатуға әзірлеп жүрген еді — құдайға шүкір жасауы ғана емес, білімі де бар, қызын қасапшы өзінің саудадағы пайдасынан кем көрмейтін. Жизель уақытын киініп-таранумен, киім тігетіндерді аралаумен, мода журналдарын қараумен, тоғышарларға арнап жазылған романдарды басы айналғанша оқып, атақты кино артистерінің суреттері басылып шыққан журналдарды берекесіз аударумен, радио тыңдаумен ғана өткізетін. Ал олардың арасында жана шыққан фильмдердің барлығын көріп алатын. Алайда ол қазірдің өзінде де Полеттадан Жерар туралы ұялмай сұрайтын еді: «Жерар қалай? Мен жөнінде ол не дейді?» Жизельдің мұнысы ұят. Қазір Жерардың үш баласы бар ғой.

Адамды алдау жарамайды. Әсіресе Жерар сияқты адал, қылтаң-сылтаңы жоқ тіке жігітке лайық емес. Бірақ, оның мінезі онша тұрақты емес, сондықтан да онымен айналысудың қажеті жоқ. Бірақ осыдан бірнеше жыл бұрын екеуінің қарым-қатынасының бет алысын сезісімен-ақ ол бұның ретсіз екенін біліп, Жизельден бұрын: «Балалықты қоялық, біз екеуміз бірімізге-біріміз сай емеспіз » деген болатын. Оның үстіне тап осындай сөзді Жерар қасапшы мырзаның аузынан естігісі келмейді, өйткені ол кісі оны жұрттың көзінше масқаралаудан тайынбайтын адам болатын. Сонан бері ол Жизельмен кездеспей, онан аулақ жүретін болды. Сөйтіп жүргенде ол Маримен танысып, бірнеше айдан кейін соған үйленді. Енді Жизельден мұндай қылығы тіпті лайықсыз. Оның үстіне ересек шақтағы махаббат оңай ұмытыла қоймайды, жүректің ең түкпірінде жатқан жасырын сезім көпке дейін басылмайды. Әсіресе, оқта-текте кездесе қалған күнде Жизельдің осынын барлығын ойынға айналдырғаны жақсы емес. Тіпті ол түкке тұрмайтын шығармаларды оқыған кездерінде талай минуттер өзін әсерлі оқиғаның бас кейіпкері көріп, соған шынымен сенетін болса да бұнысы дұрыс емес қой. Жерармен ажырасқанның бастапқы жазында Жизель мүмкін анда-санда жылаған да болар, бірақ ол Полеттаға өзінің ылғи түні бойы жылап шығатынын айтып сендіргісі келетін. Егер оның жүрегі әлі алғашқы сәулетті махаббат қайғысынан арылмаған болса да, бәрібір оның сезімі терең, шынайы деуге болмайды. Оның қайғысы да атлас төсеген төсекте жататын бикешке сай ойыншық сыяқты деген ой түседі Полеттаға— Жизель ұйықтайтын әшекейлі үйді жинауға келіп, түнгі кішкене столдың үстінде тұрған көк жібек абажурдың астындағы тапалтақ лампаның тозаңын тазалап, тозаң тартқышты қалың ақсары кілемнің үстінен бір өткізіп, үлкен сопақ айнаны айналдыра төгілдіріле жасалған шетін әбден жылтырағанша сүртіп, жаңа ғана Жизель шомылған, әлі суымаған көбікті суды ваннадан ағызып ұзақ айналсоқтаған кездерде.—Осы ұйықтайтын үйдің терезесінен әдемі торлы перденің сыртына қарағаныңда сондай әсем жауған суық жаңбыр баракты тағы да қаптап, асүйді былжыратып жіберген шығар, онда ғой кішкене балалар ойнап жүр... Жоқ, мұның барлығы жай, көңіл қоюға тұрмайтын нәрсе. Тек әшейін Жизель еріккеннен әлдеқандай оқиғаларды ойлап шығара береді. Ол: «Тұрмыс адамдардың арасына сондай үлкен жік салады! Ол жайында тіпті ойлаудың өзі қорқыныш!» — дегенінде, осындай өте сұлу сөзді оның не романнан оқып білгені, не жаңадан көрген фильмнің бас кейіпкерлерінің бірінің сөзін жаттап алғанын сезіліп тұрады.. Полетта Жизельдің мұны адал ниетпен айтып тұрғанына сенбейді. Солай бола тұра осы күнге дейін оның Жерармен ғашықтық ойынын ойнағысы келгені келіспейді. Ең қызығы — соның бәрінің керегі не? Оның басын азапқа салғаннан не түседі екен бұған? Өзі есуас шығар? Егер ол шынымен бірдеменің қамын жейтін болса, не оның істейтін жұмысы болса, сонда өзінің барлық ойлап шығарған ермегін бірден ұмытар еді... Қайғысы мен күрсінуі Жизельге соңғы модамен киінуіне, арақ-шарап, би-танцы болып тұратын орындарды қалдырмай қыдыруына, теннис ойнауына, пляжда жатып күнге күйуіне, әйтеуір өз қалағанындай өмір сүруіне ешқандай бөгет бола алмайды.

Мұның барлығы Полеттаға жат қылық. Жоқ, бұлай істеу Жизельге келіспейді. Ешнәрсе де шықпайды. Жерар ешуақытта да мұндай сорақы ойынға көнбейді. Оның

жасы жиырма жетіде, Мари жиырма тоғызда. Ол екеуінің үш баласы бар. Қайыршылық әйелді тез қартайтады. Мари Полеттаны өзінің қызы сияқты көреді, бірақ «қызы» өзінен төрт-ақ жасы кіші. Егер барактағылар сондай қайыршылық халде болса, оған Мари кінәлі ма? Осындай саңылаусыз өмірге әлдері жетпейтін еркектер болса ол үшін кім кінәлі, кей кезде олардың өздерінен де онан Гиттонның баласындай қашып құтылғылары келеді, бұл олардың көздерінен-ақ сезіліп тұр... Әрине, Жизель жауыз адам бола қойған жоқ, оның әлі адамшылық сезімі бар. Бірақ ол қанша пәлденеді және байлардың қандай жаман әдеттерін үйренген десейші. Полеттаның жоқшылық көріп жүргенін білгенде, оған жұмыс ұсынған оның өзі болатын. Бұл ұсынысты ол шын көңілімен жасады, сонда да Полеттамен сөйлескенде оған қожалық көрсетіп ақырып қояды. Біз мектепте оқып жүргеніміз жоқ! Әкем Полеттаға еңбекақы төлейді ғой... Сонда да, сонда да Жизель бақыттымын деп ойламайды. Өзінің айтуы бойынша үйінде жалғыз қалғанда өте жиі жылайтын көрінеді. Енді жетпей тұрғаны, қалтасында сынық тиыны жоқ Полеттаның семіздіктен жарылайын деп отырған Жизельді жұбатуы ма еді. Өздері неткен жандар? Жынданған болар!

Рас, Жизельдің шешесі қайтыс болды. Жақсы адамдардың аз өмір сүретіні несі екен осы. Жермена 1944 жылы Американың «ұшқыш қамалдары» немістердің сүңгуір қайық базасын құртамыз деген сылтаумен қаланы бомбалағанда қаза болды. Сол жолы қаза болған он адамның, оның ішінде Жерменаның да, өлігі қираған үйлердің астынан табылмай-ақ қойды. Сондықтан қызы оның бейітіне барып жылай да алмайды. Осындай мақсатсыз бос өмір сүрген қыздың шешесіз қалғаны үлкен қаза. Жермена соңғы күндеріне дейін өзінің қарапайым халықтан шыққанын есінен шығармайтын. Жас шағында ол балық іріктеу жұмысында, қазір Франсина істеп жүрген. Жерде істеген болатын, ал оның ері Фуаньенің ет дүкенінде приказчик болды. Барлығы қалай шатасып кеткен десеңші! Мысалы, сол Фуаньенің қаладағы ең жақсы дүкеніне бомба түсіп, тас-талқанын шығарып қиратып кетті, Фуанье әйелімен екеуі аман қалса да жаман жұтады, ал екі баласын өз үйінен елу-ақ метр жердегі мектепке түсіп жарылған бомба өлтірді. Фуанье енді жұрдай болды! Олар жоқшылығын жұртқа көрсетпес үшін басқа қалаға көшіп кетті. Сол соғыс жұртты керемет сапырылыстырып жіберді. Әрине жұмысшылар олай болған жоқ; бұлар соңғы сүйенішінен айрылды. Ал халықтың басқа жіктерін алсақ, барлығы соқамен айдап тастағандай былығып кетті, жұрттың көбі орын алмастырды. Бұрынғы бақыттылар тап-тақыр боп жұтады да, кейбіреулер осыны пайдаланып бас-аяғы жарты жылдың ішінде-ақ байып кетті. Соғыстың әсері жалғыз мүлікке тиіп қана қойған жоқ. Кейбір құрметті кісілер масқараланды да, ал кейбір байлар құрметке ие болды. Бұрын ешкім білмейтін жұмысшылар қаһарман боп кетті. Бірақ іс мұнымен біте қойған жоқ. Рейхстагтың төбесіне қызыл ту қадалған күні өзі нені сүйіп, нені сүймейтініне қарамастан, Францияның да азаттық алғанын жар салған сол өзінің қанымен жуылғандай қымбат асыл қанмен шайылған қымбатты қызыл туды кеудеме қадамадым деп сезінбеген бірде-бір патриот бізде болған жоқ. Міне енді соғыстың біткеніне алты жыл болып қалды, бірақ мұндағы жұмыс әлі күнге дейін бір түрлі қызық жағдайда. Сол соғыстан бүлінген, бомбамен қыйратылған, апыр-топыры шыққан қалпынан ол әлі күнге дейін жөнделе алмай, бұрынғы қалпына

келіп болмаған еді. Жұрттың жатса-тұрса ойлайтыны өмірдің толып жатқан қайшылығына қарамастан тұрмыстың бұрынғыдай болуы. Ол қайшылыққа бір жағынан қаланың өзі жасатса, екінші жағынан теңізден соққан тұз иісті желмен қағылған қалаға жанаса жатқан кварталдар жатады. Шынында сол кварталдардың өзі жоқ болып кеткен. Дегенмен оның сол жоқтығының өзі қалаға, кесілген аяғын жоқтаған ақсақтай олардың жоқтығын сездірді. Ол қайшылыққа бір жағынан бульвар линиясы, дұрысырақ айтқанда, бірнеше үлкен-үлкен жарық үйлер салынып, сирек болса да ағаш отырғызылып белгіленген болашақ бульвардың линиясы жатса, екінші жағынан жүздеген лас, қыйсық көшелерді қуалай орналасқан барлы-жоқты байлықтарын жұрттың алдына тартқан үлкенді-кішілі дүкендері, сауда орындары бар ескі қала жатады.

Я, бұрын балық іріктеуші боп істеген Жермена өзінің жаңа өміріне үйренбей-ақ кетті. Ол ірі қасапшының әйелі бола тұрса да, өзін кептен бері білетін адамдардың алдында байлығынан ұялатын еді. Сондықтан, кедейлерден кешірім сұрағандай, ерінін дүкенінде қалдырып кететін ақырғы тыйындарының орнына бірдеме бергісі келгендей ол күннен күнге жұмсара берді. Осындай болғандықтан Жермена саудасының пайдалы бола түскені сайын қуанған болар деп айту да қиын. Ері әмианын ақшаға толтырып нәрсе алу үшін базарға шыққанда, я құсханаға кеткенде Жермена оның кешке таман тілі күрмеліп сөйлей алмай, бет-аузы албырап, тойып мас боп қайтатынына күмәнданбайтын еді. Сондықтан көп пайда тауып аз шығынданған саудагердің менменсі мақтана түскенін білдіре жылтыраған көзіне қараудың өзі бұған өте ауыр соғатын-ды. Егер Жермена тірі тұрғанда қызынын тағдыры қалай дегенмен де басқаша болатын еді.

Қасапшының өзі әйелі қаза болғаны жайында хабар алғанда онша қайғыра қалған жоқ. Ол бұрын да ұяла қоймайтын еді. Енді несіне ұялсын. Оның үстіне Жермена өзінің қарапайым халыққа бейімделген сезімін өзгертпегендіктен, қасапшының барлық атаққұмар жоспарын ақтай ма деп үміттенген қызын шатастырып, басқа жолға салуы ықтимал еді. Дегенмен ет алушылары алдында өзінің беделін түсірмес үшін ол бір айдай қалалық кафеге бармай жүрді. Былайша айтқанда, бұл оның аза тұтқан сымағы еді. Бірақ тіпті соғыс жоқтай ол үйінде өзінен ештеңені аяған жоқ. Оның бірсыпыра жолдастарын жинап алып өзінің жасаған тойсымақтары туралы лепіре сөйлегенін Полетта талай естіген. Олар асхананың терезелерін тас бітеп жауып алып отыратын, ал мұнысы олардың ұялғаннан істегені емес, қалада керек десе бір түйір нан табылмайтынын біле тұра арсыздығын асырып, қомағайлыққа салынғандықтары болатын.

Қасапшы өзі жең ұшынан жалғасатын кісілерден басқаның барлығын жек көруші еді. Ал оның өзін тіпті коммерсанттар мен саудагерлер де жақтыртпай өз араларынан қуып шыққан. Сонда да қаладағы ең жақсы дүкен сонікі болатын, оның етін министрлер былай тұрсын, шетелден келген маңғаздар түсетін ең жақсы мейманханалар алатын

Оның жігітшілік істейтіні жұрттық барлығына мәлім болатын. Бірақ оның жаман жерлерден қалмайтынын ол дүкенінде зат сатып тұрғанда ешкім де сезе алмас еді. Нағыз артист! Түріне қарағанда ақылды, сыпайы адам деген ой түсірерліктей керемет маңғаз, салмақты адам сияқты болып көрінуге тырысатын.

Осындай көп ет көргенде Анридің көптен бері аузына ет алмағанын, оның дәмін ұмытқанын ойлау Полеттаға өте қиын соғатын. Жақсы жері Полетта тәуір дүкенде сирек болады. Тек кешкілік қана, дүкен жабылар алдында оның қызыл кафель төсеген еденін шүберекпен сүртіп шығатын еді. Бірақ асүйде, не асханада жүргенінде төс ет немесе сүбе сұраған үй қожасы әйелдердің дауыстарын еститін-ді. Ет шапқан балтаның сартылдаған даусы, таразының тырсылдағаны, еттің бағасы туралы әңгімелер де естілетін. Полеттаның табасына өмірінде мұндай таңдаулы ет түсіп көрмеген болатын, түскен күнде де ол оны дұрыстап пісіре алмаған болар еді. Рас, жетісіне төрт күн ертеден кешке дейін Жизельдің жұмысын істегені үшін алатын ақысының үстіне қожасы оған қол басындай ет беретін еді. Бірақ қасапшының мырзалығы да Полеттаның зәресін алатын — сол мезетте ол керемет жексұрын көрінетін.

Американдықтар қарсысындағы үйге орналасып алғаннан бері ет дүкенінде ылғи солар туралы әңгіме болады да тұрады. Жұрт соғыс жайында, порттағы сауда жағдайлары, қару-жарақ тиелген американ кемелері келеді екен деген болжау туралы әңгімелеседі. Полеттаның мұнда естімейтіні жоқ. Жұрт осындай әңгімелерді қайдан естиді екен. Осынын өзі тіпті ақылға сыймайтын нәрсе ғой. Кей кезде еріне ет дүкеніндегі саясатшылардың болжауын айтып барғанда ол қатты ойланып қалушы еді. Бір ғажабы — пікірлері жағынан жұмысшылардан өте жалпақ, жатқан кісілердің өздерінің де кейде дәл біздің ойлағанымыздай орынды ой, түзу көзқарасқа келетіні. Сонда да алданып қалудан аулақ болған жөн, осы квартал түгелімен американдықтар жағында; қалай болған күнде де оларға қарсы болған адамдар өз пікірлерін ашық айта алмайды. Ет дүкеніне көбіне теңіз офицерлерінің, кеме иелерінің, ескі қаладағы коммерсанттардың әйелдері, сот чиновниктері мен дәрігерлердің жұбайлары келіп тұратын-ды. Рас, булардың барлығы да біраз жүдеп, күйзелін қалғандар — әйтпесе ханымдардың өздері азық сатып алуға шықпас еді,— солай бола тұрса дат мұнда оқыс келіп қалғандай олар дүкенге кіргенде менменсіп, мұрындарын шүйіріп, жан-жақтарына жеркене қарап, етті тек саусақтарының ұштарымен ғана ұстап қатты сөйлейтін-ді. Мұнда оқтын-оқтын екі кәрі қыз келіп тұратын еді, олар микроскоп арқылы бір жаман жәндіктерді қарағандай дереу көздеріне лорнеттерін жүгіртетін.

– Жақында американдықтар жұмысты шабан жүргізгені үшін порттан бір подрядчикті қуып жіберіпті деп естіп едім. Ол рас па, әлде өтірік пе? Оның өзі қай подрядчик екен?

Шынында да американдықтар өте асығады. Қалаға келісімен олар Вивьен госпиталіне кіріп алды да, сол ескі тарихи ескерткіш үйді өздеріне ұнайтындай ғып қайта ондап алды. Мұның сәл алдында ғана сол үйді музейге айналдыру ұйғарылған

болатын. Американдықтар қабырға біткеннің барлығын қиратып жұлдырды да, қайтадан майлатып керемет жақсы кеңсе жасатты, барлық жерлеріне телефон қойғызды. Қазір олар төменгі екі этаждағы терезелердің барлығын қышпен бітетіп жатыр. Сірә демонстрациядан қорқатын болу керек. Туынын үлкендігі шамадан тыс болса да, олар мұнда өздерін табанды көрмейді. Ал «тарихи ескерткіш ше?» Ол бұлар үшін тек ескі, лас үй ғана. Осы француздар артта қалған халық, өздері қайдағы бір ескі шақты ауыздарынан тастамайды. Әрине, келімсектерге бұл ескі-құсқының барлығы да ұнамайды. Егер американдықтар қирап жатқан француз үйіне қызыққан болса, онда ол үйдің жұмысшы кварталынан қашық болғаннан болуы ықтимал.

– Қуылған подрядчик Пренан көрінеді, Дюкен ханым.

– Ай, Пренан ба... дұрыс бопты, өзіне сол керек! Ол немістерге өте жағымпазданып кеткен сияқты еді-ау...

Дюкен ханым қандай революцияшыл сөз сөйлейтін болғанын қарай гөр. Бірақ немістер мен оларға қызмет еткен адамдар туралы сөз бола қалса, қасапшы ондай сөзге қосылмай аулақ тұрады. Дүкенде ол тек коммерсант қана. Қазір барлық жерлерде Германияның қайта қарулануы жайында, фашистік генералдарды босату туралы әңгіме болып жүр. Оның қара басы оған қарсы емес. Солар болса бола-ақ қойсын, әйтеуір орыстар болмаса болар. Қазір нацистер тұсында өз жұмыстарын жайғастыра білген кісілерді жазғыратын уақыт емес. Дюкен ханым Пренанға неге қарсы болды екен? Сірә ол оған бірдеме істеген шығар Ал немістер — тек сылтау ғой.

– Дюкен ханым, мұнда Пренанның ешқандай кінәсі жоқ. Оны сізге атап айтам. Кінә жұмысшылардан, бүйректен сирақ шығарып барлығына кесел жасайтын солар. Пренан американ офицерлеріне тіке солай деді.

Қасапшы дүние жүзіндегінің барлығын,— оның ішінде өз сөзіне шейін, — жек керегендей әдеттегіше сілекейін шаша сөйлейді.

– Әрине, американдықтар нацистерден де әрі қаталырақ бола түседі. Американдықтар тұсында аса еркіндей қоймайсың.

– Әлбетте! Олар талап етіп үйреніп қалған...

– Бұл жердегі жұмысшылар саясатсыз тұра алмайды. Олардың есіл-дерті тек саясат пен ереуілде. Ет тағы да қымбаттап кеткен бе, немене?

– Дюкен ханым, менің ұзданыма сенуіңізге болады, мұнда менен ешқандай кінә жоқ. Құдайға шүкір, сізбен алғашқы рет қана танысып тұрғанымыз жоқ. Мен өзім де күн сайын үстеп төлеудемін. Оның үстіне салық ше? Етпен жабдықтаушылар да қапы қалмай қалталарын толтыруда.

– Біле білсеңіз, жұрттың көбі басқаша ойлайды. Менің күйеу баламның үлкен фермасы бар, шаруашылығы керемет жақсы. Ал енді оның айтуы бойынша бұлар нағыз пайдақор саудагерлер көрінеді. Кім қандай газетті оқитын болса солай ойлайды. Бір газетте ақ делінген нәрсе бөтен газетте қара делінеді.

– Мен ешкімді де жазғырғым келмейді. Әркім қолынан келгенді істейді. Әркім білгенінше мал табады, Дюкен ханым, бірақ әңгіме онда емес. Ал енді американдықтар туралы тіке айту керек– бұлар жұмысшылардың өз пайдасы үшін оларды қолдарына ала алады. Бізге керек нәрсе жұдырық, Дюкен ханым, жұмыстың не екенін мен жақсы білемін. Өзім де жұмысты қасапшының дүкенінде шабарман бала болып жұмыс істегеннен бастағанмын. Біреудің қолдауысыз-ақ адам болдым. Енбек сіңірген капитал табасың.

– Дегенмен ашып айтқанда жұрт жоқшылық көруде, олардың барлығына бірдей жұмыс жетпейді. Порт...

– Порт жайында не дегіңіз келеді? Біздің порттың жұмыссыз қарап тұрғанына кім кінәлі, осыны айтыңызшы?

Әңгімеге басқа бір еркек даусы қосыла кетеді. Асүйде аяқ-табақты жуып жатқан Полеттаға олардың әрбір сөзі анық естіліп тұрады.

– Жұмысшы мырзалар өте талғампаз болып келеді. Кейбір нәрселерді түсіруге келіссе, бөтен нәрселерді түсіруге келіспейді. Біздің порттың қарап тұрғаны да содан. «Мессажери маритим» сияқты көрнекті компанияны мысалға алыңыз. Оның да жайын еске алу керек қой; ол бізге кемелерін жіберген еді, докерлер оларға тиелген жүк Вьетнамға жіберіледі деген сылтаумен жұмыс істемей қойды. Олар жұмыс істегенше қолдарын қусырып отырғанды тәуір көреді. Енді бұдан былай ешбір компания бізге ең жаман кемесін де жібермейді. Оларға Франциядан басқа порт табылады ғой.

– Мен де осыны айтам, – дейді Дюкен ханым,— жұрттың барлығына бірдей жұмыс табыла бермейді дедім ғой.

– Ал кінә кімнен? – деп гүр етеді баяғы дауыс. – Біздің докерлер айтқандай оның өзі сауда жүктері болса екен, онда есіңізде болсын, жүктердің барлығы сауда үшін болса—ондай жүкті арзан-ақ түсірер еді. Сонда да егер оларға бірдеме ұнамай қалса кенет жұмысты тастап кете береді. Ал енді, оның өзі компания үшін күллі зиян, барлық операцияларын бұзады. Демек, олардың басқа амал істеуге хақы бар. Өзара айтып тұрмын, егер одан тікелей бізге зиян болмаса алдымен мен өзім қуанар едім: оз обалдарың ездеріңе, жұмыс істегілерің келмесе аш отырыңдар, дер едім.

Дюкен ханым басқа бір ауыз да сөз айтпай, тіпті ешкіммен қоштаспастан дүкеннен шығып жүре береді.

– Япыр-ай, осы әйелдерге не жоқ,—деп күледі баяғы дауыс.—Өздері ештеңе де түсінбейді, мәселен, біздегі әйелдерді алайық. Менің көзімше жым-жырт, жапқан ауыздарын ашпайды. Ал, енді кей кезде олардың өзара сөйлескен сөзін кездейсоқ естіп қалсаң, ғапу етіңіз, құлағың сасиды!

Ақыры Полетта әлгі дауысты таныды. Сөйлеп тұрған кісі Франсинаның қазіргі, ал Жерменаның іріктеуші боп істеп жүрген кезіндегі бұрынғы қожайыны Делассю екен. Бәлкім қазір қасапшының балықшымен сыпайы сөйлесіп тұрғаны да сол кезді еске алатынынан болар.

– Қалай болса да американдықтар біздің докерлермен ақылдаса қоймас: әлі порт істейді, жұмыс жүреді, оған алаң болмаңыз. Жұрттың барлығы соған ынтық. Құдайға шүкір, мен коммерсанттармен өте жиі кездесіп тұрамын ғой,— өзіңізге мәлім, мен біздің бірлестіктің комитетінің мүшесімін ғой. Егер біз өзіміздің сауда жұмысымызға келгенде жалғыз ғана жұмысшыларға арқа сүйенетін болсақ баяғыда-ақ құрып кететін едік.

– Ол дұрыс, олар ештеңе де сатып алмайды ғой,— дейді манадан бері үндемей, тек балықшы Делассюдің әрбір сөзінен соң үлкен-үлкен леп белгісін қойғандай, балтамен біркелкі тарсылдатып ет шауып қана тұрған қасапшы кенеттен.

– Американдықтардың тұсында сауда сәтті болады, оған алаң болмаңыз. Қазірдің өзінде-ақ қалада олардың саны мыңнан асады, оның үстіне қатын, балаларын әкеліп жатыр. Ал енді, барлығы да тамақ ішіп-жейді ғой. Оның үстіне оларға біздің бақытсыз жаяу әскеріміздей күніне алты франк беріп қана қоймайды ғой. Американдықтардың қалталарында ол ақшалар солай жата бермес.

Портта гудок біткеннің барлығы өкіре бастады.

– Түс боп қалыпты! Мен енді кетейін!

– Жоқ, сәл ғана тоқтай тұрыңыз, — дейді қасапшы. — Мен қазір сізге бір қызық нәрсе көрсетемін. Бері қараңызшы. Мен өзім оған күніне екі дүркін сұқтанып қараймын.

Полетта сол сөздің артынан не болатынын жақсы біледі. Күн сайын түс мезгілінде, кешкілік ескі қалада істейтін сатушы жас әйелдер үйлеріне асығыс қайтып бара жатқанын бақылап, терезе пердесінің сыртынан көшеге көз жіберіп, ондағы басталатын уақиғаны көріп тұрады. Гудоктың өкіргенін ести сала, американдық солдаттар ескі госпитальдан тобымен көшеге шыға келеді, олар сақылдап күліп резинкаларын шапшаң шайнап жақтарын қайшылатады. Асығып-үсігіп бірін-бірі итере олар тротуардың шет жағынан аса жайлы орын алып тұруға тырысады. Қыздар қастарынан өте берген мезгілде американдықтар оларға: «Қыдырмайсыз ба? Мамзель?»— дейді, ауыздары резинкаға толғандықтан тілдері күрмеліп. Әдепсіз қалжыңдайды. Қыздарға жармаса кетеді. Қыр-соңынан қалмай қолдарын жұмсайды. Қыздар кейін олардан құтылудың амалын жасайды.

Ұялшақтаулары қабырғаға қарай тығылып, аяқтарын тездетіп басып, арттарына түскендердің беттеріне қарамауға тырысады, ал әлгілер бірдеңені сыбырлап оларға жақындай түседі. Бірақ қалжыңға жауап қайырып өздері де сықақтайтын қыздар да кездеседі. Ондайлар өздеріне ұсынған шылымды, шайнайтын резинканы алудан бастартпайды.

– Ал қалай екен?

Қасапшының сол кезде балықшыны шынтағымен қалай түртіп қалатыны Полеттаның көзіне айқын елестейді. Жизельдің де кей кезде сондай оқиғаны өзі ұйықтайтын бөлменің терезесінен қарап тұратынын білетін еді. Жизель сондай шүбәлі оқиғаға өте құмар болатын.

– Қалай, қызық па?

– Ата-аналары неғып үндемейді екен?

– Қызық екенсіз ғой! Бикештер сәби емес қой, не істейтінін өздері де біледі. Олардың ең құрығанда тең жартысы талайды көрген болар, сірә, алайда осы кездің жастарынан не шықпайды дейсіз.

Қасапшының күлім тарта түскен көздері Полеттаға елестеп өтеді.

Полетта алғаш рет Жизельге жұмыс істей келгенінде қасапшының оған аударған көз қарасы осы кезге дейін есінде. Полетта сонда осындай көп етті көргенде не істерін білмей сасып, Анриге шабылған котлет істеп берсе жақсы болар еді деген ойға келген еді. Ал қасапшы оның сондай ойын сезіп қалғандай оған сыбыр ете түскен:

– Егер саған ет керек болса рақым ет, табуыңа болады...

Жаратылыстан жасқаншақ Полетта оған ештеңе деп үндей қойған жоқ. Онысы дұрыс болды. Қасапшының көзін көргенде ол оның сөзінің мағынасына түсіне қойды.

# ТҮНДЕ ЖҰРТ НЕ ЖАЙЫНДА ҚЫЯЛДАЙДЫ

Торды ол жерден баяғыда алып қою керек еді. Бос тордан да бос қабырға дұрыс.

Әрине олар ақымақтық істеген, тоты құсты сату керек емес еді. Тек сатты деген аты болмаса шынында оны бересілері үшін беріп жіберді. Тоты құсты қарызға сүт беріп тұратын дүкенші алып қойды. Сұлу құс оған ұнаған еді. Дүкенші тоты құсты кіреге, көршіме көмек беру үшін ала тұрамын, ал бересіні төлеген күні қайтып беремін деп уәде берген болатын. Тоты құс барда бір түрлі көңілді еді. Үй іші оған үйреніп кеткен болатын. Сондықтан оған айрылған күні балалар өксіп-өксіп жылап алды. Балаларға тоты құсты әлгі сүт беріп тұратын ағай уақытша алып кетіпті. Несі бар, біз де кей кезде оған ай бойы ақша төлемейміз ғой деп түсіндірді. Сүтті қойшы! Балалар оны өзімен өзі ағып келіп жатады екен деп ойлайтын-ды. Тоты құстар да қолға солай түседі екен деп ойлайтын еді олар. Тоты құс бұларда көптен бері тұратын еді ғой. Сол қызық құсты Анри мен Полеттаға бір есірік теңізші көңілі түскенде арзанға сатып кеткен болатын; ол екеуінің тойына дәл орынды сыйлық болған еді. Тор одан қымбатқа түскен. Бірақ қазір ол бос тұрғанда шынында да алып қойған дұрыс.

– Ертең мен ол торды алып тастаймын, – дейді Анри, — бірақ қайда қойсам екен.

– Әзір оны жасырып қоя салайық. Кім біледі бір кезде тағы да керегі болар, — деп жауап қайырады оған Полетта.

Олар жаңа ғана жатқан болатын. Түн сүйкімді тып-тыныш, күмістей таза, жап-жарық ай сәулесі терезе қақпағының жарықтарынан үй ішіне түсіп тұр. Анри мен Полетта төсекте бала сыяқты қол ұстасып қатар жатыр.

– Анри, мен үшін бұл менің өте жақсы өткізген уақытым.

Анри Полеттаның саусақтарын қыса түсіп оған қарай бұрылып жатады. Ал, екінші қолымен ақырын ғана оның иығынан, мойнынан сүйсіне сипайды.

– Полетта!

Анри оның езуінен ғана сүйіп, сонан соң мандайын оның жағына тақай жайланып жатады.

– Шаршадың ба? Басың ауырмай ма?

– Жоқ, жаман емес.

Олардың тап қастарында кішкене балалардың біркелкі дем алғаны естіледі.

– Баланың қолы жазылды ма?

– Меніңше жазылып келе жатыр, бірақ өте қатты күйген, білмеймін оған пикрин кислотасын жағып жақсы істедік пе, жоқ па, қалай деп ойлайсың? Рас, қолға басқа ештеңе түспеген соң жаққан едім, бірақ кислотадан асқынып жаман боп кете ме деп қорқам.

– Олардың жалғыз қалуға мәжбүр болғандары қандай бақытсыздық. Сен үйде болсаң мұндай бақытсыздық болмас еді, оған көзім жетеді.

Полетта оған: «Егер жұмыс істеп ақша таппасам, қалай күн көрер едік?» деп жауап бере жаздады, бірақ уақытында тоқтап қалды. Ол Анридің не ойлайтынын және оның нені дауыстап айтатынын өте жақсы біледі. Полеттаның еңбек ақысымен бүкіл үй ішінің күн көріп отырғаны жалғыз бүгін ғана емес, оған бірнеше апта болды. Ал, еркекке бұл оңай соқпайды. Күні бойы зығырың қайнап, жақсы көріп, я аямай сондай сұмдық жаман мәселелердің барлығына үндемей жүре беру, ойға түскен нәрсенің барлығына үндемей іштен тыну, әйтпесе жақсы адамына оқыс сөз айтып ауыр тигізіп алармын деп ойлау оңай емес. Әрине, осы қарғыс атқан қайыршылықтың зардабы болмаса махаббаттың мақсаты басқа. Сонда сүйікті адамына аузыңа түскен сөзді талғамай айта беруге болады. Сонда алаңсыз, ештеңені жасырмай сырласа аласың. Жүрегіңнің кілтін табудың, сұмдық, жаман ойларды қуудың керегі жоқ. Бірақ, қазір Анри өз ісінің қамын ойлап жатыр.

– Егер менің бос уақытым болса, – дейді ол, — жұмыс тауып алар едім, қандай болса ондай болсын, әйтеуір, бірдемені табар едім.

Енді Полетта Анриге қарай бұрылып жатады да, күлген бойы оның қолын шымшыйды.

– Сандалмай жайына жат. Мен ол жайында ештеңе ойламайтынымды сен өте жақсы білесің.

Анри шалқасынан жатып, рақаттанып керіледі. Полеттаны өзінен үлкен сияқты көріп, оны паналағандай Анри оның иығынан сәл төменірек жатуды өте ұнататын еді. Полеттаның осының барлығын түсінетіні қандай жақсы... Жан жолдасыңның сені қолдайтынын білсең, оның қасында жатқанын ойласаң, осының өзі адамды көңілдендіре түседі.

– Өз өмірімізді өзгерткіміз келеді ғой, сол үшін барлық күшті жұмсауға турады, — дейді Анри Полеттаның әбден көзін жеткізіп, әйелі оның пікіріне қалай қарайтынын білгісі келгендей. — Ал мен бір күні негізгі мәселеге — барлық' ауыртпалықтан өз күшіммен құтылу керек екен деген шешімге келейін делік. Жұмыс істеп ақша таба бастайын, басқалардан кем емеспін ғой; үйге де ақша әкеледі екенмін дейін, сонда да бәрібір үйімізден де, басқалардың бастарынан да қайыршылық арылмайды.

Тереңірек ойлау керек. Әрине қазір бізге тұрмыс өте ауыр соғады, басқалардан гөрі де қиынырақ, бірақ біз бір уақытта барлығының өзгеретініне сенеміз. Барлығы өзгерген кезде қоғам ісіне қатысып, оған еңбегім сіңгені есіме түскенде көңілім көтеріліп, бір жасап қаламын ғой... Мен жеңісті жақындата түсу үшін ештеңе істемеген болсам, өмірімді бос өткіздім деп санар едім.

Полетта «білемін, барлығын білемін, маған түсіндіремін деп әуре болмай-ақ қойсаң да болады» дегісі келгендей мейірімденіп бармағымен оның, аузын басады. Анри сәл ғана кідіріп, оның бармағын тістеп алғысы келгендей жағын сарт еткізе түседі.

– Ал, сөйлеп болдың ғой?—дейді Полетта оны келемеждеп.

Түн мен тыныштық жастық шақты өздерімен бірге ала келгендей... Жазғы іңірдей айқын, тып-тыныш бон келген тәтті ұйқы ол екеуін билеп әкетеді, мұндайда денең тап-таза, жеп-жеңіл сияқты көрінеді де, тұрмыстың барлық ауырлығы сенен аз уақыт болса да шегіне түседі. Мейлі кедей-ақ бол, бірақ сенің қолың қарулы, бұлшық етің ширақ, еріндерін сүйкімді. Жасын жиырма бесте. Сенін сөздерің болашақты айқындай түскендей болады. Осындайда сенін тәніңді жастық билеп өмір сүргің, ессіз сүйгің келеді.

– Сенің қалай қарай бұрып бара жатқаныңа мені түсінбейді ғой деп ойлайсың ба. Бұл әңгімені бастағаның, егер саған жұмыс ұсынар болса оған келіскің келеді. Бірақ оныңа менің күңкілдесім үшін бұл сенің алдын ала маған бәрін түсіндіріп қояйын дегенін ғой. Солай емес пе?

Анри тіке жауап беруден бұлтарады.

– Адамды түсіне білуде қалай қателесуге болатынын білемісің, мен қашанда Франкер Жильберді жек көреді екен деп ойлаушы едім. Бұдан бір жеті бұрын болған жиылыста ол маған: «Жильбердің оқытушы екенін ұмытпа, ол бізге — докерлерге онша көңіл бөле қоймайды, оның келмей қалғаны да сондықтан» - деген болатын. Бүгін Франкерге жолығып мен оған: «Анада Жильбердің жиналысқа неге келмей қалғанын білемісің» деген едім. Франкер боп-боз боп кетті. Ол өзінің сандағы қатесін түсінген екен, мұнын барлығын менен бұрын естіген көрінеді. Ол маған кейігендей боп жауап қайырды: «Ал, жарар, жарар, тіпті айтпаған сезді маған тақпай-ақ қойсайшы. Жильбердің қандай шын ықласымен берілген адам екенін мен өзім де білемін. Әңгіме онда емес. Егер оған жұмыста көбірек көмектескенде ол мұндай халге жетпеген болар еді...» Бақсам Дюпюи Франкерге барлығын жеткізіп үлгірген екен. Ол тек Жильбердің қандай анаторийге баратынын, дәрігерлердің одан дереу жүріп кетуін талап еткенін ғана білмейді екен. «Көрдің бе,— дедім мен оған,— адамды жазғырмастан бұрын жүз рет ойлап алу керек». Менің сөзім оған батып кетті. Сонда оның маған не дегенін білемісің? «Сенін олай деуің, Анри, дұрыс емес. Сен мені түсінбей тұрсың. Мен қазір барлығын бастан-аяқ түсіндіріп берейін... Мысалы, сен жиналыста Роберге біз батыл болуымыз керек дегенін есінде ме? Жильбер олай қатты айта алмас еді. Өйткені, ол жұмыссыз жүрген жоқ, ол ұдайы

мектептен еңбекақы алып тұрады. Сондықтан да ол Роберге сен сияқты теңбе-тең батыл сөйлеп түсіндіре алмаған болар еді. Әрине, Жильбер өзін жұмыста шаршатып алды. Мен оның біздің барлық жолдастардай өзін аямай жұмыс істейтінін білемін. Онысы тек сырттан қараған адамға сезіле қоймайды. Робер сонда саған ештеңе деп қарсы келе алмады, ал Жильберге бір нәрсе дей алар еді». Мен Франкерге оны тіпті өкпелету ойымда болмағанын айттым, шынында да, сол жолы соның көңілін қалдырдым, білем. Олай істейтіндей Франкердің ешқандай кінәсі жоқ еді... «Сенің,— деді маған Франкер,— осындай қиын жағдайда тұратын жолдастарға біз жәрдемдесе алмаппыз дегенің дұп-дұрыс. Жұрт өз қамын ойламайды, ал біз оларды сақтау үшін ешқандай шара қолданбаймыз. Ондайлар біздің басшылар арасында да, өзіміздің ішімізде де толып жатыр. Басшылар арасында — Морис, мұнда — Жильбер. Оларға өзінің денсаулығын ойлағаны да айып сияқты көрініп тұрады. Мысалға депутат Жоржды алалық, ол да сондай. Оның іші ауырып әбден сілесін қатырған көрінеді, бірақ өзінің науқас екені оның ойына кіріп те шықпаған. Ондай бейғамдықты мақтан етудің қажеті жоқ. Бізде әлі оған мақтанып, оны қаһармандық көреді: «Мен науқас болсам— онда нағыз берілген адаммын, қаһарман болуға жақынмын» деп ойлайды. Франкер қызық адам, сөйлеп тұрып өзінің керемет ұзын қолын сермей береді. Ұйқтап қалдың ба?

– Қандай аңғыртсың өзін! Ұйқтап жатқаным жоқ, өмірі сені сондай халге жеткізбес едім деп ойлап жатырмын. Байқал көр өзің! Онда мені көрерсің.

– Ай, Полетта-ай, Жильбердің түбіне жеткен оның. семьясыз жүргені, жалғыз басты ғой. Ол мұндай жұмыста жүруге әйел, бала-шаға болмаған ыңғайлы болады дейді. Олай болса сенің де ештеңеге алаң болмай өз жұмысыңды істей беруіңе болады, одан ешкімге келер зиян жоқ. Сен қалай деп ойлайсың?

Полетта сондай тұспалдап айтқан сөз үшін өшін алғысы келгендей үндеместен Анридің, қолын шымшиды.

– Бірақ екінші жағынан, кеш сайын жиналыстан соң жиырма километрдей жер велосипедпен қайтқанында үйіне от жағылмаған, төсек суық, тамақ әзірленбеген болса бұл да оңай емес. Жильбердің өзі маған кейде мұндайда аштықты да сезбейтінін, есіл-дерті тек тезірек төсекке жатуда болатынын, сорпа жылытып ішуге де әлі келмейтінін айтқан еді... Жан тыныштығы жағынан да бұл оңай емес, оқытушылық заводта немесе портта ылғый адам арасында жұмыс істегеннен қиын ғой. Оқытушы балаларды қанша жақсы көргенімен өзінің жалғыздығын сезеді. Өйткені жанында шешіліп сөйлесетін адам болмайды ғой.

Анри Полеттаға тығыла түсті.

– Біз екеуіміз бірімізге біріміз ғашық болған сияқтымыз, былшылдағанымызға бір сағат болды. Сен қасымда болғанда маған өмірдің қандай жеңіл көрінетінін білсең!

– Қусың-ау өзің,- дейді Полетта,- сенің тағы да бірдемені айтқың келетінін сезіп жатырмын. – Ол Анридің қолынан алып, оны қуыршақтай әлдилейді.— Алдарқата біледі екенсің! Егер саған ондай жұмыс ұсынса, соған келіспекшісің ғой, солай ма?

– Әйтеуір біреу жұмыс істеу керек қой.

– Жарар, жарар... Одан да сен оны мақтаныш көретініңді мойындасаң еді. Сені аудандық комитеттің бюросына сайлағанда бір жеті бойы жарқылдап жүргенін есінде ме. Менен ештеңені жасыра алмайсың.

– Біріншіден, ол жайында әлі шындап әңгіме болған жоқ, бәлкім маған тек әшейін солай болып көрінген шығар. Ол былай тұрсын, әуелі оған күшім келетін, келмейтінін де білмеймін. Жильбердің қасында мен кімін?

Кешке таман үйіне келгенде Анри Полеттаға Жильбердің науқастанып қалғанын айтып, ең соңынан оған: «Бәлкім қателесетін шығармын, бірақ жолдастардың мені Жильбердің орнына ұсынулары мүмкін» – деген еді.

Полетта ерін ызаландырғысы кеп, әдейі қулықпен даусын қатулатып:

– Егер мен саған жоқ десем ше? — деген.

– Сен олай демейсің!

– Ал, дегенмен, солай десем те?

Анри күлкісін тыя қояды.

– Немене, сен шын айтамысың?

Полетта Анридің қатуланып солайымен тырыса түскенін сезеді.

– Сен олай істесең жақсы болмаған болар еді, — дейді ол.

Полетта оның осындай ұстамды сөздермен өз ойынын жүз бір бөлегін де айтпағанын біледі.

– Ойнап айтам ғой, есуас,— дейді ол.— Көрдің бе өзіңнің қандай екеніңді! Алдымен барлығын өзі шешіп алып, енді менің пікірімді тек тәртіп үшін ғана сұрап тұрғанын.

– Ұйғарып алып дей беретін нең... Мен шешпеймін, әрине, оны жолдастар біледі. Егер олар мені ұсынса, мен одан бастартпаймын. Бірақ ол менің өз күшіме шын сенгендігімнен емес.

Полетта ақырын ғана күліп қояды.

– Сен әрдайым осылай дейсің.

Әйелдер жанға тамаша сенімділік сезімін орнату үшін жаратылған. Анридің бұған көзі неше рет жетті. Қасыңда Полеттаң тұрғанда, барлығы оп-оңай сияқты көрінеді.

– Мәселе жалғыз ғана менің бұған әлімнің жететін, жетпейтінін де емес. Мен докерлер мен коммунистерден басқа ешкімді білмеймін ғой. Ешуақытта саудагерлермен, қолөнершілермен, шаруалармен жұмыс істеп көргенім жоқ. Ал қазір американдық, оккупация кезеңінде сансыз мәселелер туып жатқанда райком секретары үшін ең басты міндет — күреске жалғыз жұмысшыларды ғана емес, бұқараның барлық жіктерін жұмылдыра білу. Бұл орындарлық, шешуге келетін мәселе. Әрине, бұған апаратын жолдар бар, бірақ басқа жағынан қарағанда, жау докерлерді ол жіктерден айырып тастау үшін біраз әрекет жасап жатыр. Бізді бір жерге көшіріп жатқандары да сондықтан — жұрттан неғұрлым алысырақ ұстауға тырысады. Барлық мәселеге келгенде де ұстайтындары бір сол саясат. Олардың не ойлары, қандай пікірлері бар екенін білмеген соң, жұртты күреске қалай жұмылдырасың? Олармен өзара түсініске келу маған сірә қиын соғар деймін, өйткені мен тек портпен ғана айналып, жу мысшы еместер былай тұрсын, тіпті партияда жоқ жұмысшылардың өздерімен мен өте аз араластым. Гиттонның ұлы жоғалған түні оны доктор Деган екеуіміз іздеп шықтық. Мен әуелі онымен не жайында сөйлесерімді білмедім. Машинада бірге бара жатып, тук үндегенім жоқ; ол сөйлей берді, сөйлей берді, ал мен, мен оған тек «я», - «жоқ» дегеннен басқа ештеңе айтпадым. Біз оз тобымыз арасында бір айтқанды қайталай береміз. Саудагердің не интеллигенттердің ықыласы түсетін мәселелерге өте сирек соғамыз. Бірақ ондай мәселелер аз емес. Бастапқы кезде саясатқа тікелей қатысы жоқтай көрінгенмен олардың біз үшін де маңызы зор. Мысалы, доктор Деган әуелі балалардан бастап, онан гир көтеру мен штангаға көшті. Шамасы өзінің сүйікті әңгімесі болу керек, аң аулау, медицина, Вивьен музейіне қоюға сай экспонаттар жайлы айтты. Ең қызығы: не жайында әңгімелесек те, ол әрбір мәселені саясатқа әкеп тіреді. Менің өзім, оның менімен бұлай сөйлескені тіпті сыпайыгершіліктен немесе мені сыйлағандығынан болмаса керек деймін. Әңгіме ауыр гир көтерушілер мен штангашылар жайына көшкенде ол совет гиршілерінің табыстарын мысалға келтірді, чемпиондардың атын атап, олардың рекордтарын атап айтып шықты. Ол соның барлығын мен БК(б)П тарихын білгеннен кем білмейді екен. Айтпақшы сол кітапты сен маған сыйлаған едің ғой, есінде ме? Ашып айтқанда мен атлеттер мен гир көтерушілерге, тіпті совет чимпиондарының өздеріне өмірі көңіл бөліп көрген емеспін. Ал енді ауыр атлетика жағына келгенде докерлер аса машық болады ғой.

Полетта ойнап оның аузын басты.

– Сен таң атқанша сайрамақпысың, айтшы?

Анри ақырын ғана оның қолын ысырып тастап:

– Осының барлығы есіңе түскенде ұйқың ашылып кетеді. Тіпті, ешуақытта ұйықтамастай қуаныш пайда болады. Қыялың сайрап жатқандай болып көрінеді,— деді.

– Я, түн барлығын өзгертеді... Тіпті солайымен өзгертіп жібереді; біз өмір сүріп жүрген көріксіз дүниеде өзіңнің көңілің мен ойыңа дем беру үшін адамға түн мен тыныштықтың пердесі керек сияқты.

– Мен ештеңе де білмеймін,— дейді Анри күрсініп,— жиналыстарда кездесетіндер болмаса, мен адамдарды да білмеймін. Сен әйтеуір қасапшының үйінде әртүрлі жұртпен ұшырасып тұрасың ғой, дүкенде боласың. Ал, мен болсам... Мені қиналдыратын осы. Егер мені сайлап қалатын болса, бәрінен бұрын маған тап осының өзі қиын соғатын түрі бар. Айтпақшы қасапшыға келетін адамдар не жайында әңгімелеседі екен?

– Олар шамасы жақтайтын шығар...

– Кім жағында? •

– Американдықтар жағында.

– Оқасы жоқ, қайта кейін олардың басқаша ойлайтындарына менің көзім жетеді. Олардың басқаша ойламаулары мүмкін емес. Бәрінен факты күшті ғой.

Бөстектің үстінде жатқан бала аунап түсіп еді, Анри әңгімесін қоя қойды.

– Алайда олар бізді өте жек көреді,— дейді Анри әңгімесін қайта созып.— Докерлерді олар адам қатарына санамайды. Бірақ не болып жатқанын алдымен түсінсек біз ғой, біз әлі оларға мұның барлығын түсінуге көмектесеміз. Әлі олардың оккупанттарға қарсы күресін менің басқарып қалуым мүмкін. Мұнын не екенін сен түсінемісің? Ал енді қазір олардың шатасып, адасып жүргендеріне таңырқарлық ештеңе жоқ.

Содан соң әңгімесін кілт бұрып:

– Сұлуым-ай! – деп Полеттаның мойнынан құшақтап оның иығын сипады.

– Сұлу-ақ екен жарын, шашынын ұйқы-тұйқысын көрсең еді, ұстап қарашы өзің, – дейді Полетта.

– Ешқандай себепсіз сенің ойына әлдеқандай ән түсіп көрді ме? Мен бір әнді ойлап, ырғағын дәл келтіре алмай әуре болып жатқаным. Шамасы былай ғой деймін – ә-лә-лә-лә-лә-лә-лә-лә-лә-лә-л-ім-ім.

Анри әлденеге Полеттаның шашын сыйпай береді.

– Есіме басқа ән түспей, тап осынын қайдан келе қалғанын өзім де білмеймін.

– Сенін ойына оның неге түскенін мен білем, өйткені онда былай деген.

*Егер досың қаза болса соғыста,*

*Жан жолдасы тұрар оның, орнына...*

– Жоқ, онан емес. Ондай ән ойыма кіріп те шықпайды. Менің басыма ешқандай қауып төніп тұрған жоқ қой.

– Оның басқа жерлері есінде ме?

*Жегі түнде қараңғының ішінде,*

*Қиялдаймыз лашықта біз кейде...*

– Я, бәрінен бұрын бізге осы сай келеді екен.

Анри алақанымен әйелінің қабағын жабады.

– Бір минут көзіңді жұма тұр. Мұнда да барлығы ана жақтағыдай екен деп көзіңе елестет. Біз екеуміз де сондағы жұмысшылардай барлық жағдайы сай, тамаша үйде тұрады екенбіз, үлкен жарық бөлmemіз бар екен деп ойлайық. Онда мен әрине стахановшы болар едім, өйткені онда стахановшы докерлер бар ғой. Біз екеумізге барлығы жеткілікті, жұмыс сағат алтыда аяқталады дейік. Біздің басқа ешқандай қамымыз жоқ. Балаларымыздың үсті-басы тап-таза, беті-қолы жуылған, құрғақ жылы бөлмеде ойнап жүр, ойыншықтары толып жатыр. Оларды үстеріне ақ халат киген тәрбиелеуші жолдастар күтеді. Біз екеуміздің ғашық жардай қолтықтасып қыдырғымыз келеді. Оның артынан қазіргі «Модерн» отелі тұрған аландағы клубқа барамыз, онда біздің клубымыз болады. Клубта кітапхана бар, кітап деген толып жатыр, барлығы да қызық. Клубта шахмат, дойбы, карта, әлбетте радио, телевизор, әртүрлі пластинкалар, әйтеуір жанына не жақсы, соның барлығы бар дейік, тіпті, кинофильмдерді көрсететін, ойын қоятын кішкене залы бар болса. Сөйтіп біз екеуміз уақытымызды байлардан да жақсы өткіземіз. Содан үйімізге құшақтасып кайтамыз. Дұрыс па? Полетта? Қандай тәтті қиял, тіпті менің көзімнен жас шығып кетті. Мен совет кинофильмін көріп жатқан сияқтымын: біздің советтік жолдастардың бақытты, шат жүздері экран бетіне шыға келгенде көзіме жас толып, бұлдырап кетеді. Сондайда менің не істейтінімді білемісің? Өзіме өзім ие болу үшін бар күшімді салып жұдырығымды түйемін... Сонан кейін біз балаларымызға барамыз дейік, балалар бақшасы сол өзіміз тұратын үлкен үйдің астынғы этажында. Біз оларды қолымызға аламыз, олар қалғып отыр, әсіресе біздің Женетта сол жағдайда ылғи тез ұйықтайды. Оларды үйге алып қайтамыз да, төсекке жатқызамыз. Өзіміздің де ұйықтайтын уақытымыз жетті. Міне енді біз екеуміз ғана қаламыз. Қазіргідей ертеден кешке дейін күн көрістің қамын ойлау жоқ. Біз тек бірімізді біріміз ойлаймыз. Дұрыс қой? Өзіміздің... ойлаймыз. Солай ғой, Полетта?

# “ЭРНЕСТ ТАҚСЫРДЫҢ” МЕНШІКТІ ҮЙІ

Я, қартты, өзі сүйіп айтатындай, азын-аулақ нәрсеге айналдыра алмайсың. Ол білмей қалды деп ешкім де айта алмайды. Ол трубкаларына қарап белгі қазықшалар қағып жатқан шүбәлі біреулерді алғаш көргеннен-ақ, олардың не істеп жатқанын білмекші болып әйеліне былай деді:

– Осынын өзі күдікті екен. Олардың бірдеме істейін деген ойы бар көрінеді. Бірақ ол...

Келімсектер әлі алыстағы ашық жерде болатын, олар өздерінің астролябиясының қасына біртүрлі шоқшиып отырып ап, оны біресе жақындатып, біресе алыстатып қояды. Олардың айналасында жиналған балалар тамашалап тұр.

Эрнест тақсыр жақындаңқырап барды, бірақ балалар тобына бірден араласып кеткен жоқ. Әуелі ағарған сұлу мұртын ширатып алды да, ештеңеде ісі жоқ еріккен адамдай «бум-бум-бум» деп өлеңдете бастады.

– Демек, жер өлшеп жатырсыңдар ма? — деп сұрады ол.

Олар бұның бетіне бір қарады – өлшеп жатқанымызды өзің көрмей тұрмысың, дегендей ешқандай жауап қайтарған жоқ. Балалар бірін-бірі түртіп, ал тыңдайық мына шалға олар не дер екен, әлде үндемес пе дегендей бір-біріне қараса қалды. Көрдің бе өзінің маңғаздануын, өзі сірә отставкаға шыққан генерал болар. Эрнест тақсыр үндемей ғана белгі қазықшалардың бағытын байқап, жіпке асылып әлпеншек тепкен кезбе артистер сыяқтанып, біресе он жаққа, біресе сол жаққа қисаңдаған жер өлшеушілерге бірнеше минуттай қарап тұрды. Соларға қарағанының өзі де жеркенішті. Сонан соң ол жай басып кері бұрылды да, қайтадан манағы «бум-бумына» салды. Онысы қатты ойланғандығының белгісі еді. Жиырма шақты кадамдай жер жүргеннен кейін қария бұрылып артына қарады. Тап өзі ойлағандай боп шықты – белгі қазықшалардың бағыты оны өкшелей басып, тура артынан ерген екен. Егер ол сол бағытымен созыла берсе, демек, тіп-тіке оның үйіне келіп тіреледі. Бірақ үйді қайсы жағынан оралып өтетіні ғана белгісіз. Есігіне қарай қадамдап бара жатқан оған, Эрнест тақсыр жолдан адасып кетті ме, деп соңында қалған қазықшылар бақылап тұрғандай болып сезіледі.

Қарт табалдырықтан аттамай жатып әйеліне дауыстап келеді:

– Леа кемпір! Олардан бір ауыз сөз де тарта алатын емессің. Тэк-тэк-тэк... Солай деп жазып қоялық... Мұның өзі күдікті екен.

Олардың ауданында тұру қауыпты болып барады. Қандай жұмыс істей бастаса да, көңілге күдікті жаман ой түсіреді.

– Екінің бірі: не олар немістердей осы араға аэродром орнатпақшы, не өздерінің атышулы мұнай түтігін салмақ...

Келесі күні кешегі белгіленген сызық басталған жерде көлемді бірдеме жанадан пайда болды. Ал, белгі қазықшалар бұрынғыдан гөрі поселкеге жақындай түсті. Тағы не істейтіндерін көрейік... Сені азын-аулақ нәрсемен айналдыра қою қиын болар-ау, әйтсе де сенін жасыңда оны ойланып, толғанып жату саған, оңайға соқпас. Эрнест тақсыр тағы да барлауға шықты. Бақса олар жерге қаз-қатар темір бағандар қағып, бағандардың жоғарғы жағын далаға қарай ырғақ сияқты бүгіп қойыпты. Ырғақтар тесілген көрінеді,— әлбетте сым өткізу үшін істелген болса керек. Андреани айтқандай «хал мүшкіл екен!». Барлығы айдан анық. Олар лагерді тікенек сыммен қоршамақ екен. Сонда бір жағы сутартқыш мұнараға қарай созылады. Дегенмен, үйлерге, оның ішінде менің де үйіме, тие қоймас деп ойлаймын.

Белгі қазықшалар бірте-бірте поселкеге таянып қалды, енді жалғыз балалар ғана емес, ересек адамдардың өздері де болып жатқан уақиғаға көңіл бөле бастады. Әйелдер алыстан, өздерінің лашықтарының есігі алдына шығып қарауды жиілетті. Еркектер жер өлшеушілердің қастарына келіп бұларың не деп сұрайтын болды. Эрнест тақсырдың бастапқы тайқақтай сұрағанындай емес, олар енді батылырақ сөйлесті. Жиналған жұрттың кенет қолдарын сермеп, сөйлей бастаған дауыстарын естігенде Эрнестің жүрегі тайдай тулай бастады. Қария әдеттегісіндей жұмысшылардан шеткерірек тұрған болатын. Оның жұмысшыларға қарсы пәлендей пікірі жоқ, бірақ топтың ішінде кім болмайды, дегенмен бұл жолы ол төзіп тұра алмады. Қолдарына портфель мен жазу кітапшаларын ұстаған жат адамдарға жақындап барды да, олардың самсап тұрғанынан ұялып, қымсынбай-ақ қатты дауыстап сұрай бастады.

– Мыналардың әне жерге қандай баған орнатқанын көрдіңіздер ме?

– Көрмей оның несі бар еді.

– Мен әдейі жақындап барып көрген едім, бағандардың сым өткізуге арналған тесіктері бар екен.

– Солай болмай қалай болатын еді. Сол үшін істетіп жатыр ғой.

Жұрттың дауыстары бірте-бірте қатая бастады, сондықтан қолдарына портфель ұстаған мырзалар тезірек тайып тұрғанды мақұл көрді. Сөйтіп белгі қазықтардың поселкеге таянғанда қай жаққа қарай бет алатынын, – не екі жаққа қақ айырылып, поселке лагерьдің сыртында қалатынын, не оны ту сыртынан орап алатынын. біле алмай-ақ кетті.

– Леа. кемпір, мен қорқам... Тэк-тэк-тэк. Өте қорқам!..

Екі күннен соң әлгі танымайтын жат адамдар бастарына каска киген, иықтарына мылтық асынған, белдеріне шоқпар ілген екі қорғаушыны ертіп қайтып оралды.

Сонан соң баяғы белгі қазықтар тағы да поселкеге қарай ілгерілей түсіп, оны екіге бөліп жіберді. Әрине Эрнест тақсырдың үйі тап аэродром болатын жерде қалды. Бұл жолы қария үйіне өте ренжіп қайтты.

– Леа, Леа, мында кел! Е, сен осында екенсің ғой. Дереву мэрге кеттім. Бұлай істеуге олардың ешқандай қақылары жоқ. Жер менікі, мен оны сатып алғам!

– Көріп тұрмысың, осы араға үй салмай-ақ қояйық деп мен саған мың рет айтқан жоқ па едім. Ал сен әдеттегідей айтқанымды тыңдамадық.

– Тапқан екенсің нені еске алуды, таптың табалайтын жерді!

Эрнест тақсыр керемет шамданған-ды. Ол өзінің тамаша сұлу мұртын тістей берді. Леа суға сүңгіп шыққандай үндемей тым-тырыс отыр. Мұндай көңілсіз оқыйғадан ауырып қалуға да болады.

Бірақ, Эрнест тақсыр мэрге кіре алмады, дегенмен социалистерден не күтуге болатын еді. Социалистерден мэр, саңлауға РПФ қалай көнді екен! Я... әйтеуір Эрнест әрең дегенде орынбасарына кірген еді. Ол РПФ жергілікті ұйым басшыларының бірі болатын. Бірақ ол кісі тек мынаны ғана айта берді: «Біздің қолымыздан ештеңе келмейді, бұл американдықтардың бұйрығы, былайша айтқанда, мұның барлығы әскери ведомствоның қоластына жатады». Ол жігіт өзінің кімді жақтайтынын да айтпады. Ендеше ештеңеге әлі келмейтін болса РПФ не ойлайтынында Эрнестің шаруасы қанша. «Бірақ американдықтар әлі жұмыстарын бастай қойған жоқ қой. Егер сіз мэрді ара түсуге көндіре алсаңыз, бәлкім олар өздерінің жоспарларын өзгертер?» Босқа кеткен еңбек-ай! Орынбасар жөнді естімеген боп, бірнәрсені міңгірлей салды, оның да көбі: «мэр мырза, мэр мырзаға» «мэр мырзаны» деген сыяқты сөздер еді... Ол басқа ештеңе айта алмады. Жарайды. Тұра тұрыңдар әлі! Келесі сайлауда мен оларға дауыс берсем бе? Өмірі бермеспін. Ертеңіне Эрнест тақсырға дәл «доттан шыққан троглодит» деп мэр атаған Гиттонның өзі келді. Ол келгенде Эрнест терезе түбінде шылым шегіп Гиттонның барактарды аралап жүргенін көріп отырған-ды. Қария әйеліне: «Әне қарашы, біздікіне келе жатыр. Тағы да оған не керек екен?» деді айқайлап.

– Үйге шақырма, әйтпесе ол ластап кетеді, – деп Леа жауап қайырды да, менмендене басып өзінің ұйықтайтын бөлмесіне қарай кете берді.

Эрнест сатының баспалдағында тұрып қонақты тәкаппарлана қабылдады.

– Сізге не керек?

Сірә тағы да жазылу қағазын әкелген шығар. Эрнест әдетте жұрттан қалыспас үшін ақша беріп тұратын-ды. Есікті ашпастан бұрын Эрнест Леаға айқайлап: «Әмияның жанында ма?» деп сұрап алды. Гиттон сол кезде есік алдына келген еді, бәлкім, естіген де болар.

– Есенсіз бе, Эрнест тақсыр!

Амал жоқ, көршілерін қай дүкеннен тауар алатын болса, сен де сол дүкеннен алуға мәжбүрсің. Саудагерлер Эрнестің фамилиясын айтпай, тек «Эрнест тақсыр» дейтін болған соң, жұрттың барлығы да оны солай деп атап кеткен еді.

– Аманшылық, сізге не керек еді?

– Біз тұрақ үйлерді американдықтар алып қоятын қаупі туғандықтан қорғау комитетін ұйымдастырмақпыз. – Мен сіз сол комитетке мүше боп кірмес пе екен деп біле келген едім.

– Тэк-с!

Қария бұрылып, ұйықтайтын бөлмесінің есігі алдында түксиіп тұрған әйелін дауыстап шақыра жаздаған еді, бірақ уақытында кідіре қалды. Еркектің көзінше еркектің әйелден ақыл сұрап, оның тоқтамын күткені жарамайды. Сондықтан ол онан қысқаша ғана сұрады. – Шарты қандай?

Эрнест тақсырдың олай дегені әрбір қоғамға мүше боп кіргенде жарна төлеу керек, соның мөлшерін білгісі келгені еді. Гиттон иығын қағып оған:

– Шарт қандай дейсіз бе? Ешқандай шарты жоқ. Саяси көзқарас мұнда есепке алынбайды, ол ешқандай роль атқармайды. Біздің барлығымызға бірдей қауып төніп тұр.

– Ақша төлеу керек пе деймін?

– Жоқ. Ақша төлеу керек емес.

Гиттон ішінен: «салғаннан шатақтың басталуы,– деп күрсініп қойды.—Қарияның ойы ақшада, менің ойым саясатта. Өз аузыңнан шыққан сөздің әр бірін байқап айту керек».

Коридордың арғы шетінде қонаққа сенбестік, ызалы көзімен қарап тұрған кемпір ұялмастан еріне айқай салды:

– Жап есікті, үйді суытып жібересің!

– Жақсы, қазір,– деп жауап қайырды Эрнест.

Бірақ, есікті жабу үшін не Гиттонға еріп сыртқа шығу керек болды, немесе оны үйге шақыру керек еді. Өйткені оның ұсынысын толығырақ талқылауға тура келеді.

– Әрине, мен неге кірмейін?

– Сіз дұп-дұрыс айтасыз, қорғану керек қой. Олай болса, біз сізге хабарлармыз.

Қалай! Гиттонның ештеңені түсіндіріп айтпай кетіп бара жатқаны несі! Бұл не деген халық! Сірә барлығын ат үстінен шешуді әдет алып қалған ғой. Қосыласыз ба, әлде жоқ па дегеннен басқа айтары жоқ. Оларға барлығы оп-оңай сияқты бір, екі әңгіме бітті. Қоғамға кірдің — дұп-дұрыс. Сізге хабарлаймыз, дейді. Осымен барлығы бітіп жатыр.

– Ол комитетке мүше боп кіргенде біз не істемекпіз? Мүше боп кіру оп-оңай. Бірақ, егер біз оған кіріп түк істемейтін болсақ – осынын барлығы әшейін бос әңгіме боп шығады ғой.

Көп жылдардан бері әдеттеніп үйреніп кеткендіктен Гиттонға комитеттің мақсаты өте айқын, түсінікті сияқты көрінеді, сондықтан ол осындай оңай мәселені қалай білмейді екен деп ойлайды.

– Не істейтіні қалай?—деп ол қайталай сұрады.— Көп нәрсе істеуге болады. Мысалы...

– Онда сіз үйге кіріңіз, Гиттон. Менің жасым жиырмада емес қой, өте жаурап кеттім. Кіріңіз, кіріңіз, әңгімелесейік!

Ұйықтайтын бөлмесінің алдында бұрынғыдай қақайып тұрған Леаның көзі аларып кетті. Жұрттың көзінше ұстамды болу керек екенін оған түсіндіре алмайсыңақ. Әрине, қонақ өзінің кіргеніне үй иесі әйелдің онша қуана қоймағанын байқады. Оның үстіне қырсыққанда, ол оны «шеше» деп атады.

– Ең болмаса аяғыңызды сүртіңіз!—деп айқайлады Леа; өзінің қуысынан шықпай. Сонан ол өте ащы дауыспен еріне айқайлады.

– Асүйге апар!

– Жақсы орналасқан екенсіз,— деді Гиттон үйдің қабырғасы мен төбесіне көз жүгіртіп,— өте жақсы. Міне азамат!

– Ең негізгісі осынын барлығын өз қолымнан жасап шығардым,— деп қағып әкетті, мақтанған Эрнест.— Маған тек жалғыз жұмысшы ғана көмектесті. Барлығын өзім жасадым: чертеждерін сызып, фундаментін салдым, ағаш ұстасынын жұмысын да істедім, тас қаладым — әйтеуір бәрі өз қолымнан шықты. Тек қаттайтын ағашты ғана балташыға істеттім. Шынын айтқанда осының барлығы маған оңай түскен жоқ, біраз қартайтты...

– Сіз бақыттысыз,— деді Гиттон.— Бізден гөрі сіздің қорғануға дәлеліңіз көп. Біз баракта тұрамыз, сондықтан сондай баракқа көшіре салуларына болады.

– «Көшіре саладысы» қалай?

Дәл осы кезге дейін мұндай ой Эрнестің жадына кіріп те шықпаған еді; ол сұп-сұр боп кетті де, бар тапқаны қызарған көзін жыпылықтата берді.

– Леа, Леа, сен тыңдап қара! Леа, мына кісінің не деп тұрғанын естідің бе?..— деп Эрнест Гиттонды нұсқады да, селқостау айта салды:—...мырза... Олар аэродромның территориясындағының барлығын өздері иемденіп алмақшы.

– Бұлай болу мүмкін емес!—деді үрейленген Леа, ұйықтайтын бөлмесінің есігінен сығалап,— олай істеуге праволары жоқ!

Гиттон қолын түңіле сілтеді. Оларға право деген не!

– Право дейді?—деді Эрнест қайталап.— Сірә сен түсінбейтін шығарсың...

– Бұл біздің өз меншігіміз ғой,— деп Леа оның сөзін бөліп жіберді.— Бәлкім сіз оны білмейтін шығарсыз. Ондай болса біліп қойыңыз. Ол болмайтын әңгіме. Олай істеуге кім жол береді оларға.

– Мұны өз меншігіміз деудің өзі де жеткіліксіз,— деп Эрнест кемпірінің сөзін қуаттай түсті де, тамырлы саусақты қолдарын Гиттонның алдына тосып шарт еткізіп алақанын соқты.— Міне, көріп қойыңыз, барлығы мына қолмен жасалған! Үкіметтен ештеңе сұрағаным жоқ, тек рұқсат қана алдым. Керек десе жарты тыйын да қосқан жоқ бұл іске. Тыңдаңыз, тақсыр... ғафу етіңіз... Гиттон, тыңдаңыз, сіз менің бұл үйді қалай салып алғанымды білмейсіз ғой. Өмір бойы менің арманым кішкене ғана үй салып алу болды. Соғыс басталардан бұрын шамалы ақша жинаған едім, тәуірлеу бірдеме салып алуға болатын еді. Бірақ, құдайға шүкір, істің қайда бет алып бара жатқанын мен уақытында сезе қойдым. Он төртінші жылғы соғыс мені бір рет сазға отырғызып кеткен еді. Мен Камбр қаласындағы әкемнен қалған үйдің орнынан тек қирап жатқан қалдығын ғана тапқанмын... Сондықтан басқалардың қиратуы үшін арнап үй салғым тіпті келмеді. Неше рет Леа екеуміз соғыс кезінде асықпағанымызға қуандық. Соғыс біткен кезде, жұрттық барлығы енді бейбітшілік берік орнайды деп сендірген еді. Сонда ғана барып мен үй салуға бел байладым. Үйімді салып беруді подрядчикке тапсыра алмадым, өте қымбатқа түсетін болды. Елу жас деген — кәріліктің шегі емес қой, егер жәрдемші алып өзім істейтін болсам, жұмыс тез өнер деп ойладым. Оның үстіне қолым бос болды.

– Я, есімде,— деп қостады оны Гиттон.— Мен сол кезде жаңа ғана Германиядан, нацистердің лагерінен қайтып келген едім. Сіздің құрылыстың қасынан өткенді мен.өте ұнататынмын. Ұр-жаңа кірпіштер үйіліп жататын-ды, фундаменттің өзі көз алдымда тұрғызылды. Балалар күн бойы осы арадан шықпайтын еді ғой.

– Дұп-дұрыс!—деп Эрнест іліп әкетті де, әйеліне қарай бұрылып: —Сенің есінде бар ма? Балалар сонда жұмысқа тіпті беріліп кеткен еді, қуып кетіре алмайтынсың. Олар бізге көп көмек көрсетті... Қыш әкеліп, қол арба сүйреп жүрді. Әуелі мен олар барлығын бүлдіреді, қиратады, құмды шашады екен деп қорыққан едім,— деді.

Я, енді үй салынып бітіп, баспанаң болғандықтан ондай қызу уақыт есіне сирек түседі. Біраз машақаттануға тура келді. Көршілердің барлығы қадағалап, жұмыс

қалай жүріп жатыр деп сұрастырып тұратын еді... Көмектескендері де болды. А л енді, баспанаң болған күнде өзімшіл боп кетеді екенсің.

– Гиттон тақсыр, әлгі екі қария есіңізде ме? Біреуі — Жежен, екіншісінің аты кім еді? Әлгі әйелі науқас ше, сырттан қарағанда ол екеуін өздеріне арнап үй салып жатыр екен деп ойлауға болатын еді. Күн сайын келіп іс жағдайын байқап, кеңес беретін еді, есінде бар ма, Леа? Ол: «Сіздердің орындарыңызда болсам былай істер едім. Менің сіздерге беретін кеңесім...» дей келетін. Үйге кіретін есіктің үстіндегі күмбездің кірпішін Жеженнің өзі өріп берді. Мен оны қалай істеуді білмейтін едім...

– Я... ол кезде мұндай емес еді, мүлде басқаша болатынды,— деп қосып қойды Гиттон.— Ол кезде барактар тек уақытша тұрғызылды деген болатын. Бийу поселкесі енді ғана салына басталған еді...

— Жоқ, онан бұрынырақ, январь ішінде мен үй іргесіне арнап шұңқыр қаза бастаған да емес пе еді,— деп есіне түсірді Эрнест.— Я сол кезде жаңа ғана рұқсат сұрап алған едім. Бийу туралы сіздің көңіліңіз үшін айтып тұр екен деп ойламаңыз. Бийу коммунист болса да, сол кезде бізге өте көп көмектесті. Дұрыс емес пе, Леа? Ол өз ісін жақсы білетін адам еді. Оның кезінде барлығы дереу өзгеріп, басқаша бола бастаған болатын. Бийудің министр болғанына айға жетпей-ақ, ол мұнда өзінің бір көмекшісін жіберген — бәлкім кенсе бастығы болар, әйтеуір сондай біреу. Ол күйзеліп қалған кісілерді қабылдағанда, оның кабинетінде мен де болдым. Әрине мен күйзелген жоқ едім, бірақ сонда да бардым. Сіздің Бийудің несі жақсы, оның әдісінің қай жері жақсы? Оның жақсы жері — адамның сөзін бастан аяқ тыңдатқызып, жақсы бастаманы қолдайтын да еді. Дұрыс айтып тұрмын ба, Леа? Оның жіберген адамы өте көрнекті еркек, көзілдірігі бар, елеулі адам екен. Меніңше ол коммунист емес, оның фамилиясының алдында да тіпті «де» деген қосымшасы да бар, мырза де... де... қазір есімде жоқ. Әзіне қарауға тұрарлық адам еді, ә, Леа? Леа да менімен бірге барған болатын оған, екеулеп сөйлесу оңайырақ қой. Оның жұмысты қалай ұйымдастырғанын көрсеңіз... Қолына түскен істің барлығын жандырып жіберетін еді: үй салатын орын керек пе — алыңыз, құрылыс материалдары керек пе — алыңыз, рұқсат керек пе — алыңыз,— дейді. Әуелгі кезде тіпті ерсі көрінді: сәл ғана ойланады да, табанда жауап қайырады. Оған өз жұмысымның жағдайын айтқанымда ол мені күлкі қыла жаздады: «Жеріңіз бар ма? Құрылыс материалдарыңыз бар ғой? Ендеше әңгіме неменеге тіреліп тұр? Қимылдаңыз, нені күтесіз? Рұқсат жіберуді өз мойныма алайын! Олай болмаса, ата-бабамның әруағы атсын!» Тап осылай деді ғой, есінде ме, Леа? Біз сонда тіпті әйелімізбен екеуміз бірімізге біріміз жалтақтап қарап қалыппыз. Біле-білсеңіз, көңіл сенбей жүрген нәрсе еді, барлығы оп-оңай шешілді. Ол менің фамилиям мен адресімді ғана жазып алды. Сағатына жиырма адамдай қабылдаған болар. Сонда ол өзінің көзілдірігін қалай сындырып алмады екен: ылғи оны дөңгелентті де отырды, біресе доғасын аузына салады, біресе онымен самайын қасиды... Білесіз бе, ол өзінің уәдесінде тұрды: айтқанының барлығы орындалды. Сол біздің өміріміздің ең бақытты шағы еді. Мен әлі оның ор қимылына дейін ұмытқаным жоқ. Ол кезде дәл осы уақыттай қыстың күні болатын. Терезеден әлсіз ғана күн сәулесі түсіп тұрған, ол кісі тап

терезе түбінде отырған, үстіне кигені сүр барқыт күрте көкпеңбек жол-жол сияқты болып көрініп тұрды, өйткені мэр кеңсесінің әйнектері көк түсті ғой. Егер оның осы кезге дейін министрлікте екенін білсем, тіке өзіне хат жазар едім. Ие болмаса тіпті, Парижге барып кайтар едім. Мыналардың лагерьге байланысты есуастық ісінің барлығына ол тыйым салар еді, оған сөз жоқ. Я оның қарқыны күшті еді. Сіз қалай деп ойлайсыз, қазір ол баяғы орында істей ме екен?

– Бола қоймас,— деп жауап қайырды Гиттон,- дегенмен сұрастырып көрейін. Егер ол мэр кеңсесінде болған болса, оның кім екенін білулері керек.

Қайтседе кемпір-шалға обал болды. Үйін салып алған қуанышты күндері естеріне түсіп жана ғана қуанып отырған еді, енді бүгін-ертең көшеге шығарып тастай ма деп құттары қашты. Ен жаманы Гиттон оларды жұбатарлық ештеңе де айта алмады. Ен болмаса олардың көңілдерін сәл де болса көтеріп, сенімдерін арттыру үшін, ол қорғаныс комитетінің қандай табыстарға ие бола алатынын ғана түсіндірді.

– Я сайтан атқырлар, көп жерді басып алды-ау! Немістер де бұдан азға қанағаттанған еді.

Гиттон оған ештеңе де қосқан жоқ. Егер жұрттың көздері ашыла бастаған болса, дұрыс қорытындыны өздері-ақ жасасын. Шамадан артық өсиеттің мұндайда пайдасы шамалы, қайта зияны тиеді. Қоштасып жатып Гиттон өзінің кемпір-шалды жан күйзелткендей қауыпқа бетпе-бет қалдырып бара жатқанын сезді. Ол табалдырықтан аттап сыртқа шыға бергенде кемпір өзін-өзі күштеп әрең дегенде:

– Әңгімеге қызығып кетіп, сізге дәм татырмаппыз ғой, — деді.

Гиттонның соңынан есік жабылған кезде де Леа жаңағы сөзін қайталап айтты:

– Шынымен бізге не болған? Оған бірдеме беру керек еді ғой.

Кемпір-шал перденің артына жасырынып, Гиттонның өз дотына қарай асықпай беттегеніне қарап тұрды.

– Қайда болса да жақсы адамдардың бар екенін ұмытамыз,— деп күбірледі Эрнест әйеліне қарамастан.

Содан соң көзінің жасы мөлдіреп өзіне қарап тұрған Леаға бұрылды.

– Қорғану комитеті, Леа... Міне енді қандай өмірге жеттік! Қартайғанда саясатпен айналысатын болдық...

– Кәрі мәжнүн-ау, қорғанған ұят па екен?— деп жауап қайырды оған әйелі.

Әрине, келесі күні кемпір-шал қорғану комитетінің бірінші мәжілісіне барып, олар залға кәрі адамдардың жай жүрісімен кірді. Әрине кемпір шалының, бір өзін жалғыз жібергісі келмеді. Әрине Эрнест тақсыр өте қылтиып театрға баратындай

киінді, әсіресе сұлу мұртын әсемдеп ширата түсті, не дегенмен отставкадағы лейтенант емес пе. Ол анау-мынау кісі емес, ұятқа қалдырмайды. Қалай болғанмен де жиналыста көп болмағандықтан өзімді бір түрлі көресің де тұрасың. Қайда отырып, қайда тұратынды білмейсің, оның үстіне көпшілік итермелеумен болады, табаға салған балықтай қайта-қайта аударыстыра-төңкерістіре береді, тіпті кемпірінің өзін бір жаққа ысырып әкетті. Таныс адамдар көрінбейді. Оның таңғаларлық ештеңесі жоқ, кемпір-шал ешқайда шықпайтын еді ғой. Осы кезде олардың бақыттарына қарай Гиттон келе қалды. Құтқарушысын алдымен көріп, қуанғаннан ол: «Гиттон тақсыр!» деп оны айқайлап шақырды. Мұнда енді оның ойына бұрынғыдай маңғаздану кіріп шықпас еді, өйткені олардың жалғыз-ақ тірегі осы Гиттон. Ол мұнда өз үйінде жүрген сияқты, қайта біраз бойы ұзарғандай.

– Пешке жақынырақ отырыңыздар. Рас, от жағылмаған, отын жоқ, дегенмен сол жердің өзі жайлырақ болады.

Әңгіме бастау үшін Эрнест оған:

– Көп адам келе ме екен?—деді.

– Менше көп адам келер деп ойлаймын, жұрттың барлығы да кіретін болды,— деп жауап берген Гиттон кенет:— Андреаниден басқалардың барлығы келеді,— деді.

– Естіп тұрмысың, Леа? Андреаниден басқалардың барлығы келеді дейді...

Кемпір-шал тағайындалған уақыттан шамалы ертерек келген болатын. Бірте-бірте жаңа адамдар келіп жатыр. Леа Эрнестті шынтағымен түртіп қойды.

– Қарай қойыңыз, Жежен келді... Кімді айтса сол келеді деген-ау.

– Япырай! Қалай қартайған! Менен де гөрі тезірек өңін берген екен...

Кемпір-шал Жеженнің өздеріне келер-келмесін, сөйлесер-сөйлеспесін білмейді. Жана үйге көшіп алғаннан бері үш жыл бойы олар өздері мен өздері болып, ешкіммен көріспейді де, қатыспайды да.

Жеженнің кемпір-шалмен қалай шұрқыраса кететінін көрсең бұл жолы да салғаннан сонысына басты.

– Мәссаған, бұлай болады екен деп өмірімде ойламаған едім! Эрнест атасынын өзі келіп қалыпты ғой!

Қанша айтқанмен бірге істегеннің аты бірге істеген ғой. Тіпті ол «Эрнест тақсыр» деген де жоқ.

– Я, әжей де келіп қалған екен ғой! Ал қалай? Әлі бұрынғыдай цементке саз қосу керек деп ойлайсыз ба?

Бұрынғы бір болып өткен талас есіне түсіп, Леа күлімсіреп қоя берді. Жежен нені айғайлап айтса да, оның сөзін басқалардың естігенінің өзі жақсы болды, енді ерлі-байлы екеуі жиналыста өздерін жат сезінбейді.

– Сіздерді жиналыста кездестіретінім деген ойым жоқ еді.

Мен өзім де ойлаған жоқ едім,— деп қостады Эрнест.

– Ах, я, есіме келмепті ғой,— деп әңгімесін соза тусті Жежен,— янкилердің сіздің үйге де, ғафу етіңіз, «біздің» үйге де ауыз салмақ ойлары бар ғой. Дұрыс айтпадым ба? Қалай да болса мен де салыстым ғой ол үйді. Не дегенмен сіз бақыттысыз!

Эрнест мұндай әңгімені жактырмайды. Сондықтан Жеженнің әңгімесін бөліп жіберді:

– Бақытты дейді? Осы үй үшін біз өмір бойы аузыңыздан ас жырумен болдық.

– Аузымыздан ас жырумен болдық, — деп Жежен қайталайды, шалдың кекетіп айтқанын сезіп.— Менің аузымнан жыратындай ештеңем де болған жоқ. Менен сұрамай-ақ олар маған тук бермей қоятын. Оның үстіне біздейлер ақша жинай алатын ба еді? Рұқсат болса, орындықтың шетіне отырсам да, мен сіздердің қастарыңызға сығылысайын.

Адам көп болса да бөлменің іші әлі суық. Эрнест пен Леа тұнжырай береді, нағыз қайыршылықты көргенде олардың құты қашады. Бірақ онысы олардың өздерінің байлығынан емес, тұп-тура керісінше — неғұрлым жоқшылыққа таянсаң, соғұрлым онан қашығырақ болуға тырысасың, әйтеуір ысырылып төмен түсіп кетіп жүрмесек болғаны. Егер сен өмір бойы тұрмыстың жақсы жағына жақын жүрген болсаң, алпыс жасқа келгенінде кілт өзгеру қиынырақ болар.

– Леа, Андреаниді қалай қыламыз? Ә?

Таяғын екі тізесінің арасына қысып Эрнест саусағымен оның тұтқасына тықылдатып отыр. Мұнысы белгілі — «бум-бум-бум»ның орнына істегені, онымен қатар жүрегінің түкпірінен естілген «бум-бум-бумға» қосқан үні.

– Олардың бізді ойламағаны ма, қалай?

Жиналыс ең кемі он минуттан кейін басталады.

– Жалғыз өзің отыра тұрасың ба, Леа? Мен оларға барып келейін.

– Жоқ, сенімен бірге мен де барамын, Карлоттамен сөйлесемін.

Кемпір-шал орындарынан тұрады.

– Бірдеме айтып өкпелетіп алдым ба екен,— деген ой келді Жеженге.— Өздерінің өркөкіректігін қарашы. Мұрындарын көтеріп әлдеқандай болады ғой.

Гиттон мен оның жолдастары бөлменің басқа бұрышына топталып жағдайды қызу талқылап жатыр. Бірақ кемпір-шалдың орындарынан тұрғандарын көріп, Гиттон дереу олардың қастарына жетіп барды.

– Бұл қалай! Кетіп бара жатырсыздар ма?

– Біз қайтып келеміз.

– Шын қайтып келесіздер ме?

Эрнест пеш түбінде тұрған орындыққа қарап маңғаздана сөйлеп:

– Біздің орнымызды қарай тұрыңызшы, — деді.

Эрнест тақсыр мен Леа Андреани және оның әйелі Карлоттамен жақын қарым-қатынас жасап тұрады. Олар осылайша, поселкенің басқа тұрғындарымен қарым-қатынас жасамай-ақ, бірақ өздерін жалғыз санамай өмір сүре алады. Андреани мен Карлоттаның өмірі нағыз роман. Қазір ол екеуі де жетпістерге келіп қалған. Сірә, Карлотта бұрын өте сұлу болған болу керек. Оның сұлулығы Корсикада тұрғандардың сұлулығына тән. Оның бұрын қандай сұлу болғанын ойға келтіру үшін кәп қиялдаудың қажеті шамалы – оның сұлулығы келбетті кәріліктің пішіні астында жасырына қалған сияқты. Бұл сәулетті оңтүстік әйелдеріне тән қасиет. Жас кездерінде ол екеуі Марсельдегі бір үлкен мейманханада: ері метрдотель, әйелі аспаз болып қызмет істеген еді. Оларға бұл жалғанның маңғаздары үшін талай рет қызмет істеуге тура келді. 1935 жылы осы маңда қоражай сатып алған қожалары оларды осында ауыстырған болатын; сол кезде екеуі де тоқтасып қалған бұлар атлантиканың тұзды желіне көндіге алмай, өздерінің тамаша оңтүстігінен ажырасқан бұлар азап шеккен қуғыншыға ұқсады. Шамалы уақыт өткеннен кейін Андреани қызметтен босанып, өзінің қалған өмірін тыныштық пен жайшылықта өткізгісі келді. Теңіздің дәл жиегінен паркі, көптеген статуялары бар қоражай сатып алды да, қолда бар қалған ақшаларына бірнеше дачалар салдырып, оларды пәтерге беріп отыратын болды. Сонау алыс Германиядан апатын арқалап, осы жаққа соғыс жетеді деп кім ойлаған. Германдықтар мұнда ешуақытта болмаған ғой. Андреани барлық мүлкінен айырылды. Дачалардың қираған орындары ғана қалды. Бұлар қиыншылыққа бас имей біртүрлі менмендікпен — тамырын орақ қисада солмай өсуге тырысқан гүлдей беріктік көрсетті. Олар тақтайшадан құрастырылған баракқа көшуге мәжбүр болды. Олардың бүгіндегі қорегі бұрынғы дәулетінен қалған қиқым-сиқым сарқыншақ еді, бірақ Карлотта әлі де бұрынғысындай өзінің сүйіп жамылатын торлы қара орамалымен жүреді. Шынын айтқанда оның ері де әсем киінуге тырысады. Олар әлі де болса кедейлердің алдында сырттарын қампитуларын қоймайды, дегенмен күн санап байлардың кекірелік менменсулерін сақтап қалу тіпті қиындап барады. Мұның өзі, әсіресе, поэзияға бейімділігін мақтаныш ететін Андреани, белгісіз ақынның бірінен өз уымен өзін улап өлтірген

бүйі жайында оқығаннан кейін, тіпті осы мейрімсіз кейіпкер Андреанидың өз тағдырына дәлме-дәл келеді екен деген ойдан сонан бері арыла алмай қойды.

– Андреани, қорғау комитетіне сіздің кіруіңізді мен өз атымнан өтініп сұраймын...

– Сіздіңше шынымен мен осы лашықты қорғауым керек пе? Ешуақытта да қорғамаймын! Ғафу етіңіз, Ламбер, бірақ сіз меніңше ақылыңыздан адасқан боларсыз, қайда тұрсам да маған бәрібір емес пе, лашықта ма, әлде басқа жерде ме...

– Дегенмен өз үйіміз ғой... Мен үшін, біздің достығымыз үшін осылай етіңізші.

– Осынын барлығымен айналысарлық зауқым жоқ... — бүкіл поселкені жер бетінен сыпырып тастағандай Андреани құлашын сермеді. – Сіздің орныңызда болсам барлығынан жұрдай ада болуға келісер едім, масқара болып өзімді....

– Андреани!

– Сіздің көршілеріңіз жоқ екені бірден-ақ көрініп тұр... Біз болсақ бөлме арасындағы қабырғаның сыртынан мұндай әңгімені ұзақ күн бойына естиміз... Масқара емес пе! Сіз екеңіз сіз де, өз басыңыз сол адамдармен аяқты катар басуға әзірсіз, өйткені сіздің үйіңіз...

Қартайғанмен әлі де бұрынғы өнінен таймаған Кардоттаға қарағанда, кіп-кішкентай, нәп-нәзік Леа сасқаннан не дерге білмей үн қатпай тұрды. Ол кенеттен еңіреп жылап қоя берді, сірә қорсынған болу керек.

– Жарайды, жарайды, сабыр ет, сабыр, – деді Карлотта жылы шыраймен. Ол ерінін бетіне қарады.

Сірә бір кезде ол екеуі бірін-бірі керемет сүйген болуы керек. Сол сезім Карлоттаның сұлулығы тәрізді белгі қалдырмай жоғалып кетпеген сияқты. Андреани бірден жұмсара қалды.

– Бір мен үшін осылай етіңізші, Андреани,— деді

Эрнест жалынышты дауыспен,— және сізді күйзелткен тап осы американдықтар екенін ұмыта көрмеңіз.

– Леа, жылап керегі жоқ. Біз сені өте жақсы көреміз, — деді Карлотта, – бұл өзіңе аян.

Дес бергенде осы әңгімеден кейін жиналыс бола қалмасын ба. Мұның өзі неткен күш, тіпті ерекше жағдай ғой! Еркек, әйел біткеннің бәрі бірінің артынан бірі шығып қалай ызалана сөйледі десейші. «білемісің, Леа, олар шулап, столды жұдырықтап ұрып жатқанда, ал енді кейбіреулер тіпті бейбастық істеп, балағат сөздер айтқанда, менің де—айт-айт, ұялма!—деп айқайлағым келді. Олар біздің ошағымызды да қорғайды ғой. Жұмысшылар күшті, өз күшін өздері жақсы біледі, ақыларын ешкімге

жібермейді, олардың бұл қасиетіне шек келтіре алмайсың және олар өздерінің ұйымдары мен мүдделерінен басқаны керек қылмайды екен деген бекер әңгіме. Эрнест мырзаның өтініші бойынша Андреани қол қоюға келісімін берді деп Гиттон жариялаған мезгілде, жұрттың барлығы ду қол шапалақтады. Өшпенділік, күншілдік оларда жоқ. Олар жұрттың бәрімен келісуге әзір, ешкімді шетке қақпайды. Сонда болған жұрттың бізге қандай сүйкімшілікпен қарағандарын көрсеңіздер... Ал, біздің Гиттонды айтсаңызшы! Ол өзі жау жүрек, өзін өзі аямайтын адам екен!» Тап сол арада Гиттон жалғыз жұмысшылар поселкесімен ғана айналыспай, американдықтар орындарынан қуғалы жатқан шаруалармен де кеңескенін айтты. Олардың поселкесі аэродромның арғы жағында, онан үш километрдей жерде екен.

– Шынын айтқанда мұның өзі күтпеген жерден болды. Бүгінде қайда аяқ бассаң да біздің басымызға келген бәле басқаларды да қылп еткізбей тосқауылдап жүр емес пе. Менің баламның жоғалғаны бәріңе де аян; оны бір шаруа паналандырған екен. Шаруа маған ол жайында хабар берді. Рас, бірден хабар берген жоқ, бірақ әйтеуір хабарлады. Шаруалардың асығуды жаны сүймейді және мынаны да ескеру керек, олар кесімді жұмыс істеп жатқан жоқ қой. Біз мұнда сағат санайтын болсақ, олар уақытын айлап санайды. Баламның қайда екенін естісімен-ақ велосипедке мініп ап солай қарай тартып кеттім. Онда не боп жатқанынан енді менің аздап түсінгім бар. Шаруалар да тегі онша разы болмауы керек...

Эрнест мырзаға әуелі мынадай ой келді. Егер шаруалар өз жерлерін қорғап қала алатын болса, онда американдықтардың аэродромды поселке жерінің есебінен ұлғайтатындары анық... Бірақ Гиттонның айтқаны бұған қайшы, оның ойынша шаруалармен біздің қарсылығымыз бірін бірі күшейтеді. Гиттонның сөзін естіп Эрнест өзінің алғашқы қорытындысына күмәнданды. Мұнда қабырғаға кеңесетін мәселе көп.

Қалай болған күнде де, істің беті бүтіндей әрі қарап кетпегенде дау жоқ. Американдықтар қарғыс атқан аэродромын талай естеріне алар. Бұрын неміс комендатурасы тұрған, соғыстан кейін шеберлер көмекшілерін оқытып шығаратын мектепке айналдырылған үлкен үйді де американдықтар алатын болғандықтан екінші комитет ұйымдасып жатыр екен деген хабар бар. Қазір мектеп жабық, оқушылар демалыста. Қысқасы, барлығынын тамыры бірлесіп жатыр. Гиттон сөзінің осы жерінде залда дауыстар шықты.

– Шебер көмекшілерін оқытып шығаратын мектептің болғаны, әрине жақсы. Бірақ қазір қаңырап бос тұр, жазаласа жабылып та қалуы мүмкін. Біз соған неге кіріп алмаймыз? Онда отыздан аса бөлме болады. Қалай дегенмен әйтеуір біздің қирап жатқан лашықтарымыздан тәуір ғой!

Қариялар үйіне тастай қараңғыда кайтты – жанып тұрған не бір фонарь, не бір шам жоқ. Леа ерінің қолына асылды, ал қария жолды таяғымен түртіп болжады. Бір кезде Эрнест кенеттен былай деді.

– Қысқасы Гиттон ерлік жасады. Әрине мен оны бізбен салыстырмаймын, бірақ ол да ауыр халден шықты ғой – дотты үй қылып кіріп алды, кім біледі, егер бақытты болса, ол да...

– Баланың қашып кетуі сұмдық екен!– деп Леа қойып қалды.— Біз ғой ештеңені де білгеніміз жоқ.

## **XII**

# НОЭЛЬ ҚАРТ ПЕН КІШКЕНТАЙ ҚАШҚЫН

Шынында да Польша онша алысқа қашып үлгірмеген екен, бас-аяғы бес-ақ километр кетіпті. Немістің бұрынғы аэродромын орай салған цементті жолға қалай барып түскені оның есінде де жоқ. Ал, будан кейін ол басының ауған жағына қарай жүре берді. Көз байлана салысымен оны қатты қайғы басып сағат сайын бала орынсыз өкпелетіп кеткен әке мен шешесі – Гиттондардың алдындағы өзінің кешірілместей кінәсін сезе бастады. Сонда да ол үйіне қайтып баруға бата алмады. Көң болып қатып қалған башмактары жалаң аяғын қажап, тобықтарының қанға соқталанғанын сезді, бұл оны одан сайын үрейлендірді. Аяқтарының ауырғанына оның біраз еті үйреніп алды, оның үстіне жүріп бара жатқанда онша сезіле де қойған жоқ, бірақ бір минут тоқтаса болғаны, жаралары отқа ұстағандай жандыра бастады. Егер ол үйіне түнде қайтып оралатын болса, онда не дұрысын айтуға, не бірдемені өз ойынан шығаруға тура келеді. Бұл ой Польшады қатты қапаландырды... Сөйтіп оның кері қайтуға батылы бармай-ақ қойды. Ақырында ол ілініп-салынып бір деревняға жетті. Соғыс қиратқан үйлердің арасынан бірнеше ғана оттар жылтылдап көрінеді; бір жақтан иттің үргені естілді. Осы оңаша жатқан фермалардан үмітсіз зерігудің исі мұңкіп тұрған тәрізді. Қара бұлттар жер бауырлай, жылдам көшіп барады, тіпті түннің өзі ұйықтап жатқан деревняның үстінен көшіп өтіп бара жатқандай, тек қайдағы бір кереметтің күшімен әуеде ілініп тұрған көзге түрткісіз зәулім қараңғылық бар салмағымен әне-міне дегенше жерге омырылып түскендей. Бір жаққа қарай ауып бара жатқан осы түнді тек бір нәрсе ғана құрсап тұрған сияқты, ол жолаушыны мұз бағанаға айналдырып жіберу мақсатын қойғандай қылшылдаған қайырымсыз қатты аяз болатын. Польша жасырына жүріп күңгірт жанған отқа қарап бой ұрды: малдың жас қиының иісінен-ақ бала мұнда ферма екенін түсіне қалды. Аулада шынжырын сылдырлата бір ит тура келген еді, бірақ ол оған үре қойған жоқ. Польша аяғын ұшынан басып, жарық түскен есікке барды да, неге екенін өзі де білмей, құлақ салып тыңдай қалды. Оны біркелкі қайталап шыққан бәсең дыбыс таң қалдырды, – орнынан жаңа тұрған сиыр баяу ғана құйрығы мен қабырғаны соғып тұр екен; есіктің маңдайшасының ашық жерінен аңқыған мал қораның тымырық, ауыр иісі мұрын жарып барады. Қанша айтқанмен мал қораның іші жылы. Осында тан атқанша түнеп шығуға болады. Бірақ мал таза ауамен демалуы үшін есіктің маңдайшасының үстіңгі жағын ғана ашып қойған екен. Табалдырық жағындағы тесік тиектеліп жабылған болу керек. Бала бұдан ішке қолын сұғып, тақтайды сипалап тиекті іздей бастады. Егер есікті аша алса ол жылп етіп ішке кіріп алады да, өзінің зәресін алған сиырлардан алысырақ бұрышқа кетпек. Тым құрыса олар байлаулы болса игі еді? Тиек әрең жылжыған еді, бірақ ол кенеттен сарт ете түсті. Тап сол кезде есіктің маңдайшасының үстіңгі жағы да сықыр етті. Сиырлар осықырына қалды. Иттің де маңқылдап үрген даусы дүниені алып кетті. Тап сол кезде үйдің есігі де шалқасынан ашылды және есіктен шашылып түскен айнадай жарықта қолында оқтана көтерген балғасы бар қарт адам пайда болды, Польша тұра қашты;

дегенмен қарт қуып жетігі балғамен ұрып жығады екен деп зәресі кетті. Сондықтан ол тоқтай қалды да, айқайлап жіберді:

– Тие көрмеңіз, аға жан!

– Япыр-ау, бұл бала екен ғой өзі, қайдан тап болды. мұнда не бітіріп жүр екен?

Поль бұл қауыпты қарттан көз айырмай, қуғынға ұшыраған аң сияқты қараңғы жаққа ілбіп кері шегіне берді, ал шаруа оған жақындап жұбатуға тырысып, қолын бұлғай шақырды. Ақыр аяғында ол қашқынды шап беріп ұстай алды – бітті әңгіме! Шал болса да әлі ептілігі кетпеген, сірә, қоралы қойдың ішінен қозы ұстап үйреніп қалған ғой.

– Жұлқынба, мен саған тимеймін! Медор, ішің жарылсын, қойсаңшы қу төбет! Бала, сен менің қорамда не бітіріп жүрсін, шыныңды айт?

– Ештеңе бітіргем жоқ... Тек ішіне кіріп... ұйқтап шығайын деген едім.

– Мен қазір өзіңді жандармға апарып тапсырамын. Шыныңды айт, қайдан жүрсің? Кімсің өзің! Түріңе қарағанда өзің бұл жердікі емессің ғой.

– Мен қашып жүрмін.

– «Қашып жүрмін» қалай? Қайдан қаштың? Әке-шешең ұрып-соға ма өзіңді, немене?

– Жоқ, ешуақытта ұрып-соқпайды.

Қария бірден босаңсып кетті.

– Жүр бері. Бұл жерде қатып қалу оп-оңай. Мына үскірікті көрдің бе!

Поль адымдап бара жатқан қарттың артынан аяғын әрең басып әзер ілесті.

Ол екеуі бір кең бөлмеге келіп кірді, еденге кейбір жерлері жарылып кеткен, шеттері тегіс емес қара плиталар төселген екен. Сырланбаған үлкен ағаш столдың тап үстінен жоғарыдан кішкене электр лампасы салбырап түсіп тұр. Оған абажур орнына газеттен жасалған жапқыш кигізіп қойыпты. Бөтен бір бұрышта ұзын аяқ төрт таған ескі пеш тұр, оның үстіндегі қазаннан бірдеменің буы шығып жатыр – оның ұнамсыз иісіне қарағанда, картоптың қабығы болу керек. Үй қожасы сірә, ішіп отырған кешкі тамағын тастап сыртқа шыққан көрінеді. Бір кружка сүттің қасында жегеннен қалған жарты тілім нан жатыр, ал үлкен шыны аяқтың ішінде бір түйір май сарғайып көрінеді. Бірақ осы «көркемдіктің» ішінде бәрінен гөрі тамаша болып тұрған, ұзын бойлы, ашаң жүзді, біраз қартайып кеудіреген, ақ мұртты қарияның өзі екен. Ол қолындағы балғасын тастамастан бөлменің дәл ортасына тұрып алды. Поль де үрейленген көзін сол балғадан айырмай тұр.

Баланын бұл көз қарасын сезген карт жай басқа нәрсеге керек дегендей балғасын кружканың қасына қойды.

– Бала, сен .мені жаман қорқыттың, – деді де, кешірім сұрағандай дауыспен былай деп қосып қойды: – Біз мұнда шет тұрамыз. Қаңғыбас біреу-міреудің қораға түсуі де мүмкін ғой.

Айналасына бөрідей алақтап сасып тұрған балаға ол мұның бәрін несіне айтып отыр. Бұл баланың есіне осы жердің қаңғыбастары кіріп те шыға ма екен. Амал қанша, өзімен өзі сөйлесіп әдет алып қалған. Кей кезде карт тіпті өзінің сиырлары алдында да дауыстап сөйлейтіні бар.

– Сірә сен .бірдеме істеген боларсың. Жақсы бала тектен-текке үйінен қашып кетпейді.

Поль жарытып жауап қатпады, ол өзінің атын да айтқысы келмеді. Ол тіпті аздап өтірікті де қосып қойды – алыстан келдім деп. Поль қашқанына енді өкіне бастаған еді, бірақ қорқыныш мүлдем үдей түсті. Ол Гиттондардың ашуы мен ренжулерінен, ал оның үстіне тіпті өзінің құрбыларының әжуасынан қатты именген еді. Шал зорлап балаға тамақ ішкізді, сонан оның айқайлағанына қарамай қан-қан тобықтары мен өкшелерін дәрімен жуып, от басына шөптен жасалған бөстекті төсеп қонағын жатқызды. Поль шешінбестен жата кетіпті. Шал оған жай жатып, жақсы тұр деді де: «ұйықта, ашу алда, ақыл сонда» деп қосып қойды. Түні бойы Поль түс көріп шықты. Түсінде ол қия тастардың үстімен бір жаққа қарай кетіп бара жатыр екен, оның жалаң аяқтарын қия тас кесіп барады. Таң атысымен Ноэль қарт мэрдің фермасына тартты.

– Е, е, білем, білем,— деп жауап қайырды мэр, Ноэльдің айтқанын тыңдап болған соң, – мен газетке басылып шыққан құлақтандыруды оқыдым. Сенің балаң алыстан келдім деп өтірік айтқан. Ол осы арадағы докердің баласы. Егер аэродромның үстін баса жүрсең, олардың тұрған жері торт километрден аспайды.

– Сеніңше солардың мәріне барып мәлімдеу керек пе екен?

– Керек емес, соларды әурелеп неғыласың! Бәлеге қаларсың! Полицияға сүйрей бастайды. Онан да өзің білдірмей апарып таста, сонымен әңгіменің өзі бітеді.

– Газетте қандай адрес жазылған екен айтшы. Ертең мен оны атпен апарып тастайын.

Дәл бұл кезде қашқын Ноэльдің фермасында құлыптаулы отырды. Расында да оның, аяғы сұмдық ауырады, башмақтарын да кие алмайды, дегенмен ең дұрысы балаларға сақ болған жақсы, көңіл алабұртарлық ештеңе болмау үшін қария терезелердің жапқыштарын жауып, пештің отын сөндіріп кетті. Бөлменің іші күңгірт қараңғы еді, тек есіктің жоғарғы жағындағы өрмекшінің өрнегі басқан кішкене терезеден ғана жарық түсіп тұратын-ды. Аяқ астына төсейтін алашаның бір

бөлігін ыңғайлап ап, Поль жалаңаяқ күйінде соның үстіне салға мінгендей аяғын қойды да бүкіл бөлмені аралап шықты, горшоктердің ішін қарады, жәшіктерді ашты, толып жатқан білмейтін нәрселерді ұстап көрді.

Дегенмен келесі күні қарт ойлағандай жол жүре алмай қалды. Оған мұршасы болмады. Деревняға кенет қайдағы бір танымайтын адамдар жетіп келді де, әр жерге қазық қаға бастады. Шаруалар абыржып қалды. Ең болмаса алдын ала ескертіп қойса да болатын еді, әйтпесе ешкім ештеңе білмейді. Тіпті мэрдің өзі де түк естімеген. Рас, бұдан екі ай бұрын бұларда бір әскери адамдар болып кеткен, олар жер участоктерінің планын зейін салып қараған еді. Оны аяғы осылай болады екен деп кім ойлаған. Тіпті гитлершілер екеш гитлершілердің өздері де 1942 жылы деревняға келгенде әуелгі кезде мэр арқылы халықпен келіскілері келгендей болған еді. Әрине, артынан олар бетімен кетіп, ешкімнен келісім сұрамай-ақ, шетінен барлығын сыпырып алған-ды. Дегенмен, әуелгі уақытта әйтеуір қалып сақтады ғой. Ал енді мұнда ең болмаса ондай да жоқ. Тапа тал түсте сенін жеріне барады да, оны бірдемемен өлшей бастайды, қайдағы бір қазықтарды қағады. Мұндайды кім көрген? Оларға әлі «өздеріңе не керек, қайдағы адамсыңдар?» деп айқай саласың. Ал олар оған пысқырып та қарамайды. Сонан шындап ашулана бастайсың. Итіңді шынжырынан босатып жібересің. Ит ауладан жүгіріп шыға жөнеледі де, бишара, тоңазыған шөптің үстінен тайғанақтап, терең ұраға түсіп аяғын сындырып ала жаздайды. Ор-шұңқырдың барлығынан қарғып өтіп, жанағы жат адамдардың қасына жетісімен-ақ шаңқылдап үріп оларды шыр көбелек айнала береді. Олар амалсыздан кері шегінеді, кім біледі, бәлкім кеңірдектен ала кетер? Иттің соңынан оның қожайынының өзі де келіп жетеді. «Немене, өздеріңнің тілдерің кесіліп қалды ма? Бұл менің жерім ғой. Мұнда қарғыс атқан қазықтарың мен өздеріңе не керек?» Әлбетте, жұрттың барлығы бірдей олай сөйлесе бермейді, әркімнің мінезі өзіне басқа: біреу ақырын ғана келіп, сыпайыгершілікпен сұрастыра бастайды; оның сөзіне қарағанда, әңгіме мұның өз жері жайында болып жатпаған тәрізді. Екінші біреулер дереу мэрге жүгіреді, ал мэрдің, өз жерінде де сондай қожасынған адамдар жүр. Енді оның не айтатыны бар... Ол арсыздар барлығына бір-ақ жауап береді:– Итіңізді алыңыз. Әйтпесе жауапқа тартамыз. Мұнда билік істейтін біз емеспіз. Біз бұйрық алдық. Жұмыс істеуге бөгет жасамаңыздар.

– Істе, істе... Сенің қазықтарыңның мұнда қалатын-қалмайтынын көре жатармыз, күте тұр, кешке не болғанын көрерсің әлі...

Кешкілікте көзді ашып-жұмғанша қазықтардың барлығы мұнтаздай етілді. Бүкіл деревня жиналып келді, ал бүкіл жұрт бірлесіп колға алатын болса – ешкім де жауап бермейді. Қазық біткеннің барлығын, әлбетте, жұлып ап, табанда өртеп жіберді.

Ертеңіне кәрі Нозльдің жол жүруге тіпті мұршасы болмай қалды. Түскі тамақтың артынан деревняға жалт-жұлт еткен ұзын қара машинамен префектінің өзі жетіп келді. Оның артынан жүк машинаға лық толы оның күзетшілері де зыр еткізіп келе қалды. Префект мэриге кіріп, онда мэрдің өзін дереу шақыртып алды. Мұндай уақиға бұдан бұрын болып көрмеген еді. Ауыз бірлесіп келіспесе де шаруалар мэри үйінің

алдына дереу жиналып қалды. Бес минут өтпей-ақ, ашу кернегеннен ауызы көпірген мэр есіктен шыға келді. Сонан ол табалдырықпен төмен түсті де, шаруалар тобына барып қосылды. Қол-аяғы қалшылдап тіпті оның бір ауыз сөз айтуға шамасы келмей қалды. Сонда есік алдына Префект мырзаның өзі шықты. Бірақ оған бір ауыз сөз айтқызбай – жұрт у-шу боп даланы басына көтерді. Күзетшілер Префект пен жұрттың ортасына сапқа тізіліп тұра қалды. Полиция каскаларының тасасынан сығалап тұрып ол айқай салды:

– Естеріңді жинаңдар! Не істеп жатқандарыңды өздерің де түсінбейтін шығарсыңдар! Сіздер барып тұрған жауларыңыздың шашпауын көтересіздер, коммунистердің ықпалына түсесіздер!

Жұрт оған ду күлкімен жауап берді, ішек-сілесі қатқанша күлісті. Талайды бытып-шатты-ау қожамыз. Коммунистердің мұнда жазығы не? Бізде коммунистер бірді-екілі ғана. Ал Жозеф болса – біз қандай болсақ, олда сондай. Жері де басқалардан кем емес. Жұрттың барлығы Жозефке бұрылып оны қалжыңдай бастады: «Ә, Жозеф, тұтылдың ба, бәлем!» Жозеф жұрттың барлығынан қаттырақ күлді. Ұшқан торғайдың қанатындай қимылдатқан саусақтарымен өз маңдайына түртті, онысы префект нақұрыстау шығар, не халықты мазақ еткісі келетін болар деген еді.

Жозеф күлкісін кенеттен тоқтата қойды да, айқай салды:

– Ескі әніңе басып тұрғаның не! Оны бүгін ғана естіп тұрғамыз жоқ! Коммунист боп тұрғанымыз да сонан.

Жақсы айтты-ау өзіне! Префектің қысылғаны сондай, тіпті тілі күрмеліп сөйлей алмай, бірдеме деп міңгірлей салды:

– Көрдіңіздер ме, көрдіңіздер ме енді!

– Я көріп тұрмыз, сонда нені көріп тұрмыз? Егер біреуге сену керек болатын болса, ардақты досым, Жозефке болмаса саған сене қоймаспыз.

– Біздің одақтастарымыз американдықтар... – деп префект сөйлеуге ыңғайлана беріп еді.

Шынында бес я алты адам, оның ішінде Ноэль қарт та американдықтар кім екен дегендей сәл ойланып та қалған-ды. 1944-ші жылы бүкіл деревня бомбадан тас-талқан болып қирағаннан кейін мұнда газет екеш газет те келмейтін болған. Ал Ноэльде, одан басқа да кеп адамдарды екібастан радио жоқ, сондықтан олар болып жатқан уақиғадан артта қалған болатын. Әлбетте, американдықтардың, Корея мен Германияда екендерін жұрттың барлығы біледі, деревнядағы жұрттың көбі оларды басқа жерлерден баяғыда-ақ өздерінің Америкасына кетіп қалған деп ойлайтын. Жұрттың көбі «оккупация» деген сөзді немістердің ғана басқыншылығы деп ойлайтын еді... Сол күндер – әлі естен кетіп те үлгірген жоқ қой.

– Әрине сіздердің зияндарыңызды өтейді!

Тағы да өтірік! Ана кезде бізді де оккупанттар барлық зиянды өтейді деп сендірген болатын.

– Қалай болған күнде де ойланыңыздар, менің айтатын ақылым осы.

Сенсіз-ақ ойлануымыз жеткен!

Префект кайтып кеткеннің артынан да жұрт бірден тарай қойған жоқ. Қас қарайып, кешкі мұздай мұнар суық сүйектен өтіп бара жатса да ана жерде де, мына жерде де жұрт топталып жинала берді. Бұл жердегі шаруалардың көбінің өз жері жоқ болатын. Олар кішкене егіндік жерлерді жалдап алып отырған еді, сондықтан бұдан айырылса болды, қорек етіп отырған бір түйір нанынан айырылады. Өзімізді қаңғыртып жіберуге жол бермейміз! Қайтып бара жатқанда Ноэль Мэрге былай деді:

– Білемісің, әлгі баланы мен әлі апарып тастағам жоқ. Өзің білесің, онан да маңызды істер боп қалды. Сазайымды тарттырмаса болар еді!

– Ертең ертемен мен оған күзетшіні жіберейін,– деп мэр оны жұбатты. — Енді оның велосипеді бар.

Гиттон деревняға келесі күні ғана келді. Жолшыбай ол қанша тырысса да күзетшіден Поль жайында ештеңені сұрап біле алмады. «Сізге не айтуға болады, балалардың сөзінен не айырып боласың?» Гиттонның ішінде ашу мен мейірімділік біріне бірі бой бермей, арпалысумен болды.

Шелекті жоғары көтеріп қасында шошқалар қорсылдаған астауға жуындыны құйып Поль аулада жүр екен. Оның ең алдымен жасаған әрекеті тығылу еді. Ноэль балаға әкесін шақыртқанын айтпаған еді. Бірақ қуаныш қорқыныш сезімін жеңіп шықты. Поль жүгіріп Гиттонның қасына жетіп барған еді, ол оны құшақтап алды да, бауырына басып оған жылы шыраймен бірдемені сыбырлап айта бастады; ауаланып жүргенде ол велосипедін ауланың тап ортасына тастап кеткенін байқамапты да.

– Поль, неге қашып кеттің? Айтшы неге қаштың?

– Барлық кінә менен! Мен жаманмын, ал сіз әжем екеуіңіз жақсысыздар. Кінә менен!

Ноэль мен күзетші ол екеуінің жолыққанына көздерінің қиығын ғана салып, біріне бірі қарамауға тырысады, – екеуі де қымсынып тұр.

– Ал, Александр,– деді Ноэль —Рахмет сізге. Біздің кесірімізден онсыз да көп уақытыңызды ысырап қылдыңыз.

Александр оның тұспалдауына түсіне қойды да, велосипедіне мініп ап тартып кетті. Күзетшінің деревняда машақаты көп, ал енді оның үстіне кім көрінген өзін мэр санап, оған үстемдік көрсеткісі келеді.

Гиттон Польге не айтарын білмеді. Біресе ол оның қолын алады, біресе өзінің қолын оның иығына салады. Тіпті алдында жүресінен отыра кетіп сондай тұнжыраған баланын басында қашу жайындағы ой қалай пайда болғанын білу үшін оның көзіне үңіле қарайды. Поль көзіне жас алған жоқ, дегенмен оның өзі де Гиттоннан кем жапа шеккен емес. Онысы сұп-сұр болған бетінен-ақ көрініп тұрды. Дегенмен оның көзінен Гиттон өз тілегіне жауап байқай алмады, керісінше ол әкесінің алдына жүздеген сұрақ қойғандай болды. Я, я, баласына бірдемені айту керек екенін сезді Гиттон. Бірақ оған не айту керек? Сонан ол орнына тұрды да Ноэльге қарай бұрылды.

– Сіз қайырлы іс істедіңіз. Өз ықтыярыңызбен істедіңіз, оның құндылығы да осында.

Ноэль ұртын томпайтып, иығын көтерді.

– Менің орнымда болса әркім де осылай істеген болар еді,— деп ол кесіп айтты.

Бірақ Гиттон Польге қарай айналып кетіп, жүрегі алып ұшқан күйінде оған сұрақ берді:

– Үйге қайтамысың?

Поль ризалығын білдіріп басын изеді,— әрине, қайтамын.

Бәлкім шал сыйлық күтіп тұрған шығар. Олай болмайтын ештеңесі жоқ. Гиттон қызарып, неғыларын білмей Ноэльдің бетіне тік қарады.

– Тында, достым,— деді шал балаға, өзімен Гиттонның жеке сөйлескісі келгенін түсіне қалғандай. – Балам, әкеңнің велосипедін жинап былай шығарып қойшы. істей аламысың?

– Әрине, істей аламын,— деп жауап берді Поль.

– Ал, енді,— деді Гиттон асыға сөйлеп.— Поль менің туған балам емес, ол асыранды, жетімдер үйінен алынған бала. Ал жетім балалар қашан да басқа балалардан өзгелеу келеді. Тұрмысымыз да нашар, үйіміз жоқ, сондықтан дотқа көшіп кіруге мәжбүр болдық. Бұдан басқа тағы екі баламыз бар, бірақ олар кішірек. Өзім докермін.

– Асырай алмайтын болсаңыздар баланы неге алдыңыздар? Өзіңіздің екі балаңыз бар ғой,— деп Ноэль оған қатты айтып тастады.

– Бұларды алған кезімізде менің табысым жақсы еді. Егер жұмыс бола қалса біз, докерлер, қай уақытта да өмір сүре аламыз. Өйткені біз тамақ талғамаймыз. Мұнан кіші екеуі де менен туған балалар емес. Бұлар бұрын бізде жаман тұрмаушы еді.

– Менде де бала болған емес,— деді Ноэль өзімен өзі сөйлесіп үйренген қалпында әңгімелесушінің бетіне де қарамай. – Менің әрдайым балалы болғым келетін еді. бірақ әйелім отыз жасында қаза болды. Сонан соң екінші рет үйленбедім, мүмкіншілік болмады. Немене, жүріп кеткілеріңіз кеп тұр ма? Аздап тынығыңыздар. Жолыңыз алыс, велосипед соғып тастайды, оның үстіне қасыңызда кішкене балаңыз бар ғой. Жаңбыр да жауып кетті. Біз жаңа ғана тамақтанайын деп жатыр едік,— деді Ноэль, асүйге кіріп бара жатып. Отта тұрған кострюлді шалқитып ашып, оның ішіне қарады. – Бұл тамақтың асып бара жатқан ештеңесі жоқ, бірақ күш береді. Май мен картоп жерміз. Сүт бар, сарымай, сыр, бір стакан шарап та табылып қалар. Желге қарсы жүруге соның өзі дұрыс келер.

– Әттең, егер біз ең болмаса күнара осындай тамақ ішіп тұрсақ!— деді Гиттон күрсініп.

– Жарайды, жарайды, асырып айтпай-ақ қой.

– Асырып айтқаны не? Поль, мен шынымды айттым ғой, ә?

Ноэль әкесі өзінің айтқан сөзін құптауға шақырған балаға қараған еді, оның іші қайнап абыржи қалды. Әңгімені басқа жаққа бұру үшін шал қонағына деревняда кеше, алдыңғы күнгі болған уақиғаны айта бастады.

– Бізде де тап сондай болып жатыр,— деп бекітті Гиттон,— бірақ біз олардың бағандарына әзір тигеніміз жоқ.

– Аһ, солай ма! Кеше осында, аэродромды сіздердің кесірлеріңізден осында көшірейін деп жатыр екен деген қауесет тараған болатын. Олар қазір жерді немістерден де көбірек алды ғой. Әне, қараңызшы, ағаш көрінген ферманы көріп тұрсыз ғой, оны да алғылары келетін көрінеді.

– Жоқ, ол біздің кесірімізден емес. Олар біздің поселкеде қылықтарын бұдан да асырып жіберді. Бұрынғы неміс аэродромын кеңітіп жатыр. Осында келе жатқанымда, сіздің күзетшімен екеуміз даланың бүкіл оң жағынан сым тартып қоршап тастағанын көрдік. Жол екеш жолдың да бір жағы сонда кетеді.

– Демек, біз енді мүлдем аралда қалады екенбіз ғой. Соңғы кезде поезд бізге жетісіне екі-ақ рет келіп тұратын еді, енді оны да жойып жіберді. Қайтадан жапан далада тұрғандай болады екенбіз ғой.

– Беттерімен жібермеу керек оларды,— деп Гиттон оған ақыл айтты.

– Өзіміз де оларға ерік беріп жатқанымыз жоқ,– дей салды Ноэль. – Жаңбыр басылғанша сенің бізбен бірге тамақтанып алғаның теріс болмас.

Қария кенет әй-шәй жоқ Гиттонға «сен» деп кетті. Ал, «бізбен» дегені – Ноэльдiң өзі мен Поль екеуі еді.

– Неғыларымды білмей тұрғаным,– деп жауап қайырды Гиттон. – Үйге қайту керек еді, әйелімді тезірек жұбатайын деген едім.

– Жарар. Жаңбыр құя бастады, оның қашан басыларын құдай білсін. Қашан тоқтағанша күте тұру керек. Ал, қашқын сен сүт ішіп ал. Сүтті өте жақсы көреді өзі! Бұзауша ішеді! Тек құя бер.

Гиттон стол астындағы алақанына тырнағын қатты батыра берді. Аңқау шал байқамай абайсыз мұның жанына тиді. Мұнда бұлардың ештеңе білмейтіні бірден-ақ көрініп тұр! Бұларға жақсы, не дегенмен деревняда, жер басында отырған адам қорексіз болмайды ғой. Міне сондықтан деревнядағылар барлық жерлерде осындай шығар деп ойлайды. «Асыра айтудың қажеті жоқ» деді-ау Ноэль. Дотқа бір ұрттам сүт келсе болғаны, Поль оны Клодетта мен кішкене Жанға қалдыратын. Ол өзінің сүтті жақсы көретінін білдірмейтін еді, қазір әкесі оның жасырын сырын білгенде, Поль қып-қызыл боп кетті.

– Қаймақты да, майды да жақсы көреді!

Әлбетте қария өзінің сүт шаруашылығын мақтан етеді. Сірә ол өзінің осындай тәтті тамағын мақтан еткісі келетін шығар. Сонда да...

– Жақсы көретін болса оның таң қалатындай ештеңесі жоқ! Үйде ол қаймақ та, май да көрмейді.

– Қой, олай бола қоймас! Шынымен оларды ешуақытта көрмей ме? – деп тіксіне сұрады қария.

Қайтарда Ноэль дастарханға біраз азық орап берген еді, тығыздалған түйіншек велосипедтің руліне байланды. Олар тап жүрер алдында қария күшін жинап:

– Сенің велосипед тебе білетініңді көріп тұрмын. Әкең саған машинесін береді ғой, ә? Ендеше, қашқын, сен маған бейсенбі немесе жексенбі сайын келіп тұр. Ноэль атаңа келіп кетіп тұрғайсың,– деді Польге.

### XIII

# ЕКІ ЖОЛДАС

Жильбер орнынан тұрмай төсек тартып жатқалы екінші жұмаға кетті. Өзінің түрі қандай сұп-сұр боп кеткен. маңдайы мен бетіне простынялардың өлік түсті сәулесі түскендей. Қолы да қандай әлсіз, әрі терлеп кеткен. Әдетте көптен бері төсек тартып жатқан науқасы қатты ауруларда болатындай тарам-тарам шаштары самайларына жабысып қалыпты. Сонда да оның қалжыңдағысы кеп тұрады.

– Е, е, орынбасар келген екен ғой!

– Орынбасары орынбасар-ау, бірақ әзірше ғана ғой,—дейді Анри оның сөзіне сай.  
– Жуырда өзің де тәуір боласың ғой.

– Өзімнің де солай үмітім бар.

– Жильбер, Анри отырғанда мен үйіме бір минутқа жүгіріп барып келейін. Сіздерге де сөйлесуге жайлы болады. Тек сіз Жильберді шаршата көрмеңіз.

Жильбер науқастанғаннан бері күн сайын ертемен оған партия мүшесі көрші әйел күзетке келіп тұрады. Түс қайта оның орнына басқа бір әйел келеді. Күн бата белсенділердің біреуі, ал кей кезде екеуі келіп отырады, Ячейканы барлық жағынан да үлгілі деп айтуға болмайды, бірақ бұл жағынан іс жақсы жөнге салынды.

– Біріншіден, жолдастардың барлығынан саған көп сәлем, олар сенің тез тәуір болуыңды шын жүректерінен тілейтінін айт деді; сенің санаториядан науқасыңнан айығып оңалып қайтатынына барлығы да сенеді. Мен саған ең алдымен көрісуге ғана келдім, жұмыс жайында сөйлесуге келгенім жоқ.

– Жұмысты басқа нәрселерден бөліп тастауға болмайды, – дейді Жильбер, жастықтың үстіне көтеріле түсіп. – Айталық өз ықтиярларымен мені бағушыларды алшы, бұдан бір ай бұрын оларға барып: сіздер күн сайып бос уақыттарыңды шығын қылуларыңыз керек деген болсаң, олар керемет ашуланған болар еді. Ал енді олар мұнда күзетте отырған уақыттарын шығын болды деп ойламайды да, тіпті әдетте осындай бола беретіндей. Жолдасы ауырып қалса олар оған немқұрайды қарай алмайды Мұнда әңгіме жүрекпен істеуде. Бұл не – жұмыс па? Жұмыс та, жұмыс емес те...

Жильбер бір минутке сөзін тоқтатты.

– Жұрт өз істерін жан аямай, шын жүректен істеулері керек, ең басты әңгіме сонда. Егер соған жете алмасаң, онда адамның ең жақсы адамшылық қасиеттері пайдаланылмай қалады. Әншейін орынсыз шашылады.

Сонан кейін өзінің ойын кілт бөліп Жильбер мынаны сұрады:

– Ал, жиналыс қалай өтті?

Анри порттағы ячейкалардың бірлескен жиналысы жайында рахаттана әңгімелей бастады. Жайлы жағдаймен пайдаланып Жильбер сөйлей бастағаннан-ақ оның денсаулығы жайында оған ешқандай жұбаныш сөз айта алмай қалғанына ол қатты өкінді. Осынын өзі де Анридің өзі жайындағы әңгіме маңызды деген ой Анридің есінен шықпайды. Ол түсінікті де. Жильбер санаторияда жатқан уақытта райкомның барлық сансыз жұмыстары Анридің қолында болады ғой, сондықтан секретарь оның оған әлі келетін, келмейтінін білгісі келеді. Солай емес пе? Анри оған түсінді, сондай жақсы түсінді. Енді ол өзі жайында қобалжымай-ақ айтып отыр. сонда тіпті ол міндетін адал атқарғанын біле тұра өзін басқаның әділ сотына сала алатындай шынайы қуанышқа ие болды.

– Мен, біле білсең, саған мынаны айтқым келеді... Қысқасын айтқанда, сен біздің жиналысқа келмей қалғанда. мен қайта біраз жеңілденіп қалдым... Менен гөрі жиналысты сенің тәуірірек өткізе алатыныңды мен өте жақсы білемін. Сонда да ренжігенім жоқ, өйткені мен әлі күнге дейін сен барда жиналыс өткізуге ұяламын, біраз қымсынып қаламын, бұл менің әлі үйреніп болмағанымнан болар.

– Мен адам жемейтін шығармын,— деді Жильбер күлімсіреп.

– Жемейсің ғой, мені теріс түсіне көрме. Әңгіме олда емес, сен тыңдап алшы... Әркім ақымақтық сөз айта алады, шынында да ол қылмыс емес қой. Ал, дегенмен... сен мені түсініп тұрсың ғой?

– Ашып айтқанын жақсы болды,— дейді Жильбер. – Ондай сезім маған да таныс. Ал саған оның пайдасы да тиеді, енді сен бастық боп, жұмыс басқаруың керек қой. Жұртқа мүмкіншілік беру керек, олар басқа адамның көмегінсіз-ақ өмір сүре алатын болсын. Тіпті секретарь барда да жолдастар қобалжымайтын, ештеңеден қаймықпайтын болсын. Жұрттан қандай инициатива шықса да оны қолдау керек. Тағы да айтып қояйын, ондайдың дәмін татқанмын. Бірақ осында біздің федералдық ұйымның конференциясына Морис келгенде әңгіме басқаша болған еді. Мен сонда делегат едім. Оның қалай ететінін білмеймін, бірақ ол отырғанда жұрттың барлығы да кең отырады, айтатынын ұялмай-ақ айта береді Тек бізде жалғыз-ақ сезім болды: сен не айтсаң соның барлығы жүз рет онан сайын маңызды болады, өйткені, ол осында отыр, ол сенің сөзіңе зейін салып, оның мағынасын жете тыңдайды. Мористің көзінше сөз сөйлегеннен бастап мен аузымнан шыққан әрбір сөзге, өзімнің әрбір қылығыма тіпті басқаша талап қоятын болдым. Көресің әлі, Морис тез жазылады. Егер сен оның сөзін ең болмаса бір рет тыңдаған болсаң, оның салмақтылығын, беріктігін, орасан қайраттылығын көрсең, оның айтқанындай болатынына бір минут та күмәнданбас едің. Сондай жігердің алдында қандай ауру болса да кері шегінеді. Ал оның өзі де маған сабақ. Тек соны ойласаң болғаны жігерлене түсесің.

– Сенің осы қай жерің ауырады?

– Еш жерім де ауырмайды. Тек сондай шаршағанмын, тіпті жаным шығып кеткендей. Ең жаманы, терден-ақ өлетін болдым, таң атқаннан күн батқанша

терлеймін де жатамын. Сонан қалшылдатып тоңдырады деймін.... Сүйтіп, тағы да не болды жиналыста?

Барлығынан бұрын жастарды ауру шалғанын көріп тұрғаннан жаманы жоқ. Жильбердің жасы әлі отызға да келмеген. Ол жұмыс жалынында пісіп, соның жолына өзінің барлық жас өмірін құрбан етті. Тіпті үйленуге де үлгіре алмай қалды. Өйткені оны ойлауға уақыты болмады. Уыздай жас кезінде оны Германияға айдап әкетті. Онан шала-жансар болып оралды. Ал енді оның қазіргі ауруы халық үшін құрбан болғандықтан табылған ауру. 1947 — 1948 жылдары, коммунистер үкіметке кірмейтін болғандықтан, партия жұмыстың жаңа формасын табуға мәжбүр болды. Тап сол біраз тыныштық туған мезгілде Жильбер, бір жап-жақсы қараторы мұғалім әйелмен танысқан еді. Бірнеше рет ол әйел Жильбер өткізген жиналыстарға да келіп жүрді. Дегенмен, ол өз күшін есептемеген болу керек – біздің қиын өмірімізге төзе алмады. Содан кайтып оны Жильбермен бірге ешкім көрген жоқ. Ол қалай кенет көрінген болса, солай кенет жоқ болды. Жильберге онымен ажырасу ауыр тиді ме жеңіл тиді ме — оны ешкім біле алмады. Қайткен күнде де оның жұмысқа ешқандай әсері тимеді. Дегенмен, жұмыс жайында ондайды айтқанды Жильбер өте жек көреді. Ол үшін жұмыс...

– Негізі Робер кәсіпшілік одағына тар шеңберде қарайды,– дейді Жильбер әңгімесін соза түсіп. Оның басқа кейбір докерлердей, әлі анархсиндикалистік мәнері бар. Егер сен «оның» докерлердің алдында өзі кәсіпшілік одағы атынан қоя білмеген мәселені қоя қалсаң, онда ол сені онымен бәсеке деп табады. Ешбір негізсіз, себепсіз ренжиді. Ол былай тұрсын: докерлердің тікелей талаптарынан тыс мәселелердің барлығына Робер күдіктене қарайды. Әрине, біз портта «саясаттың керегі жоқ» дегенді жиі естиміз. Бірақ, Робер де ондай пікірден сау емес. Сен жиналыста оны тайсалмай түзетіп жақсы істегенсің, өйткені, маған сенуіне болады, оның Германияны қаруландыруға қарсы күрес жайында байымдағаны– әншейін өтірік әңгіме. Айтпақшы, есінде болсын, ол өте батыл адам. Ал қазір портта қай мәселенің ең басты, негізгі екені жайында, ол – біздің саяси күресіміз американдық қару-жарақты түсіруге қарсы күрес, осылармен басқа мәселелердің барлығы байланысты, жекелеп айтқанда, докерлердің тікелей талаптары. Осы ойлармен ол тіпті келісе алмайды. Егер ол сонда аспанға секіріп айбат шеккен болса, әңгіме жалғыз ғана оның мінезінде емес. Жалпы айтқанда, мәселенің барлығын мінезге байланыстырған дұрыс емес. Егер біле білсең, мінезден саяси бағыт көрініп тұрады.

«Мінезден саяси бағыт көрініп тұрады...» – деп ойлайды Анри ішінен Жильбердің сөзін қайталай. – Ал Жильбердің ауырғаны, өзінің аурулығына қарамай оның пісіп-күйгені... Құшақтар едім өзіңді! Жан туысым, өз қара басын бүтіндей құрбан етуге әзір...»

– Егер оның қол астындағы кәсіпшілік одағы докерлердің жалғыз-ақ басшысы болса, әрине Робер қашпас еді. Әрине бұл жайында ол өзінің алдында өзі де мойындамайды, ол шынында оған партия ұйымы бақталас сияқты көрінеді. Бұл оның барлық мінез-құлқынан-ақ көрініп тұр. «Дьептің» кезінде ЮЖРФ-тан бір жас

жолдас келіп, оның портта, біздің жастар алдында сөз сөйлегені есінде ме. Сонда, Робер керемет үлкен жанжал шығарған еді! Мұндай сөз кәсіпшілік одағының жұмысыма кедергі жасайды,-тіпті бірлестіктен де айыруға ықтимал деген сөздерді айтқан болатын. Порт оның, жеке меншігіндегі нәрсе сияқты. Ол бұлай тұрсын, ең жаманы— Робер өзін дұрыс жолда, ал бізді адасқан деп ойлайды. Робердің партия үшін қасықтай қанын аямай, оның жолында өзін құрбан етіп шалуға әзір екенін де білемін.. Оған, өзіне қара күшке байланысты ерлікті керек қылатын тапсырмалардың қайсысын болса да беруге болады. Ондай тапсырманы дәл орындап шығады. Рас, ондай жұмысты атқару бір жағынан оп-оңай...

– Не жайында айтып тұрсың?– деп сұрайды Айри, Жильбердің даусынан оның ішінен күйініп тұрғанын сезе қалып.

– Міне мынау жайында. Енді, төсек тартып жатқанымда өзімнің ауырғанымға өзім кінәлімін деген ой ылғи келе береді. Кейбір мәселелерді жұрт алдына батыл қойып шешуге шамам келмеді, қалжыраған да уақыттарым болды. Сонда бюроның кейбір жұмыс істемейтін мүшелері бар еді. Кейбір мәселені солардың алдына қоюдың орнына, жұмысқа соларды жұмылдырып, дем беріп істеуім керек болса, жолдастарға сеніммен тапсырудың орнына, барлығын езім істеуді мақұл көрдім. Осылай істеу маған оңай көрінген еді. Міне енді оның нәтижесін керіп жатырмын. Күрестің нағыз қызу кезінде мен бір айға, бәлкім онан да ұзақ уақытқа—дәрігерлер тіке айтпайды – саптан шығып қалдым. Әбден қажып, сүрінігі құлағанша аянбай барлығын істегісі келген адамға кей кезде осылай қатесін сездіру теріс болмайды екен деп ойлаймын. Бұл, орынды тілек емес, ал кей кезде тіпті жалқаулықтың бір бөлігі – жұмысты басқарудың орнына жауаптылықтан қашуға тырысқандық. Бірақ болары болып, бояуы сіңді... Қазір сенін артық жерің, бірден жұмысқа берілуің керек. Ал бізде барлығы тып-тыныш деп айта алмаймын.

– Дұрыс,– дейді Анри оған жауап қатып. Егер Робер мәселесіне қайта оралатын болсақ, оның портта әртүрлі әңгіме еститінін айта кету керек. Әрине, жігіттердің күресуге қайраты бар, шыдамдылығы да жетеді. Жарты жыл бойы үздіксіз ереуіл жасаған жұмысшылардың жағдайын алып көрші, – біздің докерлердің де тұрмысы саған жақсы аян. Кейбір жолдастардың шатаса бастайтыны да тап сондай қиыншылықтардың өзінен. Олардың кей кезде не дейтініне құлақ қою керек, ал айтпаса да іштерінен ойлайтынын ескер. Әрине, сен Сегальді білесің, ол партия мүшесі ғой. Алдыңғы күні жұмыс болу үстінде ол: «Егер қазір Вьетнамға баратын кеме келе қалса, тіпті мен оны тиеуге де қарсы бола қоймас едім, өйткені янкирлер мен олардың қару-жарақтарына қарағанда қанша айтқанмен мұның маңызы шамалы ғой» деді. Түсінік ретінде ол былай деп қосты: «Жігіттер титығына жетті. Егер біз келешекте де жұмыс істеуден бастарта беретін болсақ, жұрт ақырында сондай ашығады, тіпті кейбіреулерінің мұнда американдық кемелер келгенде төзе алмауы мүмкін». Бір жақсы жері оның сөзін төрт-бес-ақ адам естіді. Мұнын түбі не боларын байқап тұрмысың? Әрине біз онымен жақсылап сөйлестік, ең алдымен соғыс қай жерде жүріп жатса да, Вьетнамда ма, әлде басқа жерде ме, әйтеуір американдықтар кінәлі деп ұғындырдық оған. Егер ондай нәрсе Сегаль

сияқтылардың ойына келе беретін болса, демек, қайткен күнде де мәселе бізге көрінгендей оңай бола қоймас...

– Қайыршылық кей кезде адамды жау жүргізген үгіттен басым шатастыра алады.

– Біле білсең, біздің жолдастарға бәлкім, ең алдымен дәл соларға перспективаны сақтап қалу оңай соқпас. Олардың қандай халде тұратынын білу қажет: аштық, суық, қирап жатқан лашықтар, ластық көздерін аштыртпайды. Бұған төзудің өзі ерлік. Жуырда мен біздің ячейканың казначей! Жером Бувардікінде болдым. Ол нағыз лашықта тұрады — қабырғалары бұлт сияқты сұйық сазды сорып алған. Байғұс шынында да өлім халінде. Ал, басқа жағынан қарағанда, қазірдің өзінде ячейка бай болмаса да, кассамызда мың франктай ақша жатыр. Бувардың жайымен салыстырғанда ол үлкен байлық қой. Қалай дегенде де балалары ашығып, әйелі жылап-сықтап отырғанда оның бірде-бір азбағаны ғажап. Әрине, бұлардың ойына ол ақшаны жеу керек деген пікір кіріп те шықпайтынын сен жақсы білесің. Сақтығынан ол сандықтың кілтін қалтасынан тастамайды. Бір күні Бувар маған райкомнан мүшелік жарна маркаларын ала келуді тапсырды да, қалған ақшасын санағысы келді. Партияның ақшасы салынған сандығын қалай ашқанын, ондағы ақшаның қалай сақталатынын көрсең қайран қалар едің, бейне қадірлі заттай оны ұқыптылықпен пәшкелеп салып қойыпты, бізбен бірге Бувардың әйелі болды, ол оған қалай қарағанын ешуақытта да ұмытпаспын. Ол үшін ақшаның құндылығы көптігінде емес.

– Мың франк деген біраз ақша, оның қимылсыз сандықта жата бергені қолайсыз болар. Жұмсау керек. Әйтпесе, онан келер пайда шамалы, оның үстіне сенін Буварыңды да қинайды, ол келіспейтін нәрсе.

– Алаң болма, онан аз ғана ақша қалды. Жиналыс болғанда үй жалдап аласың, листовка шығару керек, оның барлығы ақшаға түседі. Бүгінде мың франк деген тез жұмсалып кетеді.

– Менің олай дегенім, райкомның казначейі есіме түсті. Ол ақшаны бағалы нәрседей қадірлеп, жерге көміп қоюға әзір. Меніңше, «казначей» деген сөзді пайдаланғанның залалы бар. Әйтпесе, кейбір жігіттер қазына деген ылғи құлып астында жататын нәрсе деп ойлайды. Қалай десең де, ақшаны ол өзі үшін жинамағанмен, оның сараңдығы бір жағынан күлкі де. Сен біздің казначейдің ондай әдетін тастатқызуға тиіссің. Плакат не листовкалар бастырамын десең тіпті төбелесе жаздайсың.

– Ал, енді қазірде плакат пен листовкалар өте маңызды нәрсе. Жұрт әбден үйреніп болған, біздің ұрандарымызды, біздің қабырғаларға жазатын жазуларымызды олар ынталарымен күтіп отырады. Оның өзі тіпті әдетке айналды. «Юманите»ні қабырғаға жапсырып жатқанда оның айналасына жұрт дереу жиналып қалады, сатылғыш газеттердің витриналары алдында жиналатын адамдардан сан рет көп болады. Менің өз басым плакат жағындамын, меніңше оларды неғұрлым көбірек жапсыру керек. Көршілес деревняға американдықтар басып-көктеп

кіргендіктен оған арнап ерекше плакат шығару жайында мен федерацияда сөйлескенмін Партия ұйымына ол тек пайда: біздің жұмысымызға бүкіл халық қызығады екен деген сөзім, жолдастарға үлкен дем береді. Мысалы, шлюздік камераға жазылған даңқты жазу. Ол жайында халықтың не дегенін сен өзін естідің ғой. Жұрттың жүректері толқып, қуанышқа батқандарын олар өздері тура айтты. Соның артынан жиналысқа да ынталарымен келетін болды. Шлюздік камера – ол ерлік еді. Таңертең инженерлер келгенде олардың біреуі:

«Перілер-ай! Мұндай жазуды мінбесіз баспалдақсыз жазған жоқ, оған кепіл бола аламын» дейді. Бүрсігүні олар сүңгуір қайық базаларында жазу көргендерінде неғылар екен!

Жильбер езу тартып күлімсірегендей болды.

– Жарайды қарт!– дейді ол.

– Айтпақшы,– дейді Анри сөзін созып,– қазір мен саған жұрттың белсенділігі шынымен өсіп бара жатқанын сыпаттайтын бір уақиға жайында айтайын: Папильон сенің есінде бар ма? Оның партиядан шығып кеткенін білесің ғой?

– Әрине білемін. Онымен екеуіміз керіскеннің артынан шықты ғой ол партиядан.

– Біле-білсең, соңғы кезде үйлердің қабырғаларына сырмен не бояумен жазу жазылатын болып жүр. Ондай жазулар ячейканың тапсырмасынан басқа Докерлерден кім жазады деп сұрастырған едік, ешкім ештеңе білмейді екен. Бір күні поселкенің түбінде тап көше бойындағы телеграф бағанына бір қарақшы іліп кетіпті, үстіне «Эйзенхауэр» деп жазып қойыпты. Жақсы ойлап тапқан, ал ең бастысы, оп-оңай — қарама-қарсы жүк есебінде жіптің бір жақ ұшына болт байлапты, ал екінші ұшына — қарақшының өзін. Жіпті сымның үстіне лақтырғанда ол оған бірнеше мәрте оралған екен, бірден жұлынып алынбапты, сондықтан полицейлер авариялық машина шақыртып алуға мәжбүр болған. Дегенмен, бұл да біз істеген жұмыс емес. Бірақ ондай жазулардың мағыналарына келетін болсақ, саяси ылғи дұрыс бола бермейді. Мысалы, «Американдықтарды әжетханаға қамандар!» деген де жазу кездеседі. Мұны коммунист емес адамның жазғаны айдан анық. Оқыс сөз болғаны былай тұрсын, онан келер ешқандай пайда жоқ, ештеңеге көз жеткізбейді Кей кезде осындайды ұрындырушы істейді деген ой да келеді маған.

– Бәлкім солай да болар. Мен әзім бір жерде: «Американдық қонақтарды ұрыңдар, жігіттер»,– деген жазу оқыдым. Қайда сілтейтіндерін түсінемісің? Оның үстіне осындай жағдайда...

– Саған айтайын, американдықтармен ұшырасқанда қолдары қышыйтын докерлер аз емес.

– Арандатушылар тап осындай жағдайларды өз мүдделері үшін пайдалануға тырысады. Жігіттердің қол-аяқтарын байлай алмаймыз ғой. Ерік өздерінде. Бір

жерде төбелес боп, біздің жігіттердің біреуі американдықты сабап-сабап, теңізге атып жіберді делік, мұндай мезгілде адамды тоқтатуы оңай емес. Мұның үстіне, американдықтардың іздегені тек ылғый төбелес, шатақ. Өздерінде түк ұят жоқ. Жұрт жүректеріне сондай үлкен ашу сақтаған, бір кезде оның сыртқа тебуі мүмкін. Бірақ біздің ұрандарымыз басқа. Біздің ұранды, коммунистер ұранын өзің білесің ғой – бұқараның ұйымдасқан күресі.

– Дегенмен, менің саған айтайын дегенім жаман жазу емес еді.. Керісінше. Түнде біздің жігіттер жазу жазып жатса. өз бетінше жазып жатқан біреуге кездесіпті. Оның кім екенін білемісің? Папильон. Ертеңіне мен оны шақыртып алып, біраз кеңестім. Папильон сенің оған көрсеткен жәбіріңді ұмыта алмаймын дейді. Оның партияға қайтып кіргісі келмейді. Бірақ бізбен бірге істескісі келеді. Ол тіпті партия үшін такелажшылардың өздері мен өздері болғаны пайдалы, дейді.

– Оның жәбірледі дегені рас,— деп қостады Жильбер.— Мен қателік жасадым. Алдыңда тірі адам тұрғанын қай кезде де ұмытпау керек. Бір нәрсе жайында жиналыста айтуға, ашық түсініске келуге, мәселені талқылауға болады. Бірақ тап соны біздің әңгімемізде аңдамай, ат үстінен, бөтен адамдардың көзінше, асханада айтатын болсақ, тіпті ондайды шын көңілмен, адал ниетпен істеген болсақ та ұятқа қаламыз. Рас, партияның ешқандай құпия ісі жоқ, бірақ кейбір жолдастардың дара істері болуы мүмкін, сондықтан ондайды жұрттың көзінше қозғаудың қажеті жоқ. Біз үш-төрт адам өзіміздің сыраханада отыр едік. Бір-бір бөтелке қызыл шарап ішіп алдық та әңгіме соқтық. Сөйтіп отырғанымызда жұрттың барлығының тынышын алатын кейбір сыпайы мәселелерге көшіппіз; әрине біздің такелажшылар жайындағы ылғи ауыздан түспейтін күрделі мәселені қозғаппыз: оларға өздері басқалардың несібесін ішіп жеп жатқандай көрінбей ме екен, сонан соң жұмысты кезекпен бергенге неге қарсы болады, онысы — бірнәрсеге көздері жеткендіктен бе, әлде өздерінің пайдаларын ойлай ма? Көріп тұрсың ғой, бұл мәселені аңдап шешпей, үстіртін қарауға болмайды, жұрттық көбінің қытығына тиеді. Оның үстіне ондай әңгіменің айтылар орны сырахана емес. Папильон менің сөзімді басқаша түсінді. Ал енді оның қандай мылжың екенін өзің білесің!

– Қайткенмен де ол жақсы жігіт. Бізбен бірге тағы да жұмыс істеуге талпынып жүр. Біздің сұңгуір қайықтар базасына жасайтын түнгі шабуылымызға ол да қатысады. Бізбен бірге баруға сөзсіз бел байлады. Тіпті есуас адам сияқты. Мақтанамын деп жүріп біреу-міреуге айтып қоя ма деп қорқамын. Үндеме деп өзіне ескертіп қойдым. Бірақ оның аузы жеңіл екені бүкіл жұртқа мәлім.

– Анри, сен оған ол жайында маған барлығын баян еткенінді айт, менің қарсы емес екендігімді сездіріп қой. Ол мені әлі интеллигенттен деп жазалады-ау, сонысын қалай көресің! Сен былай дерсің: сен өзің кәзір өлең шығарады екенсің, шығарғаныңмен қоймай қабырғада жазады екенсің деп айтты Жильбер дегенді айтқансың оған.

Жильбер кенеттен әлсіреп сөзін доғарды, денесі жастықтан ысырылып түсті; әлсіз қу сүйек қолдары төсінде айқыш-ұйқыш боп жатыр, енді ол үздік-үздік тыныс ала бастады.

– Мен сені тіпті әңгімемен жалықтырдым ғой! Қазір кетемін.

– Жоқ. Жаурап кеттім. Жұрт күресіп жатқанда, партиямызға сондай керек кезімізде осылай сұлап жатқан қандай өкініш! Әттең, ең болмаса төсектен бас көтере алатын болсам.

– Қазір сенің алдыңда жалғыз ғана мәселе тұр – ол тезірек айығу. Сәл байқаусыздық жасасаң жалғыз сенің өзіне емес, біздің барлығымызға да зияны тиеді.

Анри Жильбердің көрпе үстінде жатқан оттай қызу қолын қысты.

– Көресің әлі, карт, тез тәуір боласың!

Бір минуттың ішінде екеуінің қарым-қатынасына біртүрлі өзгеріс кірді, енді барлық жауаптылық Анриге ауысты, ол оны түсінеді. Ол Жильберді жұбатып, оған дем береді. Екеуінің жолы қазіргі айқасқандай, олар біріне бірінің жақындығын ешуақытта сезбеген еді.

– Орныма сенің қалатыныңа мен өте қуаныштымын, енді тынышталатын болдым.

Сәл уақыт барлығы жым-жырт бола қалды, әрқайсысы өз жайында ойлады.

– Сенің әлің келетініне көзім жетеді, ешқандай күмәнім жоқ. Екеуара ғана айтқанда, сені ұсынған мен өзім. Күресуің және өзіңе өзін сене білуің керек. Жұмысты шыр көбелек айналдырып жіберуге сенін барлық ыңғайың бар. Ең маңызды нәрсе – күшті шашпай, міндетке сай болу керек. Барлығын әбден ойлап, баспен жақсы істеу керек. Саяси бюроның қарарлары келгенде, әрбір сөздің мағынасына жете түсін, білдің бе, әрбір сөздің мағынасына... Солай істесең жұмысыңды қанша жеңілдететінін өзің көре жатарсың. Онан сен қай уақытта да тікелей өзіңе, сенің қиыншылығыңа көмектесетін нұсқау табасың. Үздіксіз, күн сайын «Юманите»ні бір жол да қалдырмай оқып тұр. Ең маңызды нәрсе – ертеңіңнің жағдайын ұмытпа. Мен мұғаліммін, менің де кемістігім болды. Кей кезде осыдан өзім жапа шегетін ем, басқалар да мені біраз кінәлаған болатын. Докерлер көретін қиыншылықтардың қандай екенін мен кей кезде сезе қоймайтын едім. Ал сенін үстіннен басқа қауып төніп тұр. Қиыншылықпен кедергіге айналысып жүргенінде біздің қимылымыздың орасан жақсы табыстарын, барлық жер жүзіндегі біздің жеңісімізді көрмей қалуың ықтимал, өзіміздің дегенімізге жететініміз анық, сондықтан қай уақытта болса да аттанып, шабуыл жасауға әзір бол.

– Дұп-дұрыс! Сен дұрыс айтасың, Жильбер. Қазір анадағы жиналыста сөйлеген қортынды сөзім есіме түсіп тұр. Американдық оккупацияға қарсы тұра алу үшін не істеу керек екенін жеткілікті етіп түсіндіре білген сияқтымын. Жауаптылығымыздың қандай үлкен екенін мен жолдастарға атап көрсеттім. Соның барлығы жаман шықпаған көрінеді. Сонда жұрттың түстерінің қалай өзгергенін, қатуланғанын, олардың сұп-сұр боп жұдырықтарын түйіп отырғандарын көрдім... Бірақ мен сол кездік өзінде-ақ бірдеменің жетпей тұрғанын түсінген едім: қанша айтқанмен нағыз шабуыл рухы болмады. Ал, қазір, сенін сөзіңнен кейін өзімнің қателескенімді көріп тұрмын. Мен онда тек жауларымыздың мақсаттары жайлы ғана айттың, істі олар бізге қарсы тұрумен шешіп алатындай. Жаудың біздің айбынды күшіміздің қимылынан кері шегінуге мәжбүр болатыны туралы мен бірде-бір сөз айтқам жоқ. Алда жеңіске жету үшін не істеу керек – менің оларға атап көрсетпегенім осы. Тіпті американдық оккупация үкіметтің бізге өз күшімен әлі келмейтінінің тағы бір белгісі ғой. Ол шетелдің әскерін көмекке шақырады, бірақ ондай шара үкіметтің жайын мүлде нығайтпайды, қайта жұрттың көзін ашады. Мен сені керемет шаршаттым, енді қоштасалық.

Өте ауыр мезгіл туды. Анри бір тізелеп төсектің шетіне таман отырды да, оған таңғала қараған Жильберді епсіз сүйіп алды. Сонан кейін Анри дереу бойын жазып, ең болмаса тулаған жүрегін шамалы ғана басу үшін қайдағы бір әдет алған жабайы сөздерді айтты.

– Сақал-мұртың өсіп кеткен екен. Сенің сақалыңды алатын адам бәлкім оны шаппамен қыратын шығар.

– Менің сақал-мұртымды, шашымды ячейкеден бір жолдас келіп алып тұрады. Айтпақшы, ячейкеде сенің орнында кім қалатын болды.

– Клебер. Алтын жігіт! «Дьепп» күндерінде ол өзін таныта білді. Жұмысты ол жандырып жібереді. Ал, қош сау бол, ұмытпай жиі хат жазып тұр бізге, Жильбер!

Жүрегіңдегінің бәрін айта бергің келіп тұрғанда есікке қарай бірнеше қадам аттаудың өзі оңай емес.

– Қазір мен жолдан күзетші әйелге кіре кетейін. Оның қайда тұратынын мен білем.

– Я. ұмытып бара жатыр екем ғой... сені сайлағанға әйелің кабак шытпай ма? Ол не дейді, айтшы?

– Ол көнді,— дейді Анри.— Өзі аса белсенді емес. Бірақ біздің жағымызда. Көмектесіп тұрмақ. Ол жағынан бақытым бар.

– Я, бақытың бар екен,— дейді Жильбер қайталап.

Анри бұған сөз тауып айта алмай қалды. Көзін жас буып, тынысы тарылғанмен, ол езу тартып күлуге тырысып, қоштасарда үн қатпастан тек басын изеді. Есікті жауып сыртқа шығысымен-ақ ол өкінгеннен басын шайқады – Полетта жайындағы әңгіме орынсыз болды. Ол үйіне қайтып оралмау үшін өзін өзі зорлауға мәжбүр болды.

## **XI**

# **„АМЕРИКАНДЫҚТАР - АМЕРИКАҒА!"**

Дәл сөз байласқандарындай он бір жарымда Анри, Папильон және Юсуф барлығы болып Клебердікіне жиналды. Бірінші болып Папильон келді. Қонақтардың әрқайсысын Клебер мынадай сөздермен қарсы алды.

– Айқайлама, апамды оятып жібересің. Оған сағат алтыда тұру керек.

– Ол жұмыс істейтін бе еді?

– Жоқ, күнде ертемен ол тас жаққа устрица әкелуге барады. Су қайтысымен оп-оңай бір корзинка толтырын алуға болады. Ал, бір корзина устрица үшін оған жүз франк беретіні сөзсіз.

– Түн қараңғы екен, бізге керегінің өзі осы еді,– дейді Анри.

Қарсыласу жылдары, олармен бірге бұрынғы сезімдер, тіпті дағдылардың өзі қайтып келгендей. Түнгі жорықтар қашанда бұрынғы астыртын жұмысты еске салатын. Барлығы сыбырласып қана сөйлесіп отыр.

– Міне мынау жіп,— деп жариялайды Клебер, шкафтың ішінен бір буда жіпті алып жатып. Жіп онша жаңа емес, бірақ бір адамның салмағына әбден төзеді. Оның бір шетіне кесе-көлденең ағаш байлап тастапты.

– Бері қара, міне былай қимылдау керек,— ден түсіндіреді де, Клебер көлденең ағашқа атқа мінгендей қарғып мініп алады.

– Сабыр ет, мен сені қазір көтерем,— дейді Папильон.— Алдымен байқау керек, үзіліп кетпес пе екен. Әйтпесе ана жақтан домаласаң – сүйегіңді де жинап ала алмассың.

Папильон орындыққа шығады да, Клеберді жоғары көтеріңкіреп қояды. Көлденең салған ағаш шамалап шытырлай түскен еді, бірақ сына қойған жоқ.

– Сықырлаған орындық қой, – дейді Юсуф әдеттегідей екі езуі құлағына жеткенше күлімсіреп.

– Мақұл, осының өзі болып жатыр, – деп тұжырым айтады Папильон.— Келесіде мықтырақ тақтай тауып алу керек. Оны бұрап тесерміз, солай істесек өзі берігірек болады.

– Ақырынырақ сөйлеші,— деп тоқтатты оны Клебер. – Менің баратынымды апам білмейді. Бояу таптың ба?

– Бояу – бояу-ақ, тап ортан қолдай! – Папильон шелекті салтанатпен жоғары көтерді. – Әдейі біздің заказбен жасалған сияқты. Кемелерді сырлауға арналған.

Жұрттың айтуына қарағанда өмір бойы өшпейтін көрінеді. Өзінің аты екеш атын айтсайшы: «битумастик»! Ен бастысы, үстінен қандай бояумен қалай боясаң да бәрібір сыртқа шыға келеді. Бәрінен бұрын оның маңызы... — Папильон сөзін әсерлендіре түсу үшін сәл тына қалды.— Бояудың өзі Америкадан әкелінген екен! Тіпті келісіп кетіпті!

Тыңдаушылар қатты күліп жіберіп еді, сол кезде Клебердің шешесі оянып кетіп, оған сескене тіл қатты:

- Клебер, саған не болды?
- Ештеңе емес, ұйықтай бер. Мен ғой жөтелген.
- Тағы да кітап оқимын деп отырып қалдың ба? Тоңып қаларсың, жат.
- Әлі сағат он болған жоқ, ұйықтай бер!

Тіл қатпай отыруға тура келді. Ақымақтық болар, дегенмен түнгі мезгілде үндемей отыруға мәжбүр болғаныңмен күлкі қысып қоймайды, бәлкім көңілдің алабұртуынан шығар. Тентектік істеуге әзірленген бала сияқты көресің өзіңді. Ақыры Клебер аяғын ұшынан баса бөлменің ішіндегі қоршаудың арғы жағына қарай бет алды.

– Ұйықтап жатыр,— деді ол салтанатты дауыспен, орнына қайтып келісімен. – Оның жасындағы адамның ұйқысы өте қатты болады, енді таң атқанша ұйықтай береді. Ал, қозғалатын уақыт болды.

– Текстін жаздыңдар ма? – деп сұрады Юсуф.— Алдымен маған көрсетіп қойындар, әйтпесе мен жазғанда әрпін тастап кетем.

– Үлгіре аламыз ба, жоқ па, барлығы соған байланысты, — деп жауап қайырды Анри. – Ең әуелі: «Американдықтар— Америкаға!» деп жазу керек.

– Меніңше, «*Американдықтар Go home*», – деп жазған дұрыс деген ұсыныс енгізді Анри. – Немістер қазір де солай деп жазатын көрінеді. Янкилерге түсінікті.

– Өйткенмен оған біздің адамдар түсіне қоймас, – деген қарсылық пікір айтты Анри. – Жұрттың көбі оның не деген сөз екенін білмейді.

– Ең маңыздысы янкилерге түсіндіру ғой, солай емес пе? – деп қоймайды Папильон.

– Жоқ, маңыздысы – біздің адамдарға түсіндіру, ал янкилер түсіне жатады, қапаланба, оларға аударып та береді.

– Мақұл, сеніңше солай болатын болса, онда мен көндім.

– Қағазға жазшы. Әуелі мен қарап алайын, – деп өтінді Юсуф.

– Әріп жайында қам жемей-ақ қой, достым,— деп жұбатады оны Папильон. – Мен саған әріптерді бірінен соң бірін айтып тұрам. Уақыт жетеді, әріптердің қандай екенін білесін бе, әрқайсысының биіктігі сенің бойыңа жуық.

– Егер біздің ізімізге түсіп қалмаса, – дейді Анри өзінің әңгімесін соза, – «Соғыс өртін салушылар жойылсын!» деген сөз қосу керек.

– «Соғыс жойылсын!»—деген жазу әрі қысқа, әрі түсінікті болар дейді Папильон.

– Қысқа болғанмен, онша дәл емес, – дейді Юсуф.

– О неге? Біз соғысқа қарсымыз ғой.

– Жарар, таласты ертең аяқтармыз, – дейді Анри.

– Егер американдықтар Совет Одағына қарсы соғыс ашатын болса, сен не істер едің?

– Американдықтарға қарсы бүкіл халық жаппай көтеріледі – деді Папильон.— Бәлем, американдықтар сазайын тартар!

– Демек, «соғыс жойылсын» деген сөздің жеткіліксіз болатын да мезгілі болады екен ғой. Өзін ойлап көрші, Сталинград қаһармандары тек «Соғыс жойылсын!» деген ұран астында ғана қимылдаса не болар еді.

– Немесе, айталық, Вьетнамда, – деп қояды Юсуф,

– Кореяда не Қытайда.

– Мұнда әңгіме басқа, – деп ашуланып қалды Папильон. – Өздерің өте білгір болып кетеді екенсіңдер. Егер біз әрбір сөзді осындай ұзақ талқылай беретін болсақ, онда ешқандай жақсылыққа жете алмаймыз.

– Сенің ұраның газетке шыққан үндеудің аты сияқты бүкіл портқа жазылатынын, әрі оның үш-төрт жылға дейін өшпейтінін есіңе ұста. Бәлкім, амал нешік, 1943' жылдағыдай тағы да «барлығы соғыс үшін!» деуге мәжбүр болатын мезгіл жетер. Барлығымыз ондайды болдырмасқа тырысармыз, бірақ, егер олар соғыс өртін қоздырар болса, онда...

– Бастады,—дейді Папильон, дегенмен оның Анри сөзінің дұрыстығына көзі жете қоймаған. – Өрт салушыларыңды саған жазып берсек болады ғой, мазасызданбай-ақ қой!

– Алда ғана, тәйір-ай! — деп Анри күліп, Папильонның қалпағын көзіне түсіре басты да, оның басын сабындағандай қимыл жасады қолымен. – Демек, сеніңше,

ұзын боп шықты ма? Ендеше саған жаза ретінде тағы қосамыз — егер уақыттарың жетсе «Бұл Франция сауда порты» деген сөзді де қоса салыңдар.

– Бұл жер сүңгуір қайықтар базасы емес, плакат қана болады ғой, – дейді Папильон қалжыңдай сөйлей. – Сен бізге нағыз жат жазу әзірлеген екенсің. Бір жері жақсы, әлгі «битумастик» қоймасының қай жерде екенін білем, – егер жетпей қала қалса әйтеуір алыс емес. Бояу бізде шағын ғана. Маған салсаңдар, мен бар ықыласымды салып мынадай сөздерді жазған болар едім... барлығынан қысқа, ешқандай жұмбақсыз! Таптыңдар ма? Жоқ па? «Ертең жаппай ереуіл!» деп жазар едім. Соның өзі жетіп жатыр! Бас-аяғы үш-ақ сөз. Өйткені ереуілден дұрысы жоқ. Нәтиже сонан ғана шығады. Ал, біз тиіп қашамыз да жүреміз. Қорқамыз ба, немене? Түсінбеймін. Ал, қалғанының барлығы программадан тыс, закуска сыяқты.

– Олай болса қайтер дейсің, закуска пайдалы зат. дейді Юсуф қалжыңдап. – Қарның ашқанда закусканың таптырмай кететіні қандай.

– Сені жақсы білем, бірдемелерді бір-бірімен салыстырмай жүре алмайсың. Сендердің молдаларың шешен келеді, біздердікінен асырып жіберетін болар.

– Аузыңа келгенді оттама, – деп Юсуф оның сөзін бөліп жіберді. – Жұрттың барлығы да закуска ғана емес, нағыз түскі тамақты теріс көрмес еді. Мұнда түсінбейтін не бар!

– Өз жағдайымызды ескере отырып, әр нәрсені мүмкіншілігіне қарай кесіп-пішкен жөн, – деп қосыла кетті Клебер. – Егер сондай жазу жазылуы-ақ мұң екен, шынымен жұрт жаппай көтеріледі деп ойлаймысың?

– Әңгіме сонда болып көгертпей тұр ғой, – деді күбірлеп, қашанда талас болған жерде тұра жауап беруден бұлттарып кете білетін Папильон. – Теміржолшыларға қарашы, сайтандар бізді отырғызып кетті-ау! Бүгін американдықтар лагеріне тонналаған бензин келе бастады. Янкилер жанталасуда. Лагерьді әлі қоршап болған жоқ, сонда да жәшіктерді тасып апарып, таудай ғып үйіп тастады! Қайдан тасып жүргендерін білмеймін. Дегенмен оларды біреу осында тасып жеткізіп жүр. Жұрттың барлығы бізден үлгі алғанда, мұндай сұмдық болмаған болар еді.

– Теміржолшыларға сену керек, – дейді Анри. – Көресің, әлі олар да қимылдайды, жалғыз олар емес, басқалары да жай жатпас. Теміржолшылар қиыншылыққа кездескен болар. Бірақ мұның кілтипанының қайда жатқанын білгеннен кейін-ақ барлығы өзгереді, біз әлі олардан үлгі аламыз. Онан да барлығын тексеріп анығына жетелік. Біз өз участоғіміздегі белгілі бір постта тұрмыз. Ал, олар, бүкіл майданға көз салып, бақылап тұруға тиісті. Егер біз тап осы мезгілде оқ астында тұрсақ та, кәдімгідей ұйымдасқанбыз, сондықтан да жаудың жолына бөгет салу тап біздің міндетіміз. Жұрттың барлығы жаппай көтеріледі, оған күманданба.

– Солай екені солай,— дейді Юсуф олардың сөзін бөліп. – Бірақ кететін уақыт болды. Маған, өздеріңізге мәлім, базға баратын ең төте және катерсіз жол табу

тапсырылған болатын. Ол тапсырманы мен орындадым. Портқа тіпті қақпа арқылы кіре беруге де болады, өйткені күзетшілер әдетте ұйықтайды да жатады. Патрульдерден сақтану керек — төрт күзетші түнде бірнеше рет шолып шығады. Ал, жоғары шығу үшін, Папильондай, біз де американдықтардың өз мүлкін пайдаланамыз. Янкилер дотқа башнялық кран әкелген екен, біз жоғарыға сонымен шығамыз. Ол әлі істемейтін көрінеді, кранның стреласы жағынан, тап базаның төбесіне арқан салбырап түсіп тұр. Біраз уақыт ауада салбырап тұрып, артынан төбеге қарғып түсуге тура келеді. Қауіпті іс, өте биік екен. Бірақ мен барлығын жақсылап қарап алдым. Ен әуелі өзім қарғымын да, сендерге көмек берем. Дегенмен, пәлендей деп жату енді кеш болады, басқа істер амалымыз жоқ.

Олар керек-жарақтарының барлығын алып, үйден шықты. База тиіп тұр – Клебер порттың қасында тұрады.

– Патрульдар шарбақ алдында да жүр, – дейді ол.

– Көресің, көп кешікпей нацистердей олар да бізді кешкілік үйден шығармай қояды.

Мұндай катерлі түнде тіпті аяқтың сыбдырының өзі қандай дұңкілдеп естіледі және ондай түнде бостандықтан айрылғаныңды қандай сезесің. Ендігі бостандық – ол сенің күреске бел байлағанын.

– Көлденең ағаш сына қоймас деймін, – деп қоймайды Папильон. – Оның биіктігі ең құрығанда толық жиырма метр бар ғой. Бетонның үстіне ұшып түсетін болсаң – дәнеңең қалмас.

– Артық сөйлеудің қажеті жоқ, бұл іс Анри екеуімізге таныс, – дейді Клебер.

– Молдың қабырғасындағы: «Франция екінші Корея болмайды» деген жазуды көріп пе едің? Ендеше оны біз жазғанбыз.

– Салыстырғаныңа болайын! Молдың қабырғалары жайпақ келген, егер құлап қалсаң бетонға емес, тіке суға гүмп ете түсесің.

– О не дегенің. Біріншіден, Анри екеуіміз суға балташа топ ете түсетіндердің өзіміз. Оның үстіне, сөз болып отырған түнде теңіз шомылуға соншалықты қолайлы болмайтын. Ал, екіншіден, молдың баурайы жайпақтау болғанмен, солайымен көкпеңбек жылымшы бірдемемен жабысқақ саз басқан екен, біз тайғанақтап сондай тайраңдадық, тіпті өзімізге өзіміз кейідік. Аяқ басқан сайын тайып құлайтын болдық. Үшіншіден, біз екеуден-екеу-ақ едік. Анри жазып жатқанда тіпті мен жапа-жалғыз ұстап тұрдым, артынан мен жазғанда – ол ұстап тұрды. Есіңде болсын, ол ара ашық жер, жел ылғи ұйтқыта соғады да тұрады. Жасыратын ештеңесі жоқ, соңғы әріпті жазып болғанда төбеіміз көкке жеткендей өзіміз керемет қуандық. Керек десе, леп белгісін де ұмытып кетіппіз. Өзімнің маңдай терім бұрқ ете түсті. Оның үстіне, екеуіміздің үсті-басымыз малмандай су боп, башпайымызға дейін ласқа былғандық.

Оны неге айтып тұр дейсің? Себебі менің көлденең ағашыма сенуге болатынына көзі жетсін деп тұрмын, сондықтан да күр әншейін бостан-бос абыржыма.

– Я, айтпақшы, мен сендерге ескертермін деп ұмытып кетіппін ғой, – дейді Юсуф, порт шарбағына жақындаған мезгілде, – мұндағы бір мұнараның басына прожектор орнатылған, күзетшілер сақ болу үшін оқтын-оқтын бүкіл портқа, әсіресе, кіреберіс есіктерге жарық түсіріп тұрады. Ал, енді базаға жеткен мезгілде онда тынышырақ болады, өйткені қараңғы. Ол жерге маяктің жарығы да жетпейді.

Төртеуі де дыбыссыз шарбақтың арғы жағына өтіп шықты да, бірінің соңынан бірі бірталай еңбектеп біраз жерге барды. Бәрінен де қолына бір шелек бояу ұстаған Папильонға ауыр соқты.

Кранның түбіне жеткен кезде Анри Юсуфке сыбырлап былай деді:

– Алайда, Юсуф, сенің маршрутың маған онша ұнамайды. Осы арада біздің үстімізден шыға қалса, кранды бұза келді деп айып тағулары айдан анық. Біздің уайымға да онан пайда жоқ.

– Кранмен жоғары шығу оп-оңай ғой. Онан басқа амал жоқ, өзіңе оны баяғыда айтқам.

– Айтқам, айтқам, – деп күңкілдейді Папильон, – мынау сайтан соққан қисық тіректермен жоғары көтерілу өте қиын ғой. Саған оңай, ал менің жасым жиырмада емес! Оның үстіне шелек пен сылауышым да бар.

– Әкел бермен, мен алайын, – дейді Клебер.

– Башмақтарың да бұған қол емес! – деп уайым айтты Папильон. – Темір нәлі бар. Сүрініп кетіп, жұлынымды үзіп алатыным анық.

– Онан да қорқам десейші, – дейді Клебер.

– Тіліңді тарт! Әттең, сенің жасыңда болсам! Оның үстіне үйде менің үш кішкене балам қалып барады – оны ұмытпа. Ал, енді қорқатын-қорықпайтынымды қазір көресің өзің. Саған мынаны ескертіп қояйын – ешқандай қожа үшін мен үш метр де жоғары көтерілмес едім. Ау, Юсуф, келе жатырмысың?

Өрлеу басталды. Аяқтарын салмастан бұрын докерлер қараңғыда қисық тіректерді сипалап тауып алады.

– Суықта темірден жаман нәрсе жоқ, саусақтарым ұйып қалды, – деп Папильон күңк ете түсті.

Бак бергенде жоғарыда торт метрдей жерде кабинаға арналған бір алан бар екен, со жерде демалуға болатын болды.

– Кабинаны жауып кеткен екен, – дейді Папильон, – Әңгіменің барлығы тиекте тұрғандай. Керек болса, бәрібір машинасын сындырып кетер едік.

– Ақырын сөйлеңдер, – дейді Анри, – былшылдауларың жетер енді.

– Жоғарыға он метрдей шыққанда әңгімелесуге жай келе қоймас, – деп қояды Клебер. – Ең ауыры әлі алда.

– Әлі қанша өрлеу керек екен?

– Отыз метрдей бар шығар, – деп жауап қайырды Юсуф. – Ал, жолдастар, қозғалдық.

Қайтадан өрлеу басталды. Клебер шелегін салдыр-күлдір еткізіп ең соңынан жоғары өрлеп шықты; егер Папильон сүрініп кете қалса, ол оны әр минутта да ұстап қалуға әзір.

– Тоқтама, – деп Клебер Папильонға қалжыңдап, оны басымен итермелейді.

– Әйтпесе мен сенін арқанды майлаймын.

– Сен өзің артта қалып жүрме, – деп күңкілдейді Папильон.

Жоғары көтерілген сайын, әсіресе базаның қабырғасынан жоғарырақ шыққанда, айнала жарықтана бастады. Порттағы фонарьлардың барлығы тап осылар жағына қарай жарық шашқандай. Түнгі қараңғы стакан түбіндегі қоңыр тұнбадай жер бетінде жаншылып жатыр. Онан жоғарырақта сұрғылттау мұнар жайылған, ал онан да жоғары, жұлдызды аспан реңкісінде кішкене ғана төрт қара айқын керіне бастады. Жылтылдаған шашынды оттар кек жиектің өзіне дейін жетіп жатқан сияқты – уақыт кеш болса да, жаман-жәутік лашықтардың терезелерінің оты көрінеді.

– Әне қарашы, – дейді Юсуф сыбырлап.

Алыста түсі құбыла беретін жалғыз қол жалтырап жатыр. Оның неден жалтырайтынын бірден біле де алмайсың. Дұрысы, оған ағаштардың тасасына салынған ферманың терезесінен жарық түсіп тұрған болу керек.

– Қандай сұлу, – деп күрсінеді Юсуф. – Тоты құстың қауырсыны сыяқты екен.

– Өрмелесеңдерші, – дейді Папильон әрең демін алып.

Неғұрлым жоғарылаған сайын соғұрлым желдің күші мен адамдардың салмағынан стрела қаттырақ солқылдап, зыңылдай береді. Бақ бергенде, енді жоғарылауға оңайырақ болады – қисық тіректер жиірек қойылған екен.

– Ал, мен жеттім, – деп хабарлайды Юсуф. – Енді арқан бойлап төмен түсу керек. Тек абайла! Бұл жерден сүнгуге тіпті болмайды!

Маяктың сәулесі аспанда жылжып түскен мезгілде төртеуі бірдей кранның алып денесі мен қарайып қана әрең көрінген жер жүлгесін еріксіз шолып шығады. Юсуф стреланың шетіне дейін еңбектеп барды да, арқанға асылып, салбырап тұрды.

– Болды, – дейді ол. – Жіпті берші маған, Анри.

Өйтпесе саған сыңар қолмен арқанға асылу қыйын болады.

Енді барлығы да астарында солқылдаған стреланың шетіне жетті, өздері кіп-кішкентай, ебдейсіз көрінеді, тап жабысқақ қағаздың шетіне жабысқан төрт қара шыбындай.

– Е, мына жерден құлап өлу қиын емес екен, – деп бастады Папильон тағы да.

– Ең қиыны енді артта, – деп жұбатады оны Клебер. – Бала кезіңде ағаш басына өрмелеп шыға беретініңді ұмытқаның ба? Ал, Анри, қимылда. Кезекпен төмен түсу керек.

– Анри, жіпті кері алшы, – дейді Юсуф айқайлай. – Төмен түсуге маған өте қиын. Қайдағы бір оңбаған арқан тап болғаны, тіпті аяқ астында созылмайды да. Әрең тұрмын.

– Егер олар бізді қазір прожектор жарығымен іздеп тауып алса, қызық сонда болар, – дейді Клебер. – Онда қай-қайсымызды болса да оңдыра қоймас, барлығымызды да ұстап алады.

Стреладан әлі төмен түспеген Клебер мен Папильон Анридің қыймылына қарап тұр. Оң қолымен арқанды тұтып, болғанынша темен иіле түседі де, ол сол қолымен Юсуф ұсынған бір буда жіпті алады.

– Шелекті қайтеміз? – деп сұрады Папильон. – Неғылсаң да мен жүк артып темен түспеймін.

– Оның қажеті жоқ. Әкел бермен, шелекті мен алайын; құлағынан қарыма іліп аламын, – солай дейді де Клебер оны құлағынан қарына іліп алады. – Мен тек әрменірек барамын да, сол жақтан төмен түсем.

– Сен бояудың барлығын төгіп аласың, – деп қояды Папильон.

Адамның айқайлағысы келе тұрса да, сыбырлап сөйлеуге мәжбүр болғанда дауысы қалай бір түрлі боп шығады. Айқайлаймын деп тырысудың қажеті не? Мұндай желде бәрібір ешкім естімейді.

Арқанға жабыса бергенде кенеттен Папильонның ойына әйелі түсе қалады: «Қазір мені Фернанда көрсе қайтер еді!»

Клебер асығыс қортынды шығарған болу керек. Ен ауыры әлі алда. Тіпті төрт еркектің төртеуінің де салмағы төтеп бергенмен, ұйтқыта соққан жел керемет теңселткен арқанды бойлап төмен түсудің ете қауыпты болатынын олардың ешқайсысы да ойламаған еді.

Юсуф арқанның ұшына дейін сырғанап барып, енді аяқ асты қуыс екенін сезгенде, зәресі кетіп, өз дауысын естігісі кеп, өзіне-өзі дем беру үшін ол айқай салады.

– Ал, мен жеттім!

Қарқынмен ол тағы да біраз төмен сырғанап, тізелерімен тек ақырғы түйінге ілігіп тоқтайды. Төменде жиырма метрдей шыңырау мен бетон жатқанын ойламаса болғаны! Оны ойламау керек! Әйтпесе сөзсіз басын айналып, әлсіреп кетесің де, ақырғы күшіңнен айрыласың, Неғұрлым төменірек, арқанның ұшына дейін сырғанап баруға тырысу керек. Сонан оның ұшынан ұстап сәл асылып тұрасың да, арқан теңселіп барып базаның дәл төбесінен өте бергенде, түсе қаласың. Оның төбесі жөнді көрінбейді де. Жарты метр төмен қарғу деген не езі? Әшейін болмашы нәрсе ғой, егер жер бетінде қарғитын болсаң. Әне сондықтан өзіңді жерде тұрғандай көріп, төмен қарғып түсу керек. Бүкіл тебені айнала, онан қырық сантиметрдей төменіректе ені жарты метрден аспайтын шығыңқы жатыр. Дәл сол шығыңқының үстіне қарғып түсу керек. Сәл епсіздік жасасаң, ойда жоқ жерден ажалға ұшырайсың. Егер тебе кішкене ғана биігірек болса, әлгі шығыңқының үстіне қарғып түсіп, оған қос қолдап жабысуға болар еді. Аласалау болса тәуекел деп қарғыр едің, – бір аяғың шығыңқыға тисе, екінші аяғың, төбенін жиегіне тиер еді, будан туып тұрған үлкен қорқыныш жоқ. Ал, енді арқандар ойдағыдай берік болмай шықты. Адамдар жіпке өткізген моншақтай салбырап тұр, бірақ оннан солға біркелкі теңселмейді. Адамдардың салмағы мен желдің күші арқандарды жан-жаққа қуалап, біресе шыр көбелек, біресе бір бүйірлеп айдайды – әйтеуір ыңғайына қарай қуалай береді. Дегенмен енді кейін шегінуге кеш деген ой келді Юсуфқа. Қайтадан арқанға асылып жоғары шығуға бола қоймас? Оған жұрттың барлығының бірдей күштері жете бермес. Мысалы, алдымен Папильон шыға алмайды... Сонда не болғаны? Кранның қисық тірсектерімен жерге түсіп, түк істемей-ақ үйге кайтамыз ба? Жоқ, олай бола қоймас! Осыған әдіс табу тап менің езіме тапсырылған еді ғой. Жақсы болады екем... Юсуф қарғып түсті. Сәтті қарғыды. Қандай қуаныш! Өте оңай екен ғой өзі!

Ал, басқаларына қарғу онан да оңай, Анри мен Папильон сыңар қолдарымен арқанға жабыса кетті де, екінші қолдарын Юсуфқа созды. Қабырғаның тап сол жерінде, Юсуф ұстаған тұтқа шодырайып тұр...

Клебердің жәйі шатақ, өйткені оған америка бояуы тапсырылған. Егер шелек төңкеріліп қалса, онда бекер-ақ әуреленгендері. Демек, олардың барлық еңбегінің зая кеткені.

– Арқанды қаттырақ қозғашы, – дейді Клебер Юсуфқа. – Мен шелекпен төбеге дәл қарғып түсем. Көресің, бір тамшысы да төгілмейді.

– Ақылыңнан адасқан екенсің! – деп, қатты жерге аяғы тигеннен өзіне-өзі сенген Папильон бар дауысымен айғайлап жіберді. – Сөзсіз төгесің! Онан да оңайын істелік – шелекті бермен бер, оны мен алайын, ал Юсуф саған қолын береді.

Шелек аман-есен Папильонның қолына тиді, бірақ Юсуф дегенмен Клеберге уақытында қолын беріп үлгіре алмай қалды.

– Қарғыма! – деп ол Клеберге үрейлі дауыспен айқай салды.

Арқандар немқұрайды, бір қалыппен теңселіп қараңғыда ғайып болып, онан шыр көбелек айналып, жай ғана кайтып оралғанша, Клебер сыңар қолымен арқанның бір шетіндегі ілмекке жабысып, түпсіз шыңыраудың үстінен төмен салбырап тұр. Бірақ Юсуф оны ұстап алды да, оған қарғып түсуге көмектесті.

– Жігіттер, мен аздап қорықтым білем, – деп мойындады Клебер.

– Амал жоқ, – дейді Папильон сыбырлап.—Барлығы да біз ойлағаннан әлдеқайда қиын боп шықты.

– Қашанда солай болады, – дейді Юсуф, өзін-өзі ақтау керек екенін сезіп. – Алыстан барлығы да оңай көрінеді.

– Оңай ма, әлде оңай емес пе, қайткенде де біз жігітпіз, – деп жариялайды Папильон. – Сендер менің жасым қырық беске келгенін еске алыңдар! Егер Фернанда мені қазір көрген болса!

– Неге қымсынбайсыңдар! Осынша дабырлау жарай ма екен, – дейді Анри. – Соғыс кезінде.

– Ол кезде әңгіме тіпті басқа болатын еді! – деп жауап қайырады Папильон. – Мұнда құр жазу екен, оның несі қиын дейсің!.. – «мұнда сонша тәуекелге бел байлайтын не тұр» деп айтып қала жаздады да, бірақ тым бейпіл ауыздық жасап ала жаздағанын түсініп қоя қойды, – ол көп нәрседен өзіне-өзі қарсы шыға алар еді.

– Соғыс кезінде мен өте жас болдым, ештеңе істеп үлгіре алмадым. Енді оның есесін толтыру керек, – дейді Юсуф. – Ал, бүгінгідей істі мен жақсы көрем, өте жақсы көрем. Қозғалдық. Бізге бері қарай жүру керек.

– Бастау керек, қол қышып шыдатпай бара жатыр, – дейді Папильон қалжыңдап.

\*\*\*

Бұрын немістердің сұңгуір қайықтары жасырынған база бөліміне кіретін жердің тап үстінен келетін фронтонға жетті. Фронтон порттың ең алыс жерлерінен көрініп

тұратын еді. Судың үйреншікті сыбдырын бөлімшелердің сопақ күмбездері астынан келген үрейлі дүңкіл әлдеқайда басып кетіп жатты.

Бір буда жіпті тарқатты.

– Мұның өзі сірә шлюз камерасынан озып түсер, – деді Папильон. – Осында келіп жеткенімізге тіпті сене алмай тұрмын.

– Онда да оңай болған жоқ-ты, – деп Клебер қарсылық білдірді.

– Шелекті қарыңа іліп ал да, ал қолыңмен жіптен ұста, – деді Юсуф.

Үш адам жіптің бір ұшынан ұстап тұрды, ал Папильон көлденең ағашқа атша мініп ап, қолындағы шелекпен жай ғана шығыңқы жердің қырлы шетіне қарай шегінді. Арт жағының қуыс екенін сезген бойда ол Клеберге: «Тек сенің әлгің төзе қойса болар еді» деді де, бүкіл денесімен сәл ғана шалқайыңқырап, төмен түсе бастады.

– Ақырын түсіңдер, асықпаңдар!

Папильон шығыңқының тасасына кіріп жоқ боп кетті. Бірақ жіптің созылғанына қарай жоғарыда қалғандар оның салмағын сезді, сонан ол кенет бірдеме деп айқайлап жіберді.

– Нығырақ ұстаңдар, мен оған барып көрейін. – деді Клебер.

Анри мен Юсуф табандырақ болу үшін иықтасып тұра қалды.

Еңкейген Клеберді көріп, Папильон оған былай деді.

– Мынаның қырына тиіп, жіп қажалады ғой, естіп тұрмысың.

– Қазір барлығын реттейміз, – деп жауап қайырды оған Клебер. Жолдастарына ол әзірге жіпті онсыз, екеуің ғана ұстай тұрыңдар деді. Бір минуттай ойланып тұрды да Клебер, тек жалғыз ғана амал – шығыңқының шетіне жатып, бетонды қабырғада жіп астасқан жерге оның астынан қолын тығу керек екен деген тоқтамға келді. Сонан, Папильон әріптердің бірінен соң бірін жазып шығарған сайын Анри мен Юсуф төбенің шетіне келетін еді де, Клебер орнынан тұрып, ол үшеуі Папильонды жоғары тартады, ал оның өзі сонда қабырғаға аяқ тірегі, жай ғана әрмен қарай жылжып түсетін-ді. Ұстап тұруға өте қиын болмас үшін, бұлар жіпті шығыңқы арқылы тартты. Клебердің қолдары әбден ұйыған кезде ол өзінің ескі курткасын жұмсады: оны жұмырлап-жұмырлап жіптің астына тықты. Енді Папильонды қайтадан олар үшеуі ұстап тұр, ал сырт киімсіз тұрған Клебер суықты сезбейді де.

Дегенмен Анри Клебердің тоңғанына төзіп тұра алмай, бір минуттан кейін ол да курткасын шешті.

– Ки мынаны. Жильбердің науқастануы неден басталғанын білесін бе?

– Қайтейін, егер кезекпен келетін болса онда мен де көндім.

Қапелімде әріп қалдырып қоймас үшін әрбір әріп бетон бетіне түскен сайын, Папильон жолдастарына баяндап тұрады. «Аме...» деп жаза салды да, ол «Мені жоғары көтеріңдер» деп айқайлады.

– Қолымның жаны кетіп қалды, – деді ол төбеге шығып алып.— Сіздерге баян етейінші, бетон үшін бояуды өзі тіпті кебірлеу боп шықты, жазғанда кебірленіп жайылмайды. Ал енді оны үнемдеп жазу керек, әйтпесе жетпей қалады. Қосымша бояу алуға үміттенуге болмайды – қоймадан алыстап кеттік. – Сонан ол Клеберге қарап, тағы да былай деді. – Жігіт, сенің ойлап шығарғаның іс жүзінде тексерілді, жағылуы тамаша берік.

Папильонның орнын енді Юсуф басты. Юсуф кезекті әріпті жазып болғаннан кейін өзін жылжитпас бұрын жолдастарынан сұрады:

– Қазір «и» ма, немене? Сосын «к» ғой?

«Американдықтар» деген сөз жазылып болуға жақын еді, бірақ Юсуф әбден қалжырап қалды. Оның орнына Папильон барып шелекті қарына ілді де, мұңды дауыспен айқайлап жіберді:

– Жаным-ау, түбі көрініп қалыпты ғой!

Папильон аман-есен «Американдықтар – Амер...» деген сөзге жетті де, өзін жоғары көтеріп шығаруды сұрады, ол мақтанышпен былай деді:

– Қанша айтқанмен ысылғанның аты ысылған ғой Юсуф, сенен гөрі мен бір әріп артық жаздым. Нағыз спорт деп осыны айт!

Бірнеше әріпке жететіндей ғана бояу қалыпты, – дейді Юсуф, Папильоннан шелекті алып жатып.

– Сірә осымен аяқтауға тура келеді-ау деймін.

– Несі бар, жазғымыз келгеннің қалғанын келесіде жазып бітірерміз.

Юсуфті төмен түсіре беріп, Клебер абайсызда жіптің астына курткасын тыққанына қарамастан қажалған жерінен ұстай алды.

– Юсуф, кері қайт! – деп дауыстады да, ол жіпті шапшаң жоғары тарта бастады. – Кері қайт дедім ғой, саған!

Клебер істің мәнісін түсіндіріп, жіптің қажала бастаған жерін көрсеткен мезгілде, Юсуфке бір түрлі таңғаларлық сезім пайда болды. Ол оның бүкіл жас денесін

тебрентіп мұздатып жеткен, кешіге жеткен қорқыныш еді, сонымен бірге ол сондайлық мақтаныш құшағында да еді.

– Қалай болған күнде де аяғына шейін жазып бітіру керек, – деді ол жолдастарына.

– Қане, мен-ақ түсейін, – деді Анри.

– Сен өзін ақылыңнан адасқан боларсың! – деді бұл ұсынысты өзіне зәбір көрген Юсуф. – Мен сенен гөрі жеңілірекпін, сондықтан да Папильон екеумізді тандап жіберді. Ол былай тұрсын, сен тіпті жүзе де білмейсің – жаңа Клебер айтты ғой өзіне.

– Бала, жүзуге қалды-ақ күн қараң, – деп Папильон оның сөзін бөліп жіберді. – Осындай биіктіктен қарғып сұңғи қалсаң қайтып су бетіне шыға алмайсың. Әңгіме кім жазатынында емес, жіптің төзер-төзбесінде.

Егер жазу бітпей қалса онда біз мақсатқа жете алмағанымыз былай тұрсын, тіпті мұндай жазудың өзі жаман әсер етуі жаулардың пайдасына болып шығуы мүмкін. – Сонан Юсуф: – Қайтсе де байқап көру керек қой... – деді.

Папильон жіпті екі бөліп кесіп, оны қайтадан жалғастырып түю жайында ұсыныс кіргізейін деген еді, бірақ артынан мұндай ойдан бастартты: түйіннің шешіліп кетпесіне кім кепіл бола алады?

– Жіптің қажалған жерінен төменірек ұстау керек, оның үшін шатырдың тап шетінде тұруға тура келеді, – деді Клебер.

Оның ұсынысы қабыл алынды.

Бірақ бір минуттан соң, Юсуф:

– Жазу жазылған жерден мен әлі екі есе биік жерде турмын, – деді. Жіп ұстаған үшеуі еңкейіп, тізерлеп отыра кетті де, сонан шынырауға құлап кетпес үшін етбеттерінен түсіп жатты. Дегенмен булар бір-біріне қақтығысып бөгет жасай берді.

– Алайда жазу жазатын жерден мен әлі алыспын! – деді Юсуф төменнен дауыстап. – Мұның өзі жазу болып шықпайын деп тұр ғой.

– Ол бекер-ақ сонша айғайлайды. Оның даусын жел ана жаққа алып кетеді де, бізді естіп қалулары мүмкін.

– Орындарыңнан тұрындар, жолдастар, бәлкім бүйтпей-ақ қоярмыз. Жіптің қажалған жерінен мен бір өзім ұстаймын, ондай-мұндай бола қалса... Әйтеуір ұстап тұрармын, – деді Клебер.

Ол шығыңқыны бойлай бойын жаза сұлай жатты да, екі қолын айқастырды: бір қолын төмен қарай, шыңырауға созып, жіптің қажалған жерінен төменіректен

ұстады, ал жоғары көтеріп тұрған екінші қолымен жіптің тартылуын босаңсытты. Ол бар күшімен жіпке жабысты, барлық денесі бір түйір бұлшық етке айналып, жіптің жарамайтын жеріне жалғау бола қалды. Жіп төзеді. Дегенмен «а» әрпін жазуға онша көп уақыт керек емес, сондықтан көп кешікпей оларға Юсуфты тағы да орнынан жылжытуға тура келді.

– Енді «ғ» әрпін жаз, – деп Папильон сыбырлады да, Анриге былай деді, – мүмкін осы да жетер? «а» сыз ақ болар. Жұрт онсыз да түсінеді ғой.

– Юсуфтың өзі шешсін, – дейді Анри– Юсуф, тыңдап тұрмысың, соңғы әріпсіз-ақ болар осы.... Бол енді, онсыз-ақ айыра алар. Дегенмен, неғылсаң да ықтыяр өзіңде.

– Ақылыңнан адасқан екенсің! – деп кейіп қалды Юсуф. – Жұрттың ойына біз жөнінде әлденелер келуі мүмкін. Іле-шала, асыға-үсіге тағы да былай деді: – Тез! Төменде от көрінеді, адамдар келе жатыр.

Юсуфтың айтқаны дұрыс. Алыста доттың жиегін жағалап жай ғана келе жатқан адамдардың аяқ алыстарына ұқсаған екі фонарь жайқалып асықпай базаға таянып келеді. Тегі айғайды күзетшілердің құлағы шалған болуы керек.

Юсуф ең соңғы «а» әрпін жазып бітірген мезгілде, фонарьлар өте жақындап қалған еді. База күмбездері астынан келе жатқан адамдардың дауыстары даңғырлай естілді.

– Егер «а» ны жазбағанымызда, – дейді Юсуф сыбырлап, – бізді жұрт сауатсыз екен деп ойлап қалар еді.

– Ақырын! – деп Анри оны тоқтатты. – Күзетшілер дәл тұсымызда келе жатыр, естімеген болса, бәлкім бізді елемей-ақ өтіп кетер. Қалай дегенмен де бұл жерден біз көрінбейміз.

– Бірақ күзетшілер аялдады да, өзара дабырласып сөйлесті және кенет бетонды етіктерімен тарсылдата жүгіре жөнелісті. Сірә, фонарьдің жарығы базаның ақшыл фронтонына айқын жазылған адам айтқысыз ірі қара әріптерге түскен болуы керек. Қазір енді – олар дабыл қағады...

Бақыттарына қарай төмен түсу, көтерілуден анағұрлым оңай боп шықты. Базаның артқы қабырғасы үш буынды басқыш болып келеді екен, әрқайсысының биіктігі үш метрдей; оның ең төменгісінің биіктігі он метрдей бетоннан құйылған тұтас блок екен, бірақ оның іргесінде биік етіліп қиыр тас үйіліпті. Докерлер қолдарына асылып бір шығыңқыдан екінші шығыңқыға соншалық қиыншылықсыз-ақ қарғып түсе берді. Бір жерде қиыр тас үйіндісінің биіктігі төрт метрге жақын екен, сондықтан дәл осы жерге ешқандай қорқынышсыз-ақ қарғып түсуге болатын болды.

Бірақ жүрексінген Папильон кідіріп қалды.

– Жоқ, мұндай акробатика менің жасымдағы адамға ыңғайсыз болар. Жетер енді, біраз секірдім, жоным тұтасып қозғалтпайды. Менің жасыма келгенде сендердің қалай өрмелейтіндеріңді көрермін әлі...

– Демек, бізге былай етуге тура келеді, – деп шешті Анри. – Енді бір минуттен кейін күзетшілер осы арада болады, көрдің бе прожекторды бұрып жатыр. Қазір мен сені жіппен темен түсірейін. Ал содан кейін өзіміз бірдеңе ғып амалдап қарғырмыз.

Жіп дәл күткендегіндей үзіліп кетті, бірақ ол кезде Папильонның аяғы қиыр тас үйіндіге жетіп те қалған еді. Ұсақ қайрақ тас үйіндісінің ылдиына құлап түскен оның еш жері ауырған да жоқ. Бұл уақыйға қалған жорықшыларды үрейлендірген жоқ, олар қаннен-қаперсіз балаша сақылдап күлісіп, үйіндінің үстіне қарғып-қарғып түсе қалысты. – Прожектордың сәулесінен жасырынған олар, шарбаққа қарай төрт тағандап еңбектеп барды да, бірден оның арғы жағына секіріп түсісті. Әрине Папильон кешікпей жүре ме? Ол прожектор сәулесіне, киімі сымға ілініп қалғаннан түсе алмай, әлі шарбақ үстіне атша мініп отырған кезде ілікті. Ол жерге қанша домалай түсті және дәл уақытында жасаған қимыл болды. Дауыс барған сайын қатая бастады және күзетшілер тіпті мылтық та атты – аспанға атқан болар, дегенмен атты. Бақытына қарай Папильон ұшып тұра келді де, жалма-жан бос шелек пен сылауышты ала сала, одан күтпеген жылдамдықпен, безек қаға көшенің екінші жағымен үйлердің көлеңкелерін тасалай, әрмен қарай жүгіріп ала жөнелді.

Клебердікінде бір минут аялдап дем басып алуға болады. Күзетшілер дәл осы үйге келеді екен деп қуыстануға ешқандай негіз жоқ – бұл үй көп үйлердің бірі, күдік шығаратын ештеңесі жоқ.

– Ақырын, апамды оятып алмаңдар, – деді Клебер.

– Япыр-ай, – деп күрсінді Папильон. – Қандай оқиғаларды бастан кешірдік десейші!

Анри байымды дауыспен былай деді:

– Сен дұрыс айттың, Клебер, барлық халық бірлессе тауды да төңкере алады. Соғыс кезінде...

– Қалай болған күнде де, – деп Юсуф оның сөзін бөліп жіберді, – Папильон, қайсымыздың жазуымыз әдемі екенін ертең көрерміз.

# ДЮКЕН ХАНЫМНЫҢ МАСҚАРА БОЛУЫ

Егер ажырасу масқарашылыққа, ар-ұяттан айырылуға соқтырмаса, оның, сондайлық драма боларлық түгі жоқ қой. Шынын айтқанда да, онан ештеңе өзгермейді ғой. Элен келешекте де Дюкен ханым атала ма, әлде жоқ па, мұның қандай маңызы бар? Тіпті тұрмыс жағынан да ол ұтылмайды: отбасылық ақшасы бар, қалған өмірін Бертранда апасының көмегінсіз-ақ мұқтажсыз әжептәуір өткізуіне жетеді... Бірақ жалғыздық ше? Егер оның барлық өмірін, айымен айын, аптасымен аптасын қорытатын болсаң, бір өзі жалғыз қалған күндері онша көп бола қоймас еді. Тіпті оның ері теңіз сапарында болмаса да, ол кеш бойы клубта немесе басқа жерде болатын да, Элен оны көрмейтін еді. Қазірдің өзінде де, қартайғанмен оның бұрынғы әдеті қалмаған. Ол отырықшы тұрмысқа бола жаратылмаған адам еді, төрт қабырға ішінде қамалып отыруды ол жек көретін-ді. Еркектер арасында болса оқасы жоқ: карта ойнайды, арақ ішеді – қанша айтқанмен ол кеменің кают компаниясына ұқсайды ғой. Бірақ әйелмен жүргені ше!.. Дегенмен, Элен үшін ең үлкен қорлық бұл емес еді, – әркімнің өмірі бөлек, оны әркім өзінше пайдалануға ерікті. Некелікте бара-бара барлығы жөнделіп кете береді, тек жұбайлардың бірі екіншісіне үстемдік жасап, бағындыруға әрекет жасамайтын болса...

Ажырасу қалай боп шығады! Ажырасқан масқара ғой, өзіңнің масқара болғаныңды сезгенінде кәрілікті тыныш қана өткізуге болмайды. Мұны естісе жарықтық епископ тақсыр мен таныс ханымдардың барлығы абыржып қалады. Жастауқыланған Коринна Дюма-Вильдьенің қалай әбігерге түсетіні Эленнің көз алдынан айқын елестеп өтеді: «Қарағым! өзара айтқанда, ол қашанда, қай уақытта болса да делқұлдау болатын еді! Жоқ, өзіңіз ойлап көріңізші, сонша жасқа келгенше бір рет те киноның есігін ашпаған деген не сұмдық. Мен де діншіл адаммын, ол жағынан басқалардан кем түсе қоймаспын деп ойлаймын. Бірақ Дюкен ханымның қылығы барлығынан асып түсті! Бұлай бола берсе мейірімшілдік сылтауымен коммунистердің барлығын күнәсіз таза адам деп жариялар. Қашан да мен оны есуастау деп есептейтін едім. Әрине, енді, егер мұнда орыстар келе қалатын болса, оған қорықпауға болады, солай емес пе, жан сәулем? Біз неғылар екенбіз? Бізге не болар екен?»

Бертранда мен Жеральдина апайлары қайырымды адамдар, олар оны түсінер еді. Бірақ ажырасу, оның себебі қандай болса да, олардың түсінуінше – масқарашылық. Құдайдың қосқанын адамның айыруға хақы жоқ.

Ендігәрі бейсенбі сайын мұнда кішкентай Мишу келмейтін болса, үй қалай қаңырап қалар екен. Ендігәрі Эленге ешкім де «аман ба» демейді, мұнан былай баланың биғам күлкісін ол естімейді, мұнан былай оның кішкентай томпақ қолдары, кей кезде іші елжіреп кеткенде, бұршақ-бұршақ жас ағатын әжім басқан беттерін сипамайды... Енді ол биғам күлкі естімейді, сонда үш жастағы Мишу «Лен

ханымның» алдында секіргенде, бейсенбі сайын әдейі киілетін әсем көйлектің жібегі судырлаушы еді ғой.

Сонша ұзақ уақыт шешуге бата алмаған түйіншектерді қалай әмір кенет және дөрекі шауып тастайды екен. Бас-аяғы бірнеше күннің ішінде барлығы төмендеп кетті. Эленнің тіпті болып өткен уақиғаны талдауға да уақыты болмады. Өмірден ол: неге сен, өмір, сонша уақыт күтіп, тек алпыс жасқа келгенде ғана менен батылдық талап еттің, деп сұрай алмай да қалды. Дегенмен, өмір оған не деп жауап қайтарар екен? Өте кеш қалды. Жиырма жастағыларға болашағын таңдауға ерік берілген. Бірақ алпыс жасқа келгенде... Өзіңнің өткен өміріңді өзгерте алмайсың ғой. Мұнша жасқа келгенде ерлік істеу, қалай болған күнде де, шарасыз шығынға ұшыраумен байланысты.

Жуырда ғана барлығы да будан бір жыл, он жыл бұрын қандай болса, сондай еді. «Дюкен ханымға» үйленгенінің артынан коп кешікпей, Габриэль бастапқы рет теңізге шыққан күні екеуі де сезген араларындағы салқындық өмір бойы сақталып келді. Көп айлар бойы Элен ескілікті мебель қойған ескі үйде байлық пен еңсе түсіретін тыныштыққа бөленіп жататын еді. Ондай тыныштықты тек ағаштан ойып жасалған панельдің астынан шыққан сылдыр ғана бұзатын-ды. Ондай сылдыр қабырғаны тышқан тырнағаннан не төбедең түскен балшықтың дыбысынан пайда болады. Өзінің жарты өмірін теңізде өткізетін еркектер махаббатқа бөтендерден гөрі басқа көзбен қарайды. Олар өте асығыс үйленеді, тіпті кездейсоқ үйленгендей болады. Жұбайлар бірін-бірі біліп үлгіре алмайды, жат күйінде қала береді. Ал, оның үстіне Эленнің ері ақшаға өте сараң адам болатын. Болашақ жастардың алдынан не күтіп тұрғанын білуге, не өмірді өзінше жаңадан пішіп құрастыруға мүрсат бермей, Габриэль әйелін нағыз сезімсіз ұсақ тұрмысқа үйретті. Оның өзі батпақ арасында жападан-жалғыз мүлгіп тұрған ескі помещик үйінен кеткен күннен басталды. Сол үйде өмірдің тәтті дәмін татпай-ақ әжесі өліп кетті, оның артынан бірнеше айдан соң әкесі қайтыс болды. Ері бесінші рет теңізге шыққанда, Элен оны бөтен порттарда басқа әйелдер күтіп алатынын, олармен оның уақытты өз әйелінен кем өткізбейтінін, олардың да «Дюкен ханым» аталуға хақы өзінен кем емес екенін біліп алды.

Элен өзінің мұндай күдігін ерінен жасырып, оған ештеңе де айтпады. Егер Габриэльді алдаса, егер бір күні өзіне өзі «Енді екеуміздің есебіміз толық» десе бәрібір онан ештеңенің өзгермейтінін ол көп кешікпей-ақ білді... Қазір Элен өмір сүрген уақытын есіне түсіре қалса, жиырма мен отыз жастың екі ортасындағы өмірі, ештеңемен толтырылмаған, қуыс сияқты боп көрінеді оған. Түрсіз, солғын жастықтың орнын он жылдың алтындалған қайыршылығы басты, ал онымен бірге, арылмас қайғы, қауып, жүректің қасіреті ере келді. Тұтас он жыл сергелдеңге түсіп, өмірден коп нәрселер үміт етіп, оның саған түк бермейтінін көмескі сезгенінде басыңды жел иген құр айдай майыстырып тастайды да, кездейсоқ кездесу сенін бүкіл өміріңді аударып-теңкеріп жіберетіндей көрінеді. Бірақ отыз жасқа келгенде өмірдің барлық ұшқыны су сепкендей басыла қалды. Шынын айтқанда, Эленге соқпай, онан алыстап кете берді. Элен! Кім енді мұны осылай атайды? Бай фермерге

тиген апасы Бертранда мен Марта аталатын монах әйел сіңлісі – Жеральдинадан басқа ешкім де оны Элен деп атамайды енді. Басқа кісілердің барлығы оны – «Дюкен ханым» атайды; 1940 жылдан бері оның ері теңізге шықпайтын болса да, ол бұрынғыдай әлі жалғыздықта. «Дюкен ханым, теңіз сауда флоты офицерінің әйелі» деп олар өз шақыруында тасқа өте орынды басып шығарған болатын.

Өмір бойы тұрмыстан қашық тұруға, қырық жыл ұдайымен Гро-Орлож көшесіндегі үйден шықпай отыруға, зат алсаң бір дүкеннен сатып алып, бір барған үйлерге үздіксіз бара беруге, керемет сұлу ескі соборға жиірек барып тұруға болады екен; осылай жүргенде бір күні кенеттен жұмыртқаның қабығы жарылады да, сонда ғана сен басқа өмірдің, бүкіл әлемнің бар екенін көресің.

Бұдан бір айдай бұрын американдық солдаттар бастапқы рет бұлардың қоражайын жалдап алу жайында сөйлесе келгенде, оған кедергі істейтін себеп болады екен деп Элен тіпті ойламаған да еді. Қоражайға кісі жіберіледі деп газетке құлақтандыру жазған Дюкеннің өзі еді ғой. Егер американдықтардың сондай елеулі соманы төлерлік мүмкіншіліктері болса, тіпті жақсы болғаны. Әскер ешуақытта шығынмен санаспайды, дегенмен бұл мұның өз ықтияры. Ері үйде болмағандықтан Элен оларға «өзінің қарсы емес екенін айтып, бірақ қоражайдың қожасы – Дюкен болғандықтан дұрысы ертең келіп, сонымен келісулерін сұрады. Солдаттар қоштасарда бас киімдерін алып, бастарын изеп біраз иба қылды да, тіпті «о-кей» деп те Эленді леденецтің жұпар хош иісіне бөлеп, джипіне мініп ап тартып отырды. Егер олар қайтып келгенде іс бітіп жатыр еді, ертеңіне олар қайтын келген жоқ. Дюкен мырза олардың келгеніне риза боп, оны біраз мақтан етті. Ол өзінің қоражайы кезге түсіп, таңдауға жарағанына қатты риза болды. Американдықтарға қоражайын жалға беру өзінше үлкен саяси мәні бар іс боп есептелді. Элен бұл уақиғаға әншейін немқұрайды қарады.

Дегенмен бір күні таңертең ертемен ол американдық солдаттарды өздеріне қарсылас ет дүкенінде тағы да кірді: олар американдық штаб кіріп отырған Визьен госпиталінің қабырғасына: «*Американдық, оккупация – ол...*» деп үлкен әріптермен жазған жазуды өшіруге тырысып жатыр екен. Жазудың аяқ жағын ақ бояумен бояп қойыпты, бір екі күннен соң, әлгі жазу қайтадан айқындалып шыға келді. Элен ет дүкеніне тағы да бір рет барғанында, ол ап-анық: «*Американдық оккупация — ол соғыс*» деген толық жазуды оқып шықты.

– Мұның барлығын істеп жүрген сірә коммунистер болар, – деп түсіндірді Дюкен мырза әйеліне. – Әрине, енді олар шектен шығуда. Мұның өзі орыстардың осында басып енуіне кедергі жасайды ғой. Олардың сөзіне мән бере қоймайтын шығарсыз, бұған сенуге болады ғой? Ал енді, бұған мән беру керек бола қоятын болса, ең, дұрысы – олар нені шындық деп айтса, соған қарама-қарсы пікірді жақтау керек! Американдықтар тұсында істің өзге түрде жүретінін олар өте жақсы біледі. Ал, жеме-жемге келгенде біздің генерал... Сонда біз оларға да көкейін танытамыз.

Элен бұған қарсы ешнәрсе айта қойған жоқ. Жұмысшы адамның хал-жайын білмей тәрбиеленген адам болған соң, ол әрқашан да ештеңені ойламай-ақ, ерінің көз қарасын қуаттай салатын. Бірақ апалы-сіңлілі үшеуі де, Бертранда, Жеральдина және ол өз шешесі мұра етіп тастаған көңілшектікке бас ие, осылардың барлығын өзінше түсінетін еді. Элен өмір бойы кедейлердің бақытсыздығы өздерінің кінәлі болғандықтарынан, олар жалқаулыққа, күнә мен жоқшылыққа бейімделген деп санайтын еді. Ол тіпті өзіне бала жасынан бастап айтып келе жатқан осындай сөздердің дұрыс-бұрысын айыруға да тырыса қойған жоқ-ты. Сонда да мұның барлығы оған сол қайыршылықты қайғыруға, бүкіл әлем онан құтылатын күнді арман етуге ешқандай кедергі келтірген жоқ. Ері оған бақытсыздарды бақытты ете алатын ақылды әкімнің қуатты күшіне илан деп ақыл айтты. Элен кедейлерді жаман әдет алған, бірақ жүректері таза балалар сияқты көретін. Сондықтан оларды бақытты тұрмысқа қолдарынан жетектеп жеткізу керек деп ойлайтын еді. Дегенмен оның жүрегінде кедейлерге қайыршылық халдері үшін көп нәрсені кешіруге болады ғой деген сезім болатын. Қайыршылыққа қарсы қабырғаларға жазу жазулары да олардың өз ықтыярындағы іс. Ондай нәрсеге басқалардан гөрі олардың өздерінің кездері жетеді ғой. Бәлкім олардың тұрмыс халі нашар шығар. Москва дейді? Дюкен ханым алыстағы Москвада бір рет те болып көрген жоқ. Егер кедейлер Россияда қайыршылықтың жойылғанына сенетін болса, бұған келіспейтін несі бар? Не ойласа да, жұрттың өз ықтыярлары өзінде ғой.

– Мұнда орыстар басып енеді дейді? Солай ма! Демек, американдықтар мұнда оккупанттар ретінде келген екен ғой, мен сізді осылай түсінгенім дұрыс па?

Ері иығын қиқаң еткізді де, үстіндегі халатын шешіп, трубкасын қалтасына тыға салды да, тап әділ соттың өзіндей табандылық көрсетіп, сыртқа шығып кетті.

Мұның өзі оккупация екен деген ой Эленді абыржыта бастады. Өйткені оның есінде оккупациямен байланысты өте айқын бейнелер қалған еді. Оккупация деген оның өмірін үш жыл ұдайы аударыстырып-төңкерістірген. Тіпті, олардың үйіне де тиген зор апат еді. Атап айтқанда, екінші қатардағы палисадник жаққа қараған бөлмеге гитлершіл офицер жіберуге мәжбүр еткен сол. Ол офицер емес, керемет аждаһа еді! Сүңгуір қайық базасында ол әлдеқандай бір құпия жұмыс басқарған болатын, бірақ өзінің құлқы жаман болғандықтан ол тіпті сол құпияны сақтай да алмады. Есте қалған сол бір кеште ол мас күйінде қонақ үйге кіріп келіп, еденді майлы балшық жұққан әп-әйдік етігімен ластап кетті. Элен сонда Бальзактың «Беатрисасын» оқып отыр еді. Ері креслоға жантайып, екі аяғын, ішінде ағаш бытырлай жанған (ол кезде көмір болмайтын) каминге қарай соза қалғып отырған болатын. Табалдырықтан аттап өтпей жатып, офицер екі қолын сермеп айқай салды. Шала-шарпы білетін француз тілінде ол былдырлап: «Даяр! Даяр болуға жақын! Біздің сүңгуір қайықтар! Олардың жүрмейтін жерлері болмайды!.. Жақында... Қалаған жеріне! Сыртқа шықпай-ақ! Я, я! Барлығын тас-талқан етеді! Жұрттың барлығының күлін көкке ұшырады!» деп айқайлады. Сонан ол бүкірейіп, екі қолын жыртқыштарша созып, үй қожаларына жақындай түсті де, оларға былай деді: «Оның барлығын ойлап тапқан мен! Мырза, француз офицері, оны өзім ойлап таптым!..

Оның сөзсіз іске асатынына менің көзім жеткен: еді. Ал, енді қазір даяр, даяр болуға жақын!» Сонсоң ол креслоның қасына жүресінен отыра кетті де, сыбырлап қана: «Сіз теңізшісіз. Екеуара айтқанда менің идеям өте күрделі емес пе?» деді сонда. Дюкен мырзаның үрейі ұшып, өңі боп-боз боп кетті. Ол өзінің әлгі револьверлі мас жексұрынның қоластына түскенін сезіп қорқып кетті де, зәресі ұшқаннан қозғала да алмады, тіпті аяғын жинауға әлі келмей қалды. Ол біртүрлі таңғаларлық шұғыл бейнеде жантайып жатты да, ауызынан тек трубкасын ғана алуға мүмкіншілігі болды. «Әрине, мырза, сіздің идеяңыз сөзсіз сондай». – «Сіз сөйлеп тұрсыз, бірақ өзіңіз ештеңені білмейсіз! Тек менің көңілімді аулау үшін ғана сөйлеп тұрсыз» — дейді де офицер артына лас тастап, түсті кілемнің үстінен жүре бастады. Оның шеке тамырлары тосырайып, өңі қып-қызыл боп кетті, француз онан құпия-сыр тартады екен деп күдіктенгендей ол жан-жағына алақтап қарай береді. Бір кезде ол бар күшімен каминнің мрамор тақтасын жұдырығымен қойып қалды. Сірә, қолын да ауыртып алған болу керек, мәдениетсіз! «Жоқ, мен сіздерге ештеңе айтпаймын!» Дегенмен ұзақ төзіп тұра алмады, қайтадан креслоның қасына жақындап барды да, бір тізелей отырып, қырылдаған дауыспен мыңқылдай ала жөнелді: «Құпия түрде айтам, дизельден шыққан газ... бұған дейін ол далаға кететін еді... қандай ақылсыздық, сіздерше ақылсыздықты қалай деуші еді. Біздің сүңгуір қайықтарымыздың өрісін ұзарту үшін сондай газды пайдалану керек. Бұл ескі мәселе. Бірақ мұны қалай жүзеге асыру керек? Қалай жүзеге асыру керек? Мен оны ойлап таптым. Бірақ қалай екенін сізге айтпаймын. Дегенмен ойлап таптым. Немене, өте зор табыс емес пе?» Сонда да ең жаманы ол емес еді.

Неміс офицері білімді, оқымысты адам екені сөзсіз, бірақ оның барлық өмірі тек соғысқа, адам өлтіруге бейімделген. Қандай ләззатпен ол өзінің фашистік газеттерін ашатынын, шығыс фронттан жазған хабарлар мен фотографияларға қадала қалатынын көрсең. Фотографияларын, айтпақшы... бір күні, офицер үйінде жоқта, Элен оның бөлмесіне кірді, оның әдейі көңілін аудартайын дегендей, жел есікті ашып жіберді. Екі жыл бойы пәтерші есікке құлып салып бөлмесін жауып кететін еді. Элен бір ретте оның бөлмесіне кіріп көрмеген болатын. Бірақ, қалай болған күнде де бөлме бұлардың өздерінікі ғой. Жаңа пәтершінің тұсында қандай халге жеткенін көргісі кеп ол бөлменің ішіне кірді. Өмірінде ол осында ғана тұңғыш рет сұмдық ой түршіктірер нәрсемен бетпе-бет түйісті. Барлық қабырғаларға, тіпті кереуетінің бас жағына да адам қорқарлық фотографияларды іліп қойған екен. Эленнің буындары босап, оның есіл-дерті бұл жерден алды-артына қарамастан қашуда болды; бірақ бөлме толы қорқыныш, онан бұл жерде сөзсіз қалуды талап етті. Сол минуттен бастап Эленнің көз қарасы мүлдем өзгеріп кетті. Ол бөлмеден шықпай, фотографиялардың бірінен соң бірін қадала қарай бастады; оның сондағы ойы осылардың барлығының да дұрыс емес, өтірік екеніне дәлел табу еді, өйткені мұндай сұмдық шындық аса сыймайтын еді. Я, сыймайтын еді. Бір суретке өртеніп жатқан деревня түсірілген екен, ал борттың арт жағында, әдетте базар фотографияларында түсірілетіндей күлімсіреген алты нацистік солдат тұра қалыпты. Суреттегі солдаттардың біреуінің астынан сиямен крест салған екен, төменіректен қарындашпен: *ich* деп жазыпты. Бөтен бір фотографияда ондаған, бәлкім жүздеген балалар қар үстінде тырдай жалаңаш, қан-қан боп жатыр. Сол

қардың үстінде айуандықпен қорлап өлтірген әйелдің өлігі жатыр екен, оның бетін объективке қаратыпты, үстіндегі көйлегі пәре-пәре болған, көздерін ойып тастапты... Ал, тағы бір фотографияда... Жоқ, ол ақылынан адасқан, керемет адасқан! Карточкалардың барлығындағы қайдағы қар? Сірә сол фотоларды Россияда түсірген болу керек. Жаңағы астына крест салған солдат осы фотоларды пәтершіге сыйға тартып жіберіп жатқаны күмәнсіз. Сол күні Элен осындай сұмдыққа өзі барып соқтыққан минуттан бастап, басынан кетпей қойған жауаптылық пен айып сезімінен босану мақсатымен тәубе қылуға кетті

Оккупацияны Элен үш жыл бойы күн сайын әлгі құбыжықпен кездескенде, көзіне елестететіндерін еске түсірумен байланыстыратын еді.

«Американдық оккупация. Салыстыруға болатын ба еді тәйірі?.. Дюкен мырза оларды салыстыруға келмейді дейтін.

– Орыстардың мұнда келуіне, оның барлық нәтижесіне қарсы тұруға екі-ақ амал бар, – дейтін ол. – Естеріңізден шығармаңыздар, екі-ақ амал бар! Біріншісі – американдықтар келіп бізді қорғайтын болсын. Әрине, мұның қолайсыздау жерлері бар, оған дау жоқ. Бірақ, дегенмен ондай қолайсыздық екінші амалдағыдан гөрі азырақ, өйткені екінші амал – Германияны қайтадан қаруландыру. Онан басқа әдіс жоқ, Американдықтардың арқасында біз мұнда енді кайтып сұр-жасыл мундирлерді көрмейтін боламыз. Түсінікті ме?

Бұдан бірнеше күннен кейін Дюкен мырзаға американ офицерлерінің құрметіне сауда палатасы ұйымдастырған банкетке қатынасуға тура келді. Үш ай кешігіп американдықтардың құрметіне той жасау деген ұят, ал енді ресми ұйымдардың бірі буған бас болуға бата алмағаны онан да гөрі ұятырақ дей беретін еді Дюкен мырза. Жұрттың барлығы коммунистерден қорқатындай көрінеді де тұрады. Рас, қай уақытта да бір нәрсеге мұрындық болу қиын. Әрине елін шетел әскері қоныстағаны ешкімді де қуанта қоймайды. Бірақ ондай іс керек болған соң онан бастартпау керек... Ең басты мәселе – коммунистерді басып қою қажет. Дегенмен, үкімет ақырында бұл іске араласты. Гро-Орлож көшесіндегі клубта бәрібір барлығы белгілі болады. Оның ерте-кеші жоқ, охранның инспекторлары сауда палатасының бастығы Қуберге, оның орынбасары Шалонға, тағы екі-үш беделді адамдарға келіп кетті. Басқалары былай тұрсын, ол охранның инспекторлары әсерлі дәлелдер келтіре алады, олардың қолдарында әркім жайында да құпия мағлұмат бар. Дегенмен олар істі елеулі жолға қойған... Саясатшыл мырзалар біраз қозғалып, банкетке келуге мәжбүр болды. Тіпті социалист болса да мэр мен префектер де келді. Олар басқа жұрттың пікіріне толық қосылса да, бірақ алдымен көзге түсуден бастартты. Қандай қоян жүрек халық десейші. Барлығы бірдей ойдағыдай мүлтіксіз боп шықпады. Қайтседе жұрттың көбі абройымызды төгіп аламыз ба деп қорықты. Онша көп адам жинала қоймады. Әуелі банкет мәжіліс залында болады деген еді, бірақ артынан председательдің кабинетіне көшуге тура келді: ақырғы минуттарда жұрттың көзінше столдарды басқа жерге таси бастады, сондықтан олардың қатты ұтылғандары айқындалды. Саясатшы мырзалар әдеттегідей ұятқа қалдырып кетті.

Ең алдымен – департамент советі ұятқа қалдырды: советтің қырық мүшесі ішінен мерекеге тек бес-ақ адам келді. Шақырылғандардың мұндайда жұрттың көзіне түсе қоюға өте әуес емес екендері білініп қалды. Мұның өзі өте-мөте «Демократ» газетшің репортері үлкен фотоаппаратпен жетіп келгенде көзге айқынырақ түсті. Столдың жан-жағындағылар жай ғана қозғала бастады – біреу стаканды ала салып жоғары көтеріп бетін бүркеп су іше бастады, екінші тарелкесіне еңкейді, үшіншісінің тап сол кезде бәтеңкесінің бауы шешіліп кетті, ал төртінші көзім нашар көреді, сондықтан магний отына төзе алмаймын дегенді айтты. Фотограф аппаратын әне жерден мына жерге босқа сүйретті, оны біресе былай, біресе былай қойып бостан-бос әбігерленді, оларды нәтижесіз үгіттеді: «Мырзалар, бір минутке ғана бермен қарауларыңызды өтініп сұраймын. Солай, бермен қараңыздар?»,—деді. Ол ақырғы рет түсіріп бола бергенде, жаңадан тағы бір репортер жетіп келді, оның артынан «Эклер»мен басқа да париждік газеттердің екі репортері бірден келіп кірді – фоторепортерлер қай уақытта да топ-тобымен шұбырып жүреді. Бұл неғылған тәртіпсіздік! Біздің адамдар несіне қорқады, несіне өздерінің іш тартқандарын жасырады екен. Қандай іш тарту десейші! Оның өзі тіпті сәл осындай кезеңге де жете бермейді. Шақырылған қонақтар орындарынан қозғалғылары келмей, су түбіне кетіп бара жатып тақтайдың сынығына жабысқан адамдай орындықтарына жабыса қалыпты. Окасы жоқ, оқасы жоқ, генерал әлі өздерінің сыбағаларын берер! Көніктірер әлі сұмпайыларды. Кубер әуелі ағылшынша сөз сөйледі. Американдықтар мейірімділік көрсеткен боп қол шапалақтады, француздар да бұларға еліктеді. Сонан кейін Кубер французша сөйледі. Француздар қол шапалақтады, ал американдықтар қозғалмастан оларға қарауда болды. Олар көріне көзге менменсіп қарады, тегі бұлардың бір бакал түкке тұрмайтын шампан шарабын екі айдан аса күттіргенін ұмытпасын деген болу керек және мұны олар беттеріне басуға әзір... Әрине американдықтар мына амал-айланың бәрін сезіп қалды; оны білу қиын емес, ол үшін мына отырған қоянжүрек қорқақтардың беттеріне, фотоаппараттың объективінен қашып көршісінің артына тасаланған қулардың қылықтарына қараса болғаны. Жауап ретінде сөз сөйлеуге әзірленіп американ полковнигі Брендерс алға шыққанда, Кубер шешенді қолшапалақтап қарсы алу жайында жұртқа ым қағысқан кезде Дюкенге мынандай ой түсе қалды: «Мен оның орнында болсам, қасақана ағылшынша сөйлер едім. Мына болжыр сорлылар біздің оларсыз-ақ күн көре алатынымызды біліп қойсын! Полковник мұның тілеген жерінен шықты. Сондықтан Дюкен қол шапалақтағанда тек алақан соғып қана қойған жоқ, бәрінен бұрын мейірі қанғаннан қолын уқалады: өздеріне арнап сөйдеген сөзге көбі тіпті түсінбесе де, әлгі мырзалар Дюкеннің мейірін қандыра сонша қатты қол шапалақтады. Ал енді ағылшынша түсінетін адамдар үшін полковник Брендерс қожалардың құлқы мәлім болды дегенді білдіргісі келгендей орағыта шалып, кекете сөйледі. «Мұнда қанша боларымызды білмеймін, – деді ол, – бірақ халықаралық жағдай жайлы болатын болса, біз Құрама Штаттарға үлкен қуанышпен қайтамыз» дегендей айтылған сөз. Өйткені бұл сөздің төркіні мынадай болатын: «Біздің осында келгеніміз сіздерге ұнай ма, ұнамай ма бізге бәрібір, оған көңіл бөліп жатқан біз жоқ, сіздердің пікірлеріңіз бе, ол түкке тұрмайды, оған пысқырып та қарамаймыз! Біз мұнда сіздердің көңілдеріңізді аулау үшін келген емеспіз, халықаралық жағдайға байланысты келіп отырмыз». Ал енді бұдан да дәлірек айтқанда: «Біз мұнда

найзаның күшімен отырмыз, кете қалсақ тек, тек...» дегендей болды. Халықтың еркі бойынша ма? Әттеген-ай, сөзуарлықтың түбі осындай болады, оның қалай орағытып келіп соғатыны белгісіз... Халықтың еркімен санасайын деп жатқан біреу бар сияқты! «Халықаралық жағдай»—деп ол келістіріп айтты және қазір Дюкен бой тасалап қалған болса, оның мұны өз ықтыярымен булай істемегеніне сенулеріңізге болады... Енді оның ешқандай ресми лауазымы жоқ. Ол тек әншейін сан үшін шақырыла салған құрметі аз адамдардың арасында болды. Ол өзінің ештеңеден қаймықпайтынын білдіруді қалай көрсетуге дәлел іздеп басын ауыртты. Бірақ оған қолайлы дәлел табылмады, жалғыз-ақ жалға берілмей қалған қоражайын желеу етпесе. Дюкен буфеттің қасында құшырлана пирожный жеп тұрған Брендерске қарай беттеді; сол кезде оны жора-жолдастары мен Кубер құрмет көрсете қоршап, әңгімесін тыңдап тұр еді. Дюкеннің бұл қылығын көзі шалып калған Кубер қабағын шытып қалды. Оның түрінен: «Осы неменің мұнда не жұмысы бар екен?» дегендей көрінді. Бірақ Дюкен көптен РПФ-ның шашбауын көтеріп жүрген адам болғандықтан жоқтан өзгені айта қоймас деген оймен Кубер оның полковникке жақындап баруына кедергі жасай қойған жоқ. Таза ағылшын тілінде Дюкен солдаттардың қоражай жалдау жайында екінші рет келмей кеткендеріне ғажап қалғанын білдірді. Брендерс сөйлеп тұрған адамға селқостау қарады да аузын қисайтты, сірә, оның не айтып тұрғанына түсінбеген болу керек. Сонан ол үн қатпастан иығын көтерді, онысы: «Мұндай ұсақ нәрселерге көңіл бөлетін жайым жоқ!» дегені еді. Дегенмен, ол Дюкенге былай деп жауап қайырды: «Біздің жігіттер басқа үй тапқан күнде де сіздің шығыныңызды өтеріміз». – «Кешіре көріңіз, полковник мырза, әңгіме ақшада емес!» Бірақ Кубер құрметті Брендерсін қолтықтап алды да, социалист-префектің көмегінің арқасында оны шетке қарай сүйрей ала жөнелді. Дюкен көрер танды көзімен өткізді: ол қорқақтарға лағнат айтып, жауларға айбат шегіп, генералға шағым айтып шықты. Элен өз бөлмесінде жатып оның айқайынан бірнеше рет оянды.

– Бірақ нағыз драма ертеңіне басталды. Элен үйінде жалғыз отырған болатын. Біреу есіктің қонырауын соққан еді, түнде киетін сірі жоқ қызыл туфлиін сүйрете аяғын шапшаң басып, есікке қарай ұмтылды. Сыртта американдық, офицер тұр екен, ал оның арт жағында, тротуардың шетіне таяу керемет жақсы машина тұр, никельдері жарқыраған, өзі адам таңғаларлық ақсары бірдеме, рульде солдат отыр.

– Дюкен ханым!

Элен: «Я, Дюкен ханым менмін» деп оған жауап қайыруға ыңғайланған еді, бірақ кенет түсіне қалды, офицер оны таниды екен.

– Шоферіме сіздің бөлмеңізді жалдап әперейін деген едім.

– Мырза, сіз, қателескен болуыңыз керек, біз қоражай жайында сөйлескенбіз. Бөлме жалдамаймыз.

– Жоқ, Дюкен ханым, сіздерде ондай бөлме бар, мен оны білем.

Элен не дерін білмей бөгеліп қалды.

– Сіз мені танымай тұрған шығарсыз, Дюкен ханым? Өйткені, менің американдықтарша қойған мұртым....

Сол кезде Элен есікті сарт еткізіп жауып алды да, теңселіп барып қабырғаға сүйенді, сонан соң, есіктің ілгегін салып қойды. Сырттағылар неміс тілінде бірдеңе деп балағаттап біраз тұрды. Тап баяғы немістің даусы. Я, соның даусы, енді оны таныды! Неткен масқара! Ақсары жалтырақ машина орнынан қозғалып, бұрыштан айналып жоқ боп кеткеннен кейін де, кемпір көпке дейін ілгектен қолын алмай, есіктің жанында тұрды да қойды.

Кешкілікте тағы да қоңырау соғылғанда Элен есік ашпас бұрын сұрап алды:

– Кім?

– Әрине, мен, – деп жауап қайырды таңырқаған Дюкен.

– Жалғызбысың?

– Сізге не болған? Әрине, жалғызбын.

Элен еріне манағы уақиғаны бастан-аяқ баян етті. Бірақ Дюкеннің бұған нанғысы келмеді.

– Олай болу мүмкін емес. «Қорыққанға қос көрінеді» дегендей, әншейін жоқ нәрсе көзіңізге елестеген болу керек.

Бірақ Элен өзінің айтқанынан қайтпай, офицердің сөзін, «американдықтарша қойған мұртым...» дегенін қайталап айта берді.

– Демек, американдықтар оны білмейтін болды, – деген шешімге келді ері. – Ертең мен Вильен госпиталына барам.

Керемет тан қалғаннан ол көпке дейін есін жинай алмады.

Вильен госпиталында Дюкен мырзаны қайдағы бір писарь қабылдады; оның айтқан хабарын тыңдап алып, әлгі писарь бастықтарымен кеңесуге кетті де, біраздан соң қайтып келіп оған мынадай мәлімдеме жасады:

– Бұл мәселе туралы біз ешқандай тоқтам жасай алмаймыз. Дегенмен, бұл американдық командованиеге жататын мәселе.

Қысқасын айтқанда, сенің онда не жұмысың бар, сұрамаған жерге тұмсығыңды сұқпа! Дюкен бұл уақиғаны клубта айтып берді. Элен офицер жайында көрінген жерде әңгімелеп жүрді. Бұл уақиғаның өзі ақылға, ойға сыймайтындай көрінді. Шоферіне бөлме жалдау үшін офицердің өзі ештеңеден тайсалмай келіп, өзін еске

түсірткенін қалай түсінуге болады? Сірә, ол желөкпе болу керек. Бұрынғы үй қожаларын абыржытып, мейірін қандырғысы келгені де сонан шығар. «Әрине, – деп қостайтын Элен. – Егер сіз біле білсеңіз, егер сіз біле білсеңіз.» Бірақ солай десе де, қорыққаннан табанда жым бола қалады.

Екі күннен кейін соттан шақыру қағаз келді.

– Сізді куә ретінде шақырады, бүрсігүні бару керек, – деді Дюкен, көк қағазды он рет оқып шығып. – Қарсылығыңыз болмаса, мен барып жұмыстың жайын біліп келейін. Сізді неге куә ретінде шақырады екен? Меніңше, сіздің соңғы уақытта ешқандай уақиғаға қатысыңыз болмаған шығар деймін.

– Әрине, ешқандай уақиғаға қатысым болған жоқ. Мен өзім де оған түсіне алмай тұрмын.

Дюкен соттан ыза кернегеннен ендіге кайтып келді.

– Ешқайда да бармайсыз! – деп айқайлап жіберді ол. – Тіпті ешқайда бармайсыз! Сізді қорғаушылар куәсі ретінде коммунистер шақырады екен, естіп тұрсыз ба, қорғаушылар куәсі ретінде, олардың газетіне қарсы көтерілген процесске байланысты шақырып жатқан көрінеді. Неге екенін білесіз бе? Өйткені сіз қайда барсаңыз да неміс офицері жайында айтасыз да жүресіз.

– Дегенмен, сіз бұл жайында өзіңіз де әңгімеледіңіз ғой, – деп Элен ерінің сөзін бөліп жіберді.

– Олар өздерінің газетінде немістер американдықтардың басқаруымен сүңгуір қайықпен қашық радиусты зерттеу жұмысын қайта бастау үшін базаға кайтып келді деп жазыпты. Көрдіңіз бе өздерінің, сізді куә етіп жүргендерін! Тапқан екен дем беретін аңқауды! Алданбай-ақ қойсын. Қысқасын айтқанда, сіз ешқайда бармайсыз. Онан да штраф тартқан артық.

– Неге бармаймын? Олардың айтқаны дұрыс қой.

Мұндай күтпеген жауап естігенде Дюкен ашу басқаннан көкпеңбек боп кетті.

– Ешқайда бармайсыз! Өйткені жауап беремін деп жүргенде префектке қарсы істегі таласта олардың ұтып кетуіне сіздің көмегіңіз тиіп кетіп жүрер. Онда менің атыма нұқсан келтіресіз.

– Ақиқатты айтқан адамдардың сөздерін теріс деп шығарса сіз соған көнер ме едіңіз? – деп сұрады онан Элен.

– Ақылыңыздан адасқан екенсіз! – деп ақырды Дюкен. – Сүйек сындырып атыма кір келтіріп жүрмеңіз. Сотқа бармайсыз, әйтпесе сіздің ісіңізді өзім-ақ бітірем.

– Барамын, – деп жауап қайырды оған Элен.

Дюкен есікті сарт еткізіп жауып сыртқа шығып кетті де, өмірінде шіркеудің есігін ашып көрмесе де, жанжал шықпас үшін ара түсуін өтініп епископке барды. Епископ Эленді шақыртып алып, оны әдейілеп өзі қабылдады.

– Олай істеуге болмайды, қызым... Папаның заңын есіңізге алыңыз... коммунистерге көмек бергендердің барлығы да...

– Ұлы мархабатты... Менің коммунистерге қатысым жоқ, мен тек шындық үшін күресемін. Сіздің шындықты шіркеуден айырғаныңызға менің тақым бар, – деді де, Элен жылап жіберді.

– Шындықтың қайда екені, өтіріктің қайда екені тек бір құдайдың өзіне ғана мәлім, – деп қосып қойды епископ. – Перінің қолы тиді-ақ, ақ ниеттің өзі қара болуы мүмкін.

Элен көзіне жас толған күйінде, епископтің, адасқан қызына татуластыра жайған қолына қарады да, кенет ұшып тұра келді.

– Менің ұжданым маған сотқа бар деп бұйырады, бұл қылығым үшін мен құдайтағаланың алдында өзім жауап беремін.

Сотта Элен коммунистердің қандай екендерін жақсылап зер салып қарай да алмады. Тек олардың ішінен аласа бойлы біреуі ғана оған алғыс айта келді де, келісімін сұрамай куэ етуге оның есімін атағаны үшін кешірім сұрады: «Біз сізді танымайтын едік, ханым, бірақ шығып сөйлеуге келісер және білетінін айтып берер деп сендік» деді. Элен оған не дерін білмеді. Әлгі кісі ебдейсіз иба қылды да, қараңғы коридорға қарай ғайып болды. Сонан соң Элен таныс адамдардай өзара сөйлесіп отырған басқа куэлардан, еркек-әйел жұмысшылардан қашығырақ жерге барып орындықтың шетіне отыра кетті. Процесс жайында Дюкен ханым тек ерінен естігенін ғана білетін еді. Оның куәлік сөзін естігенде залдағылар шулап айқай шығарды. Сот алдында неміс офицері жайында айтып берді де, Элен дереу үйіне кетіп қалды. Егер ол кезде залда пері болған болса да, ол мұнан өте қашық отырды.

Дегенмен, барлығы да сол күннен басталды. Демек, американдық оккупация мен Германияны қайта қаруландырудың екеуінің бірін таңдау дегеннің өзі ақиқат болмай шықты ғой. Демек, бұл ақиқат емес! Эленнің алдында жаңа мәселелер бірінен соң бірі туа бастады. Дюкен мырза бір жеті ұдайымен тіл қатпай жүрді. Ол үйіне тек тамақ ішіп, ұйықтауға ғана қайтатын болды. Ал енді Элен үшін бұл күндер ең ұмытпастық тұңғыш ауыр ойлардың күні болды. Дюкен мырза «Монд» газетін оқып әдет алған еді. Түскі тамақ ішіп болған соң, ол газетін пианино үстіне тастап, көз шырымын алу үшін ұйықтайтын бөлмесіне барып жататын. Бұрын Элен кейде «Мондты» көз жүгіртіп қарап шығатын еді де, сол әредікте тастай салатын. Енді америкадағы, не басқа бір елдерде жүрген американдықтар туралы жазылған газеттің әрбір жолы, – өйткені оған сену қиын, бірақ американдықтар жер жүзіне жайылып кетті, – олар жайында жазылған газеттің әрбір жолы Эленнің өзіне арналған сияқты көрінетін болды оған. Элен енді газеттің шкафта жатқан ескі

номерлеріне дейін іздеп тауып алды. Ол маңызы шамалы мақалалардың барлығын оқымай тастап, кете берді, ол кейбір айқын және басы ашық мәселелерді анықтап алғысы келді.

Дәл осы кезде, елді пункттерді айуандықпен бомбалағаннан кейін, Кореяның көп жерін алып қойған Макартур әскерлері халық армиясының соққысына шыдай алмай, жолында кездескеннің бәрін тып-тыйпыл етіп жойып, тәртіпсіз кері шегініп бара жатқан болатын. Эленнің енді білгендері; бұлардың адамдарды напалммен қалай өртегендері, әскери емес жай адамдарға қандай айуандық жасағандары, оларды қалай оңтүстікке қарай еріксіз айдап әкеткені, Трумэннің атом бомбасын қолдану жайындағы қоқан-лоқысы болды. Оның қолына Сириустың «Әскери қылмыс» атты мақаласы түсті. Бұл мақаладан ол гитлершіл басқыншылар Россия мен басқа да елдердің территориясында қандай қылмыс жасаса, американдықтар Кореяда сондай қылмыс жасап жатыр екен деген қорытындыға келді. Морис Дюверже қол қойған екінші мақала «Европа ма әлде Азия ма» деп аталған екен. Бұл мақаланы оқып шыққанда американдықтардың Францияны екінші Кореяға айналдырғылары келетініне Эленнің көзі жетті. Олар сол үшін де мұнда келіп отыр. Тіпті өтіріктің қалың тұманы ішінен Элен сипалап жүріп дұрыс жол таба алды. Мақаланың авторы Дюкен мырзадан көрі орыс пен қытайлар туралы біраз жұмсағырақ жазғанымен, оның оларды жактырмайтыны айқын көрінеді. Дегенмен, орыстар мен қытайлар Францияда емес, өз елдерінде, өте алыста. Ал енді мысалға немістерді алсақ, онда Германияны қайта қаруландыруды американдықтардың өздері талап етіп жүргені көп нәрсені білдіргендей! «Атлантикалық әскер», деп аталатын тіпті американ әскерінің өзі, Лондонда боп өткен келісім бойынша, жүз елу мың неміс солдатын өз қатарына қоспақ, оның офицері, әрине, сол жүз елу мыңның ішінен шықпақ.

Әлі де жұмған аузын ашпай томаға-тұйық жүрген ері қалай дегенмен де өзінің қоқан-лоқысын іске асыруға батылы бармайтынын және оны өлтірмейтінін Элен түсінеді. Дегенмен, ол түнге қарай ұйықтайтын бөлмесінің есігін кілтке жауып қоятын. Олай етпесе, Элен ұйықтай алмайтын болды. Үй ішінен қырғи-қабақтығы төзбестік болып кетті. Осындай шымбайға батқан томаға-тұйық қорбаңды бітіру үшін Эленнің өзі-ақ бірінші болып сөз бастады.

– Габриэль, сіз американдықтар жөнінде қателеседі екенмін деп қорықпайсыз ба?

– Американдықтар жөнінде дейсіз бе? – деп ері қайталап сұрады да, орындықтан атып тұра келіп, Эленге теріс қарап кетті. Әңгіме кәзір американдықтарда емес, біз екеуміз де, сіз бен мына мен туралы жұртқа тараған сөзде болып тұр. Осы күнге дейін де сіз соны түсіне алмадыңыз ба?

– Мен ешқандай жамандық жасағам жоқ қой, – деді Элен.

Үн жоқ, жым-жырт бола қалды және мұның өзі тағы да бірнеше күнге ұзаққа созылған тәрізді.

Бірақ бұл жолы Дюкен мырзаның өзінің-ақ тағаты шыдап тұра алмады. Қонақ үйдің ішін кезіп жүріп, ол әйелінің бетіне қарамастан сөйлей бастады:

– Американдықтарға менің өзімнің де көңілім тартпайды, оған сенуіңізге болады. Бірақ біздің оларсыз күніміз жоқ, қайталап айтамын, оларсыз күніміз жоқ! Ал .енді американдықтардың Кореядағы қылықтарына келетін болсақ, олардың сыбағаларын жақсылап бергенін мойындауға тура келеді. Мұның өзі таң қаларлық та нәрсе, өйткені олар соғысып жатқан Солтүстік Кореяның жері Португалиядан үлкен емес қой. Міне, олардың тәртіпсіз қаша бастағанына бір жеті боп қалды. Әттен, егер біз де өзімізді қызылдардың шабуылынан қорғай алатындай, мысалы, де Голль сияқты жігерлі генерал бастаған француз әскері болған болса, онда бізге американдар керек деген болар еді...

– Дегенмен, орыстар бұл жерден алыс қой, – деп ескертті Элен.

Не, сіз солай ойлайды екенсіз ғой? Солай демей ше, бұл сізге аян іс қой. Бұдан бір жеті бұрын коммунистердің пайдасына тектен-текке куәлік етпеген шығарсыз.

– Демек, сіздің ойыңызша бізді басып алып та үлгіргендері ғой, шамасы?—деді Элен оны мазақ етіп. – Ал, енді олар, ертең маған коллаборационист әйелсің деген айып тағып, шашымды алдыртып тастайды екен ғой. Немесе сіздің өзіңіз...

– Немене, менімен қалжыңдасқыңыз келді ме? – деп Дюкен айқай салды. — Неге сіз маған сонша тесілесіз?

– Мен жәй әншейін сіздің жалға бере алмай қалған қоражайыңыз туралы және екеуіміздің қайысымыз бірімізді біріміз масқара еткеніміз жайында ойлап тұрмын.

Дюкен мырза қалтасынан газетті қапыл-құпыл суырып алды да, газет жазылып біткенше әуеде сілікті, мұның онысы мұндай қағазға орынсыз қолын тигізе бергісі келмейтінін әдейі көрсеткісі келгендік еді.

– Міне сізге жауап, қараңыз! Кім болса да олардың қарғыс атқан газетінен оқи алады енді.. Бағымызға қарай жетісіне бір-ақ шығады екен. Мұнда бәрі де басылып шыққан, сіздің сотта не айтқаныңыз, олардың сізге барлығын зорлап айтқызғандары.

– Мейлі, қалған адамдардың барлығы оқысын, – деді Элен сабырмен. – Мұнда қандай ар-ұяттан кеткендік бар?

– Тыңдаңыз!

Күйеуі сот мәжілісінің есебіндегі Элен жайында айтылған жерлерін бетін қисайта, қолын сермей отырып оқып шықты. Ол оқып болғанда Элен былай деді:

– Мұның барлығы дұрыс. Менің айтқанымның өзі осы болатын.

– Дегенмен, кімдердің қатарына кіріп кеткеніңді айтсайшы! – деп, газетті қызулана сермей Дюкен тағы да айқай салды.

– Неге сіз олардың сөзі шындыққа жатпайды деп ойлайсыз? Жаңағы сіздің оқып шыққаныңыз нағыз барып тұрған ақиқат қой.

Дюкен иығын қиқаң еткізді.

– Сіздің арқаңызда ғана оларды ақтап жіберді. Құттықтаймын сізді! Егер сіздің ата-анаңыз тірі болса ғой.

Элен ерінің ашу үстінде газетті қалай жұмарлап қалтасына тыға салғанына қарап тұрды. Бір уақытта оның ойын, өзі катысқан процесс туралы жазылған мақаланы бастан-аяқ оқып шықсам деген тілек билеп кетті. Әйелінің бұл ойын сезе қойса керек ол, қалтасынан газетін суырып алды да, Эленнен көзін алмастан қарап тұрып, газетті жанып жатқан каминге тастап жіберді.

Бірақ әзәзілдің азғыруы келесі күні ертемен оған мүлде жаңа күшпен оралды. Көр-жер сатып алу үшін үйінен шықты да, Элен базардағы газет сатылатын киосканың қасынан өтті. Қырсыққанда киосканың алды адамнан арылмайды екен, біреу жүгіріп барып ақша беріп газет алғанша, оның орнын басқа біреу басып үлгіреді. Сатушы әйел бір секунд та бос қалмайды. Эленнің тынысы тарылып кетті. Алпыс жасқа жеткенше ол өзі бір рет те газет сатып алып көрмеген еді. Жұрттың барлығы қай газеттің қанша тұратынын өте жақсы біледі. Сондықтан олар үндемей ақшаларын тастайды да кете береді.

Оның тап сол газетті сұрап тұрғанын біреу-міреудің құлағы шалып қалса қайтеді... Сатушы әйелдің өзі де не ойлар екен? Бәлкім ол Эленді танитын шығар. Киоскіге енді ескі қалада тұратын бір орта жасқа кеп қалған адам жақындап барды. Элен аяқ-табақ дүкенінің витринасына қарай бұрылды да фарфордан жасалған шыны аяққа көз жіберді. Әлгі қарт кетісімен-ақ, Элен киоскіге тап берді. Бірақ байқаусызда келіп қалған велосипедке мінген бір адам оның жолын кесіп кетті. Элен киоскінің алдынан кетіп, біреуді күтіп тұрғандай бола қалған еді, бірақ бұнысы сөлекеттеу болып шықты. Велосипед тепкен адам киоскіден кете берген мезгілде Элен жүгіріп барды да, аптыға сөйлей сатушы әйелден газет сұрады:

– «Кри»... беріңізші. Қанша тұратын еді?

– Он франк.

Элен газетті ала салды да, оны әуелі екі бүктеп, онан кейін тағы төртке бүктеп сөмкесіне тыға салды және бұл жерден кеткені сондай жақсы болар ма! Дюкен таныс адамын көріп қалды. Ханым бұл газетті өзінің баяғыда он бестен он жетіге дейін екі жыл ұдайы монастырь пансионында болғанда жасырып роман оқығандай, төсекте жатып оқырмын деген тоқтамға келген болатын. Декабрь жетіп қалғанмен күн әрі шуақ, әрі жылы еді, мұндай күндерде өзіңе-өзің құлшынған жастай көрінесің.

Элен үйге басын сұға салысымен-ақ, оның артынан іле-шала апасы Бертранда келіп жетті. Жағдай не болып барады өзі, американдықтардың сұмдығы туралы біреу бірдеңе сөз етпейтін, тым болмаса бір сағаттық өмір қалмады. Көшеге шықсаң олардың жүрмеген жерін көрмейсің, Бертранда көмек сұрай келген екен. Габриэльдің тамыр-таныстары көп, егер ол іздене қалса, бәлкім олардың жері мен фермасын американдықтардан сақтап қала алар еді. Өте-мөте фермасы аянышты. Берtrandаның ойынша мұны сақтап қалу онша қиын бола қоймау керек, өйткені бүкіл қауып тек солардың фермасына ғана төніп тұрған көрінеді. Бұлардың участогынсыз күн көре алмай ма екен? Оның көлемі бас-аяғы бірнеше жүз шаршы метр-ақ қой. Тіпті нацистер екеш нацистер де онан кіші аэродромға қанағат қылған еді. Дюкен үйде жоқ-ты. Элен бұл жайында ерімен сөйлесуге уәде берді.

Екі көзі былаудай боп жылаған, жұмарланған дымқыл орамалын алақанына қысқан Бертранда кете салысымен, дереу доктордың әйелі Деган ханым есіктің қоңырауын шылдыратты. Ескі қаланың салондарына өте сирек баратын болғанмен, Элен Дегандарды танитын еді. Доктордың өзі жұрт аузындағы адам болатын. Оның машық еткені ауыр атлетика еді. Ол ауыр кір көтерушілердің жергілікті қоғамының председателі болатын. Дегенмен, олар тәуір адамдар еді. Сондықтан жұрт бұларға ықыласымен жиналатын-ды. Деган ханым өзінің мұнда келгенінің себебін өте көмескі түсіндірді. Оның бақытына қарай Дюкен мырза үйінде болмады. Оның көз алдында ханым тіпті бір ауыз сөзді де айта алмаған болар еді. Тіпті оның жоғының өзінде де ұялғаны сондай, біртіндеп жіпке моншақ өткізгендей сөзін әрең айтты. Сондықтан көп түсіндіріп жатпай, әлгі қонақ әйел сөмкесінен бір табақ қағаз суырып алды. Оның өзі қағаздың екі жақ бетіне жазылған барлық депутаттарға, бас және муниципалдық кеңесшілерге арналған хат екен. Хатқа жыйырма беске тарта адам қол қойыпты. Олардың құрығанда он шақтысымен Элен таныс болатын. Бұлардың барлығы да қаладағы құрметті, белгілі адамдар еді. Доктор Анжель, Моро мырза, темір жолдар бас кеңесінің бұрынғы мүшесі, деп қол қойыпты: Дюмон мырза, пастор; Назеро ханым, діншіл католик, сауда флоты офицерінің әйелі (мәссаған); Франс ханым, медициналық сестра; Гарние бикеш, классикалық гимназияның оқытушысы; доктор Деган, әрине ол өзінің франциялық ауыр атлетиканы сүйгіштер қоғамының вице-председателі деген екінші титулын қойған; Портье мырза, бұрынғы бренд-майор; Гастон Девиль мырза, почта-телеграф ведомствосының бақылаушысы, Азат ету комитетінің мүшесі; Жовеньо мырза, (Япырау бұл Дюкен мырзаның танысы, сауда флотының лоцманы ғой!) Ружо ханым, бұрынғы оқытушы; Ланфан мырза, инженер; доктор Абелен, ғалым-жаратылыс зерттеуші; Леверье мырза, Лилль-Боньер акционерлік қоғамы филиалы директорының міндетін атқарушы; Жеводан мырза, салық жинаушы, 1914—1918 жылдардағы соғысқа қатысушы; Шарье мырза діншіл католик, аурухана бастығы, 1914—1918 жылдардағы соғыста бұрынғы әскери тұтқын; Мажер мырза, екінші дәрежелі механик, сауда флотының офицері; Лале-Герик мырза, оқытушы, қарсыласу қозғалысына қатысушы; Монтан мырза, инженер; Гранжон мырза, жериеленуші (Мынаны қараңыз, менің апамның ері, сіз оны білесіз, ол менде жаңа ғана болып кетті, жолда кездескен жоқ па сізге?).

– Менің ерім соларға барған болатын...

–...Кан мырза, үй қожасы; Ренар ханым, медициналық сестра; Демарк мырза, мүгедек, құрметті легион орденінің кавалері; Бурнонвиль, карета жасайтын мастерскойдың иесі.

Бұл адамдардың жазғандарында толып жатқан әділдік бар.

«Біздің үндеуіміз, – депті хатта, – қала халқын жаңа соғыстың жан түршігерлік қорқыныштары мен қауіптерінен сақтап қалуға тырысу тілегінен келіп шығып отыр. Сол қорқыныштар мен қауіптердің өзі біздің басымызға төнуде. Әсіресе бұған біздің қаламыздың тұрған жері өте қолайлы болып шығып отыр, қалай дегенмен де, істің барысы қорқыныш сезімін тудырады. Сонан кейін, сайып келгенде біздің ірі сауда портын бейбіт саудамен ешқандай байланысы жоқ мақсаттарға пайдалану туралы шешімге келгендікті ойлататын фактілер келтіріліпті.

1. 1949 жылғы декабрьдің аяқ кезінде америка офицерлері басқарған комиссия, Фонтенблодағы атлантикалық әскери штабының бұйрығына сүйеніп, біздің порттары құрылыстарды қарап көріп кетті.

2. Жақында қаламызда болып өткен процестің барысында, сұңгуір қайықтар базасында нацист офицерлерінің жұмыс істеп жүргенін сот толық айқындады.

3. Осы айда портқа Us Navy1 маркалы башнялы кранның үшеуі әкелінді, мұның жайын жақсы білетін адамдардың айтуларына қарағанда, ондай крандар тек салмағы мол соғыс жүктерін түсіруге ғана арналған болуы керек көрінеді.

4. Соңғы екі айдың ішінде америка әскерлері мен офицерлері қаламызға нық орын теуіп жайғасып алды.

Қаламыздың халқы осы айтылған фактілерді көре отырып, немқұрайды қарап қала алмайтынын, әрине, сіздер сөзсіз мойындайсыздар.

Жанжал шыға қалған күнде қаламыз стратегиялық объект болады да, оны соғысушы жақтардың самолеттерінің бомбалауы сөзсіз. Егер бір ғана атомдық бомба 150 мың ер, әйел және балаларды қырып, Хиросима мен Нагасаки сияқты қалалардың түгін қалдырмай талқандағанын еске алсақ, бомбардировщиктердің шабуылынан кейін қаламыздың күлі көкке ұшады екен деген ойға келуге хақымыз бар.

Мұндай жағдайларда дені дұрыс адамның өзінен өзі мынаны сұрауы ықтимал: портты әскери базаға айналдыру қаламыздың және халқымыздың мүдделеріне сай келе қояр ма екен?

Портымызды қай елдің пайдаланатыны жайындағы мәселе бізді онша қызықтырмайды. Біздің порт – сауда порты, Франция порты болып қалуы керек.

Біздің Америкаға деген сезімімізді өз алдына былай қойғанда, біз Францияның және қаламыздың мүдделері бәрінен де жоғары болуға тиіс деп санаймыз.

Біздің пікірімізше, портымыз өзіміздің қаражатымыз бен күшіміздің арқасында француздың ірі сауда порты күйінде қала беруі үшін Францияның күші, байлығы жеткілікті және ол үшін Франция халқы патриоттық сезіммен жеткілікті түрде рухтанған.

Кейбіреулердің Орта Европаға енуді жеңілдету үшін ірі порт керек деген пікірлеріне біз қосыла алмаймыз.

Біз жай әншейін батыста тұратын халық қана емеспіз.

Біз француздармыз, қазіргідей болып отырған жағдайдан әрқайсымыз өзіміздің жауапкершілігімізді ұғуға міндеттіміз.

Біз портымызды соғыс мақсатына пайдалану үшін шет мемлекетке бергенге келісе алмаймыз. Қатты бомбалаудан аман қалған аналар мен балалар бізден:

*«Бұған кедергі жасау үшін не істедіңдер»* деп сұрамасын дейміз.

Қандай керемет хат!

Элен кенет Деган ханымның бетіне қарады, оның көзіне тығылған жасы әрі қарай оқытпады. Ол енді өзінің сүйікті кішкене Мишуын, оның ойынын, томпиған кішкентай қолдарын есіне түсірді. Епископ айтқан пері қолы туралы да, енді америка модасы бойынша мұрт қойған гитлершіл офицердің бөлмесінде ана кезде ілулі тұрған суреттері жайында да, тап оның алдынан есікті сарт еткізіп жауып алғанда, өзінің жүрегінің тайдай тулап кеудесіне сыймай кеткені туралы да ойлады.

«Сондықтан да біз осы хатты сіздерге арнап жазып отырмыз. Және оның мазмұнын көпке жария етіп отырмыз.

Төмендегі үш пункт жайында тоқтам шығаруларыңызды қатты талап етеміз:

1. Порт өзінің осы бүгінгі қалпында тек сауда-саттық жүктерін түсіріп қабылдауға және тиеуге ғана арналуға тиіс.

2. Оны кенейту мен жақсартуға бағытталған әрекеттердің барлығы тек бейбітшілік мақсатымен ғана жүргізілуі керек.

Шетелдіктердің портты басып алу үшін жасалған әрекеттеріне тыйым салынатын болсын. Біздің порт келешекте де француз порты боп қала беруге тиіс.

3. Қалай болған күнде де портымыздың қайтадан оккупациялануын, соғыс стратегиялық базалар қатарына енгізілуін көргіміз келмей, біз мынаны мәлімдейміз:

Әркім өз елінде қала берсін: – француздар Францияда, американдықтар – Америкада.

Бізге ешқандай сыңаржақ пікір мұрындық болып отырған жоқ. Біз тек жалпы ұлттық мүддеге ғана бас қоямыз».

Әдетте хаттардың бітуінде айтылатын сыпайыгершілік сөздерді Элен оқыған да жоқ. Ол жай ғана сұрады:

– Менің қандай пайдам тиер екен?

– Қол қойыңыз. Қарсылығыңыз жоқ қой?

Элен: «Дюкен ханым, сауда флотының теңіз офицерінің әйелі» деп жазды.

– Бұдан кейін не істеуім керек? – деп сұрады.

– Бұдан кейіні несі?

Деган ханымның беті қандай сұлу, өзі де әлі жап-жас екен, қандай ұялшақ.

– Менің енді тағы не істеуім керек? Өсиетке қол қойғам жоқ қой...

Үш күннен соң үй ішінің қырғи-қабақтығы бұрынғыдан үдей түсті. Дюкен қабырғаға жапсырылған үндеуді оқып, оған әйелінің қол қойғанын көрді.

– Бұл жолы сіз олардың төбе шашты тік тұрғызатын газетінде ғана пікір айтып отырған жоқсыз. Сізге ол жеткіліксіз бопты. Енді сіздің атыңыз қабырға біткеннің барлығында, жұрттың көз алдында тұр. Менің естуімше, ол хат «Эклер» газетіне де басылып шығарылыпты. Енді жұрттың барлығы білетін болды. Жоқ, жетер, болды енді! Сүйтіп Габриэль тұңғыш рет әйеліне сен деп сөйледі.

– Сен мені масқараладың, абройымды төктің. Саған менің фамилиямда болуыңа тыйым саламын. Егер екі жетіден кейін, дәл екі жетіден кейін... Бүгіннен бастап мен саған айына он бес мың франк беріп тұрам, онан бір тыйын да асырмаймын, өзіңнің жаңа достарыңа тасымас үшін, естіп тұрмысың? Егер сен екі жетіден кейін өзіңнің қойған қолыңды алып тастамасаң мен сенен айырылысып кетем... Франсис және Клодинамен сөйлестім. Енді олар мұнан былай сені табалдырықтарынан да аттатпайды, естіп тұрмысың өзің? Бұдан былай Мишудың қарасын да көрмейсің, Мишу саған жоқ. Біз саған баланы бұзуға жол бермейміз. Екі жетіден кейін... естіп тұрмысың, түсіндің ғой?...

Бейбіт түрдегі ескі самолет қала мен порт үстінде ұшып жүрді.

# ӘЖІБИКЕ МАРТАНЫҢ ВИЗИТІ

– Япыр-ай, жүк машина дегендер бықып кеткен, тіпті көбін қараңызшы, әжібике Марта! Терезеден қай уақытта қарасаң да ағылып жүріп жатқаны. Таңның атысынан, күннің батысына шейін дамылсыз ағылады. Түн бойына дүр-дүр етіп тыйылмайды. Тым болмаса бір минут дамыл тапсайшы. Тіпті зәрең кетеді. Үш күн ұдайымен...

– Бар пәрменінше жүйткітеді! Үшінші шапшаңдыққа салған! – деп, бойын тежей алмай Леоннің аузынан шығып қалды. Ол таңертеңнен бері өте ренжіп жүр еді. – Қанша халықты басып өлтірді десейші!

Әжібике Марта қаладан велосипедпен келді. Шынында да, шоссе бойында нелер мый жетпейтін керемет болып жатыр. Ол аэродромға кетіп бара жатқан жүк тиелген машиналарды ұшыратты.

Бос жүк машиналары әжібике Марта асығып келе жатқан селоға кайтып жатты. Машиналар шоссенің бұрылма қалтарыстарында басып кете жаздайды. Минут сайын монах әйел шоссенің шетіне бұрылып шығып, қатқан саздың үстімен селкілдеуге мәжбүр болды. Машиналар колоннамен жүріп жатыр: бес-алты жүк машинасы бір колонна және сол колоннаның алдында жабық джип зырғып келеді. Бұл не деген жаман әдет, машинадағылар аяқтарын сыртқа салып шалқая жатқан, омыраулары ашық. Жүк машиналарды қайдағы бет-ауыздары салтақ-салтақ кір, қалжыраған адамдар жүргізіп барады. Олар екі-екіден биік кабинада отыр, резинкаларын шайнап, жолға қалай болса солай көздерін сүзе қарап келеді. Бұлардың көпшілігі негрлер болатын. Машиналар әжібике Мартаның қасынан өте бергенде, машина жүргізушілер бірін, бірі шынтағымен түртіп, сықылықтап күліп бара жатты, шамасы олар оны мазақ етіп бірдеңе айтқан болу керек. Ал, енді вокзалға қарай кетіп бара жатқан жүк машиналарының шоферлері, оны әдейі жолдың шетіне ығыстырып шығаруға тырысып, соңынан монах әйелдің қорққан, қорықпағанын байқау үшін артқы терезеден қарап бара жатқандай тәрізденді. Олардың ішінен бір ақсары сұмырай кеудесіне шейін кабинадан шығарды да, Мартаға айқай салды:

– Хелло, фрейлен!

Әрине, бұл неміс. Олар шекара дегенге кідік қарайтын адамдар емес қой. Қайда болса да өз үйіндей көреді.

Басқа жағдайда мұндай уақиғаға Леон күлуден тайсалмаған болар еді. Ол шынында да: «фролен» деп бақ етті. Бұны естігенде әжібике Мартаның бетін қалай тыржитқаны көз алдыма елестей қалды. «Фролен» дейді! Бірақ бұған американдықтардың қатысы болғандықтан, Леонға күлкі қай жерінен келсін. Мұның барлығы қаптаған қара түнек катер, ал мыналар, өздерімен бірге бақытсыздық ажалын ала келушілер. Аэродромда онсыз да бактар мен жәшіктерден аяқ алып жүретін жер жоқ, төрт бұрыштың бәріне түгел қарауыл мұнарасын

қойыпты, оның үстіне сутартқыш мұнараға да, тап баяғы гитлершілдердей, күзет постын жасапты. Бензин құйылған сансыз бактарды қатарлап тізіп, әзір бөлшектерден бір-ақ күнде құралған болат төсеніштің үстіне қойыпты. Бірақ бәрінен жан түршігерлік нәрсе, олардың өздерінің сұрқиялық істерін істеп қалуға жанталасқанын көзбен көру. Кеше ғана қорқыныш сонша үлкен көріне қоймаған еді, ал енді бүгін оның, өзі нағыз апатқа айналды. Әңгіме жалғыз ғана жанармайда емес. Жақын арада онда қанша бак болса, сонша жәшік те болады. Жәшіктерді бірінің үстіне бірін қалап, биіктігін үйдей ғып үйіп жатыр. Түнге қарай, немесе жаңбыр сіркірей бастаса болғаны маскировка жасағандай, олардың үстерін ортасынан қақ бөлініп кететін үлкен көк брезентпен жауып тастайды. Жәшіктің ішіндегісі сірә дымқылды жаратпайтын жарылғыш заттар, оқ-дәрі, қару-жарақ... Дегенмен, онда не бар екенін ешкім де жөнді білмейді. Леон балалардың қамын қатты жеді, ерте-кеші жоқ, американдықтар оларды жүк машиналарымен таптап жаншып өлтіріп кетеді. Әсіресе лагерьге кіре берістегі бұрылыста осындай қауып зор.

Мұндай қатты жүрісте олай болу ғажап емес. Онсыз да апат уақиғалар күн құрғатпай болып жатады. Янкилер ештеңеге қарайтын емес. Мұнда олар, вокзалға қарай кетіп бара жатқан бос жүк машиналар қарсы жүретіндіктен, жолдын он жағымен жүруге мәжбүр болған. Бірақ әскери машиналар шоссені бір-ақ жаққа қарай жүруге пайдаланатын болса, онда жекеменшікті машиналарға қарсы кеп қалғанда олар аса имене қоймайды: тілесе шоссенің ортасымен-ақ, тілесе сол жағымен тарта береді. Тормоздарының сықырын естудің өзі құлақ тұндырады, – әрине осындай жүктерді тасыған соң қайтесің! Үш күн де өткен жоқ, шоссенің он жағындағы асфальттың бүтіндей күл-талқаны шықты. Ондай нәрсе олардың есіне де кіріп шықпайды. Бұған ақша төлейтін олар емес қой. Кешкілік американдықтар қызыл және ақ фарларды пайдаланады. Өте жиі қызыл фармен жүйткітіп жүреді. Ал жұрт, әсіресе шоссені бойлап мектептен қайтып келе жатқан балалар, – қызыл шамның машинаның арт жағында жанатынына әдет алып кеткен. Дағдылы күннің бірінде осындай қызыл шам жаққан машиналар оқушылардың бірін тапап кетіп, таңертең сіресіп қалған кішкене өлікті тауып алатынына Леон күмәнданбайды. Әттең осы қызыл фарлар-ай! Тіпті ештеңені ойлауға да мұршаң келмей қалады, олар кимелетіп келіп те жетеді, ентелеп кісіні баса жөнеледі. Бірақ ақ жарықтық да оңып тұрғаны шамалы, өйткені шағылыстырып көз аштырмай қояды.

Леон қария бар жұмысын тастады, тек сол жөңкіліп ағылып машиналарды бақылаумен болды. Ол күн сайын бақытсыздық уақиға күтеді. Әсіресе шоссе үстінен күтеді. Ал олардың аэродромын көрсейші! Оны көруге татиды. Моторлардың гүрілін естіп, жүктерін тастай салып, күзет мұнаралардың арасымен, қатқан шөптің үстінен орағытып, дереу кері қайтып жатқан машиналардың, үздіксіз құйындай жүйткіп жүргенін көрсең жетіп жатыр, сол айқай-ұйқай, ың-жыңның барлығын көріп-естісең болғаны, олар бұдан бір сағат бұрын Россияға соғыс жариялады десе оған анық сенесіздер.

– Құдай сәтін түсірмек, әжібике.

Құдай, құдай деп зар қақты ғой. Оның кемпірі әбден ақылынан адасуға жақын. Ол жиырма жасында құдай-тағаланы онша елей қоймаған болар!

Монах әйелдің оған теріс қарап айналып кеткенін пайдаланып, Леон бір түрлі қызық қып ұртын томпайтты. Егер кемпір үнін өшірмесе, қазір оның мырс етіп күліп жібергенін көреді.

– Құдай! – деді ол қайталап. – Құдай емес, біз сәтін түсірмеспіз. Біз қолымызды қусырып жай отырғанымыз жоқ қой, солай емес пе, бикеш?

Мели ерін ала көзімен атты. Бірақ әжібике Мартаның Леонның сөзіне әбден еті үйреніп болған еді, басқа шалдардың, бақытсыз сорлы адамдардың да сөзіне үйреніп болған-ды; олармен осы арада да, басқа поселкелерде де ол өте жиі кездесіп турады. Монах әйел енді олардың барлығымен ашына-жай. Олар кей кезде не айтса да, соборға жексенбі күні дуға оқуға жиналатын құрметті кісілердің көбінен көрі жақынырақ көрінеді.

– Бізге күш беретін бір құдай, – деп жауап берді оған монах әйел. – Суларың бар ма?

– Қазір бар. Бірде толы, бірде солымыз ғой. Қыстың күні жер дүние көл-көсір боп кетеді, ал жаз болса колонкада кезекке тұрамыз. Сіздің құдай тап біздің сутартқышқа ұқсайды, екеуінің қимыл-әрекеті де бірдей... Амал не, судың өзі таза емес екен, бір түрлі сап-сары. Мен қазір леген әкелейін.

– Рұқсат болса, отқа көмір тастай отырайын? – деп сұрады әжібике Марта.

– Былай тұршы, былай, өзімнің де әлім жетеді. Сіз көмірге қолыңызды былғап аласыз. Көмір ұп-ұсақ, тек кілең тозаң.

Леон зілдей легенді барактың ішіне көтеріп кіргізгенде, ол өзінің кәрілік демікпесін сездірмеу үшін шапшаң ғана қолымен бүйірін таянып тік тұра қалды.

– Дегенмен, бикеш, сіздің құдайыңыз кедейлер оның қолына тез түсе қояды ғой деп ойлайды.

Монах әйел оған ешқандай жауап бере қойған жоқ, ол өзі ала келген шылапшынға құйып су жылытты. Леон бара-бара батылданып кетті:

– Бұрын біздің хал-жайымыз жақсырақ кезде мұнда өмірі діни киім көзге көрінбейтін еді. Ешкімге сіздің керегіңіз болмайтын.

– Тілінді тартшы, – деді Мели оған жекіріп. – Әжібике, мұның жақсылықты білмейтін адам екенін керіп тұрсыз ғой.

– Кім жақсылықты білмейді, – деп айқайлап жіберді Леон. – Мені айтасыз ба? Мен бикеш жайында бір ауыз да жаман сөз айтқам жоқ. Оның басқаларға ұқсас жері

шамалы. Бұл кісі жаратылысынан сондай адам. оған құдайды апарып қосатын дәнеңе жоқ. Үстіңізге кигеніңіз діни киім бе, жоқ діни киім емес пе, — киіміңіздің қалай деп аталатындарын ұмыта берем, – сіз басқа кісілерге өзіңіздің көңілшектігіңізбен ғана қызмет көрсетесіз: Мұндай адамдар қай жерде болса да кездесе береді. Егер сіз бізге келмегеніңізде кемпірді шомылдыратын адам табылар еді. Мари не басқа көрші әйелдердің біреуі көмектесер еді. Бикеш, сіздің қайырымды болуыңыз басыңызды түрлі ақымақшылықпен толтырып алудан болып отырған жоқ Әттең, менің де сіздей қызым болса! Сірә, сіз құдай деуіңізді қойсаңыз, мұнан да жақсы болар едіңіз...

– Леон!

Қашан да болса айтылатын ылғи бір әңгіме. Өзінін осындай бейпіл ауыз сөздерімен шал мұны үркітіп жіберді ғой! Бақ бергенде, әжібике Марта оған ашуланған жоқ, қайта Леонге қарап күлімсіреп қойды.

– Құдай бізге қайырымды болуды әмір етеді, – деді ол.

– Одан да мені ашушаң десеңізші, — деп күңк ете түсті Леон. – Жаңбыр жауған кезде де Мари маған жармаса кетті. Ашулысың деді! Мен сіздерден ашулы емеспін. Басқа монах әйелдер, әлгі ұзын бойлы, ашаң жүзді, немесе Луиза келгенде... сіз оны танисыз, өзіңіз сияқты толықтау келген әйел, бірақ сізден көрі жасы үлкенірек... неге олар ешкімге көмектеспейді, бар тапқандары өсиет айтқан боп, бізді біресе жұмаққа, біресе тамұққа дәмелендіреді! Соны неге істейтіндерін түсіндіріңізші маған, бикеш. Ал, енді сіз енбек етіп жұртқа көмек бересіз, ең барып тұрған лас жұмысты істеуден тартынбайсыз. Мен Мели айтқандай, жақсылықты білмейтін болсам да, барлығын көріп тұрамын. Мен қазір, бикеш, сіздің құдайыңыз туралы айтып берейін...

– Сізге мен ренжимін, – деді әжібике Марта...

– Қарай көріңіз, мен оны тағы да ренжітіппін! Әруақытта сіз менің дұрыс айтқанымды біліп тұрсаңыз да, ренішті әңгімелеп кетесіз, бұлай таласа салу бәрінен де оңай ғой... Жарайды, жарайды, қойдым... Тұра тұрыңыз, шылапшынды өзім түсірейін, ол ып-ыссы, ал менің күсті қолым қандай ыссы болса да төзе береді. Алайда, сіздердің монах әйелдеріңіз бен құдайыңыз кімді қандай жұмысқа қосуды жақсы біледі.

– Тағы бастадың-ау... – деп қоя берді Мели жалынышты дауыспен.

– Тоқта, Мели... міне сіз, бикеш, өзіңізді аямайсыз, ал, басқа монах әйелдер неге келетінін жақсы біледі. Олардың есіл-дерті тек өз пайдасын шығарып, өздеріне сенетін ақымақтарды алдап соғу. Оларға қарамас та едім. Менің кемпірім маған өкпелей алмайды, мен ешуақытта да оларға қарсы бір ауыз сөз айтпаймын ғой, шындасам айтар едім де... Үндемеймін, үндемеймін. Солай емес пе, Мели? Олардың осы үйге кіргендегісін көрсеңіз, әжетханаға келгендей мұрындарын басуға әзір, неге

сонша тәкаппарланады екен? Тіпті шляпаларының желкенді кеме сияқты екендігінен бе?

– Түс болды, — деді Мели. — Құдайға шүкір, сен енді қазір кетесің.

– Сенің будильнигің алда, — деп күңк ете түсті Леон. – Жаңбыр жауса ол артта қалып қояды, ал құрғақ кезде ширек сағат алға кетіп қалады. Сонан Леон төсекке жақындап барды. – Бәлкім, мен сізге көмектесіп үлгірермін, Мелиді екеулеп көтерелік, сіз оның, арқасын жуарсыз, – деді ол Мартаға. – Оның бүкіл денесі талаурап кеткен. Қайтесің, бұл кемпірдің төсек тартып жатқанына да бірнеше жыл өтті ғой.

– Мен таза простыня мен көйлек әкелдім. Біз қазір бәрін тәртіпке келтіреміз. Ең болмаса сәл ғана жоғары көтеріліңізші, сіңлім.

Монах әйел Мелиді сіңлім дегенде шал оған күліп жібере жаздады.

– Бұлай жабыспашы, – деді ол кемпіріне, «ой қарындасым-ай» деп қала жаздап. Ол сабырлы дауыспен былай деп сұрады: – Сені қимылдатқанымызда денең ауыра ма?

– Менің науқасым өте қатты болу керек, қалай деп ойлайсыз, әжібике?

Марта кемпірдің арқасын жуып жатқан мезгілде, Леон оған шабуылын қайта бастады.

– Демек, бізге американдықтарды жіберіп жүрген сіздің құдай екен ғой? Сірә, ол Россияда бүкіл халықтың бақытты туратынын көре алмайтын болды ғой? Бәлкім, барлық жерде де тап осы біздегідей тұрмыс болғанын тілейтін шығар. Мысалы, біздің порттың священнигі әуелгі кезде сондай ынталы-ақ болатын. Тіпті оны да өзіміз сияқты бишара докердің бірі, дәл кәсіпшілік одағының мүшесі екен дер едің. Жұрттың көзіне мұның өзі ұнап та кетті. Әрине, қанша дегенмен, байлар үшін ғана ынта салатын ұзын өңірлерге қарағанда мына тәрізділер жақсы ғой. Ол осы поселкеде өзімізбен бірге турды, табысы да өзімізден көп емес. Бірақ жұмыссыздық бастала салысымен-ақ, ол бір ай да төзе алмады, көп ұзамай ұшты-күйлі жоқ болды. Әрине. егер басына қиыншылық түскенде жылт етіп тайып беретін жерін болса, докерлермен бірге тура тұрмай несі бар. Ол былай тұрсын, адам поптың басында жаман ойы бар екенін сезер болса, онда іс алға басады деп ойламаңыз. Бір күні ол Дюпюидікіне барыпты, тап сол күні оның баласының жасы он екіге толған екен, сондықтан поп оны алдап дұға оқығысы келіпті. Бақса, оны үгіттеуге келген екен. Не ойласа да ерік әркімнің өзінде ғой. Бірақ баланын әкесі — Дюпюиге арнап, үндемей ғана қалтасына бір бөтелке коньяк сала келіпті. Қалай дейсіз, сіздіңше осы да адалдық боп па? Дюпюи оған тікесінен айтып салыпты: таласатын болсам таласамын, бірақ ешкімді де қызықтырмаймын. Менің балам онсыз да дұға оқуға барады, бұл сөзім үшін ғапу ете көріңіз. Өйткені оның шешесі жындылау адам, сіздердің былшылдарыңызға сенеді... Ал, енді коньягіңізді бөтен біреу үшін сақтай тұрыңыз, үлкен рахмет сізге, депті де попты қуып шығыпты. Міне қандай қызықтар

болады. Мен, бикеш, ондай тәкаппар емеспін: егер сіз маған темекі әкелсеңіз ғой, қарсылық жоқ, мұнда қанша келемін десеңіз де келе беріңіз.

– Талабыңызға сай, менде бір пачке темекі бар еді, тіпті ұмытып кетіппін ғой, – деді де, монах әйел өзінің қара киімінің түпсіз қалтасын актара бастады.

– Солай ма еді! Менің трубкам қайда кетті? — деп Леон айқайлап жіберді, оның қуанғаннан көзі ойнақшып кетті. Бірақ көпке шыдаған жоқ ол, монах әйелді қайтадан келекелей бастады, – дұға оқуға кешірек қалған болармын. Шіркеуде маған деген ештеңе жоқ. Мені енді аяғымнан алып апармаса, өз ықтыярыммен бара қоймаспын. Мели оған сөзсіз көнеді, ал, менен бүтіндей үмітіңізді үзіңіз. Дегенмен, бикеш, темекіні сіз қайдан аласыз? Расында сатып аласыз ба? Немесе сіздің құдайыңыз мен үшін өз үлесінен бастартты ма? Демек, сіз мені дұғаға темекімен қызықтырмақсыз ғой шамасы?

Монах әйел қысқан күлкісіне шыдай алмай иығын көтеріп жымиды. Мели де езу тартып күлімсіреді. Бірақ тап сол кезде, құп-құрғақ қысқы ауаны қақ жарып портта күшті гудок өкіріп қоя берді.

– Міне енді дәл түс болды, балаларды барып әкелуім керек.

– Бір минуттай тоқтай тұрыңыз, Мелиді шамалы ғана көтеріңізші, мен астына простыня төсейін, артынан сізсіз-ақ барлығын өзіміз үлгіреміз, – деді әжібике Марта.

Сыртқа шыға бере есікті жауып жатып Леон былай деді:

– Егер мен кайтып келгенше сіз осында болсаңыз, айтысты сонда аяқтармыз.

Марта тағыда иығын көтерді. Ол төсекті жөндеді, оған бас-аяғы бірнеше минут уақыт қана кетті.

Бұдан былайғы уақиға көзді ашып-жұмғанша боп қалды. Екі әйелдің екеуі де кенет сырттан айқай-ұйқай, дүрсіл естіген еді, тап сол мезетте көршілері Леонның қан-қан, жансыз денесін бөлмеге көтеріп әкеп кіргізді. Олар оны қай жерге саларын білмей де қалды. Зәресі кеткеннен тастай қата қалған Мели көзіне жас алмастан оларға тіл қатты:

– Мені қабырға жаққа қарай ысырыңыздар да, оны ақырын ғана менің қасыма салыңыздар.

Леонның басынан аққан алқызыл қан, жастықтың әжібике Марта әкелген таза тысының үстіне жайылып барады. Ондайды көргенде адамның зәресі ұшып, қалтырап кетеді де, жүрегі тына қалады.

Бір минуттан кейін Леон көзін ашты.

– Леон!

Шалдың ерні жыбырлаған еді, бірақ әбден әлсіреген кеп тілі күрмеліп сөйлей алмады.

Бір әйел оның көз қарасын байқап, алға шықты да:

– Бала тірі қалды, еш жеріне зақым келген жоқ, тек әншейін қорыққан екен! – деді.

Леон тағы да қайтадан көзін жұмды.

Естіді ме әлде естімеді ме екен?

Ол тіпті жан тапсырған еді. Мели енді қорқуын бірден қойды. Емін-еркін жылап алуына болатын еді.

– Леон баланы құтқарамын деп жүгірген еді, – деп баян етті біреу. – Ал жүк машина оны дәл басынан соқса керек, керек десе, тоқтаған да жоқ. Тек келесі машинаны ғана тоқтата алдық.

Оқушылардың біреуі Леон атайдың сынған күм трубкасын шоссе үстінде жатқан жерінен тауып алды, ол әлі жып-жылы екен. Асфальт үстіне ұшып түскенде, оны қожасы жаңа ғана өз башмағының ағаш табанына қаққандай, оның темекісі солайымен төгіліп қалыпты. Я. ол тап сол кезде трубкасын тартқан еді ғой...

Көршілері үй-үйлеріне тарап кеткеннен кейін Мели мен әжібике Марта сұп-сұр боп, әлгі уақиға басталғаннан бері тіл қатпаған еді. Сонан кемпір өксіп жылап қоя берді де, әжібике Мартадан сұрады:

– Бәлкім оны сізбен манағыдай сөйлескені үшін құдай тағала жазалаған шығар, әжібике?

– Сіз ақылыңыздан айрылған екенсіз, ол не дегеніңіз, сіңлім, – деді Марта. – Алжасқан екенсіз.

– Алжасқан екенсіз!

«Егер мен қайтып келгенше сіз осында болсаңыз, бикеш, айтысты сонда аяқтармыз», – деген еді Леон кетер алдында.

# БІР ӨМІРДІҢ БАСТАЛУЫ

Жоқ, газет оқымайтын адамдар,, ал оқыған күнде де хроника мен роман-фельетон үшін ғана оқитындар, жұрттың барлығы «Жожо» деп ат қойған, докер баласы Жозеф Дюпюидің қысқа өмірінің ішінде қанша қорқыныш кешіргенін біле алмайды. Өте жиі жұрт қайсыбір адам туралы оны.«бақытсыздыққа ұшырады» дейді де, сонымен қоя салады. Бірақ, егер біздің адамдардың әрқайсысының өміріне жете шұғылданатын болсақ, сол өмірлердің әрқайсысын әр уақыттарда бақайшағына шейін жете тексеріп, жұрттың ана қалада, мына қалада, еліміздің әрбір түкпірлерінде қалай өмір сүргенін, казіргі уақытта қалай өмір сүріп отырғанын еске ала қалсақ, өзіміз өмір сүріп тұрған әлемнің осы уақытқа дейін шыдап тұрғанына, оның қалай солайымен өртеніп кетпегеніне ғажап қаласың. Жожо дені сап-сау, соқтадай жігіт боп өсе алатын еді, онысы қазірдің өзінде де ап-айқын көрініп тұр; рас, ол еңкіштеу жүреді, бірақ бойын көтеріп, иығын жазған мезгілде, оның тұлғасының келмей тұрған жерлерін оймен жеткізіп, нағыз Жожоның өзін он жеті жаста қандай болғанын көзге елестетуге болады. Бірақ оның жасы он жетіге толғанда 1944 жыл кірген еді; тап сол 1944 жылы ол жана ғана доп ойнауды қойған болатын. Өйткені ондай еркектің бойына ар ғой...

– Сіз, мұндай уақыйға кімнің басына болса да түсуі мүмкін: көп елдерде сансыз жеткіншектердің жасы тап сол 1944 жылда он жетіге толды, онан ешқандай оқшау проблема тумайды дерсіз. 1944 жылы он жеті жастағылар мен олардан үлкеніректердің бастарына бүкіл елдерде – Россияда да, Америкада да сонша көп бақытсыздық туды. Олардың бастарына туған бақытсыздыққа кінәлі адамдардың болғанына, ондай кінәлілердің орыс емес екеніне ешқандай күмән жоқ. Ол айдан анық.

Жожоны су қаптаған окопқа түскеннен-ақ қырсық айналдыра бастады. Ол қырсық немістер жиекті қоршауға түскен мезгілден басталған еді. Гитлершілдер Францияның көп жерінен кетіп болған-ды, сондықтан американдықтар мен ағылшындар бұл қоршауды көп күш жұмсамай-ақ, оңай құртып жібере алатын еді. Бірақ олардың ойы басқада екен... Жалғыз ғана олардың бізді қуантқаны, – авиациясының шабуылы болды. Оның өзі біздің жерлерге оқтын-оқтын бомба тастаушы еді, онда да ылғи өңкей кәсіп орындарына тастайтын, бірақ өте жиі жаңылыса беретін-ді. Бұл жиектегілердің барлығының есінде. Мұндай аласапыран немістерге шынында өте қолайлы болды. Сұмдық факты ғой: оларды біз қоршадық, ал шабуылды немістер жасады. Біздің адамдардың пікірі бойынша, Арденнада болған Рундштедт шабуылы кезінде американдықтар қулық істеген: немістер ең болмағанда франколық Испаниядан өздерінің сұңгуір қайықтарын ашықтан ашық жабдықтап алатындай етіп олар Солтүстік теңіз бен Атлантика мұхиты бойындағы бекіністерді жалаңаш қалдырған. Жожоның жас шағынын алғашқы жылдары, ойына жігітшілік түсе бастайтын жылдары солай өтті. Бұл өзі бірқилы заман еді. Қалай дегенмен де оккупация аяқталды. Өз күшімізбен азат еткен жерлерде жұрт мәз-мәйрам боп, әлгі қарғыс атқан жылдар жайындағы еске түскенді ойларынан

кетіргілері келді. Ойын-күлкіге зар болған едік, бірақ мейрамның өзі біртүрлі қайғылы боп шықты. Өйткені жау іргелес, ту сырттан анталап тұрған еді ғой, сондықтан ол бізге дегенін істеп, соққы бере алатын-ды. Мұның өзі тыныстары кенейгеннен жана ғана еркін дем алып, азаттықты билеумен, сауық кештермен мейрамдай бастаған елеусіз жатқан кішкентай деревняларда өте-мөте айқын сезілетін-ді. Біздің жігіттерді тек билетіп, қыздардың көңілдерін аулатып қойса болғаны еді ғой! Жұрт күліп, билеп жүргенде, бір кезде деревняны қоршаған батпақ жақтан аккордеонның даусын жара кенет пулеметтың сатырлаған үні естіледі. Ондай болады екен деген ешкімнің ойында жоқ болғандықтан, қалжыңбастардың біреуі қызып кеткен барабаншыдан: «Сатырлатқан сен бе?» деп сұрағанда, ол оған: «Жоқ, менің таяқтарымның ана жерде жатқанын көрмейсің бе?» деп жауап қайыратын. Шынын айтқанда, қалжыңның орны бұл емес болатын. Қызу би үстінде біреу-міреу бірнеше рет музыка ойнап жатқан жерге қарғып шығатын, сонда музыка тоқтап, жұрттың барлығы да сақ бола қалатын еді; ал кей кезде, бомба өте жақын жерге түскен мезгілде билеу өзінен-өзі тоқталып, тек орман ішінде бұталардың сыбдыры ғана естілетін. Ал музыка ойнаған биікшеден: «Күн» тобындағы жолдастар жиналсын, қалып қойғандарды жинасын, жау шабуылға шықты» деген үн естілетін еді. сонда жігіттер тайып отыратын-ды. Қалып қойғандар, әдетте жақын жердегі бұталардың түбінде болатын. Олар әлгідей үндер естігенде қайғырып, қамыққан қыздарды құшақтарынан босатпайтын еді. Әруақыт шығынға да ұшырайтын-ды, қаза тапқандар және жаралы адамдар болушы еді. Жігіттер кеткеннің артынан, егер бишілер жеткілікті болса, кешкі сауық үйтіп-бүйтіп созыла беретін-ді, бірақ жұрттың барлығы да не қаларын, не тарайтынын білмей, жым-жырт боп отыратын. Кей кезде жанағы биікшеден үндеу қайталап айтылатын, өйткені оларға көмек керек боп қалатын-ды. Демек, ол ойын емес. Жұрттың еңсесі түсіп, музыка да бәсең ойнай бастайтын еді, скрипкашыға кететін кезек жетіп, жүрек онан сайын қатты қысыла түсетін. Өте жиі өңкей қыздар ғана қалатын еді; олар фонарьлардың жанындағы шоғырлана өскен гүлдердің түбіне отыра кететін де, бір-біріне үрейлене қарай беретін. Майдан шебі деревнядан бір-ақ километр жерде болатын. Гитлершілдер бізге қарсы шабуыл жасағанда, жігіттер аянбай соғысып, әрбір ұлтарақтай жерге дейін қорғайтын. Дегенмен, шегінуге тура келетін-ді: бізде қару-жарақ деген жоқтың қасы еді ғой. Немістер деревняларымызды қайтадан басын алатын еді. Бірақ мұнда олар табан тіреп тура алмай, біз жауды ертеңіне-ақ дүркіретіп қуып шығаратын едік. Мұның өзі ағылшын-американдықтардың іш тартумен істеліп жатқанына тағы бір айғақ болатын. Бірақ, олар бізге көмектесудің орнына өздерінің танктарымен комедия ойынын ойнайтын болды. Істің өзі қиынға шаба бастап, гитлершілдер босанып шығуға әрекет жасаған мезгілде, ондайдың өзі американдықтардың бастарына қауып төндіретін болса, олардың танктары жетіп келетін еді. Ал енді қауыптен құтылған ыңғайда-ақ олардың танктары жоқ болады. Қалай болған күнде де олар гитлершілдерге тимеуге тырысты. Францияда революция бола қалар, кім біледі, сонда гитлершілдер қол жететін жерде болады да, американдықтарға көмектеседі, ал өздері екеуара жеңіл жараса алады, біздің арамызда жұрттың бәрі істің жайы осылай деп ойлайтын еді. Немістер тек Совет Армиясы Берлинді алған соң ғана қарсыласуды тоқтатып колға түсті ғой. Осы дәлелді терең ойға салса болғаны, барлығы да түсінікті болады. Солай ғой? Осы

уақиғалардың соңынан іле-шала Жожо мен оның партизан тобында болған жолдастарын еріктілер ретінде әскерге алды. Оларды Германиядағы Францияның оккупациялық әскеріне жіберді. Әскерді Делятр басқаратын. Әне, барып тұрған жауыз деп соны айт! Ол тіпті бейбітшілік уақытының өзінде жұртты қырып салуға ынтызар еді...

Сондықтан ол үшін соғыс би басқарушыға кадрилидей ермек көрінетініне мен әбден сенем. Оның дауысы жіп-жіңішке, ап-ащы – осындай дауысымен ол қаншама адамды ешқандай қажетсіз өлімге жолдады! Бізді тоз-тоз қылып жіберді: біресе майданның шекарасын түзетуді сылтау қылады, немесе оның кенет дұшпанды қытықтап ермек еткісі келеді. Бейбіт уақыттың өзінде, маневрлерде, ол оқты патронмен атуды шығарған болатын. Бірақ, Жожоның өмірінде көрген жаманшылығы жалғыз бұл емес еді. Нағыз сұмдық кейініректе, Вьетнамда басталды. Дұрысы, бұл жылдарды есіңе түсірмей-ақ қой. Жожо! Көзіңді жұм да, керемет қырғын соғысты тезірек жадыңнан мүлдем кетір. Әлі күнге дейін осының өзі ұнайтын адамдар бар, олар қырғын соғыстың созыла бергенін тілейді. Міне осындайлар өздерін мейірбанды етіп көрсетпекші болады: байғұс солдаттарымыз-ай, рождествоға оларға сәлемдеме жіберу керек еді дегенсиді. Әлі күнге дейін күріш егісі далаларында оларды оқ пен безгектен өлуге мәжбүр ететін бақытсыз солдаттарға сендердің қанды •сәлемдемелеріңнің қажеті не. Өте оңай құтылғыларың келеді екен, мырзалар! Сөйтіп ешқандай кінәсіз адамдарды өлтіруге бұйрық алған Жожо: осындай қара жүрек біреу өзінің сәлемдемесімен менің қолыма түсе қалса, бәлем сондағы жасалған қылмыстар үшін, мені қанішер қылғандары үшін, мен олардың сыбағаларын әділшілікпен берген болар едім, деп ойлайды. Онда не болғанын айта қалсаң тебе шашын тік тұрады. Бірақ қара жүректерден ош алу онша оңай емес, саған бұл жерде адам өлтіруге болмайды, бейбітшілік кезде ондай нәрсе үшін табанда қатты жазалайды. Бұрын бейбітшілік кезде адам өлтіруге жұрттың барлығына бірдей тыйым салған, салмағанын Жожо жас болғандықтан білмейді. Балалық ойын жасынан шықпай жатып, жан-жағына көзін сала бастағаннан бері оның өз айналасында көргені кілең өлім. Осы өткен жеті жылдың ішінде, былайша айтқанда, Жожо бала шағындағы ермектерін тастағаннан бері, оның көргені өңкей өлім болды, ол оған ұйқы, тамақ пен су сияқты үйреншікті боп кетті. Ал енді Вьетнамнан кайтып келгеннен бері тұрмыс онан сайын төмендеуде, оның өлім жайында ойлауға әдет алғаны сондай, тап сондағы уақиға осында да болып жатқандай: шалдар аштан жусап жатыр, басқалар осындай тұрмысқа шыдай алмағандықтан өздерін-өздері өлтіруде; портта оқыс апаттардан көз аша алмайсың; газеттерде үздіксіз жаңа соғыс жайында жазуда; ереуілдер мен демонстрациялар қанды соққымен аяқталады. Мазе Бресте қаза болды; минералды тыңайтқыштар заводында уланған ауа оның өкпесін қалай жеп бара жатқанын Жожонын өзі де жақсы сезеді; Жослина ауруға шалдықты, шамасы Жожодан жұқтырып алған сияқты; бұдан кейін бала туды. Туған бойы екі сағат та өмір сүрмей өліп қалды, тіпті дүниеге келмегендей. Демек, Жослина екеуі оны өмір сүреді екен деп үміттенбеген де еді. Жожо Вьетнамнан кейін есін жинай алмай қойды. Әбден титықтаған науқас күйінде ол күніне сегіз, он сағаттан мұңкіген, кеудені атқан сасық ішінде жұмыс істеуге мәжбүр болды; улы заттар оның тәніне терісін тесе өтіп, бүкіл денесін

қайдағы бір дерт шалып, іштен күрт жегендей кеудесінің қуыстанып бара жатқанын сезе бастады. Жожо Вьетнамда жүдей бастаған еді, ал соңғы кезде мүлдем белі бүкірейіп, өні бозарып, оның бетіне кісі қарағысыз болып кетті. Үйлену дейді! Үйіне оралғаннан кейін үйлену деген оның ойына да кіріп шықпаған болатын. Оның біреудің ері боларлық қауқары барма! Егер Жослинамен екеуі бұрын сөз байласып қоймағанда, ол мүлдем үйленбеген болар еді, ол екеуінің бірі күйеу, бірі қалыңдық екенін жұрттың бәрі бұрыннан білетін еді. Басқалар үйленіп жатқан соң, ол да үйлене салды. Бірақ балалы болу, мұндай бақытты олар арман етпеген де болатын. Тіпті Жослинада да ондай үміт болған емес-ті. Мұның өзі шын мәнісінде байқаусызда ұшырай кеткен бақыт еді. Жослина бастапқы айдан-ақ науқасқа шалдықты, сондықтан жұрт онан күдер үзген болатын. Дегенмен өлім анасын қалдырып, тек нәрестесін алды; ол тып-тыныш қана жан тапсырды, өте нашар болғаннан бір рет те үнін шығармады.

Заводта партия ячейкасы да, кәсіпшілер одағының ұйымы да болмайтын. Завод қожасы білгенін істейтін. Біреу-міреу науқастанып қалса, не бір күнге босатуды сұранатын болса, қуып шығады. Оның алдына талап қояр болсаң тағы сондай. Жұмыссыздар толып жатыр, сенсіз-ақ күн көре аламыз дегенді айтатын ол.

– Егер сен сондай ерке болсаң, менің заводымның саған ауасы ұнамаса, жаман иістен қорқатын болсаң тартып отыр, басқа жерден жұмыс іздеп көр. Мен сенің орныңа басқа біреуді тауып алам. Сендейлер толып жатыр – дейтін ол жұмысшыларына.

– Өздерің неткен болжыр жансыңдар? — деген еді Дюпюи баласына бірнеше рет. — Қанша айтқанмен заводта отыз шақты адам істейсіңдер ғой, қорғану керек. Оған үндемеген сайын ол дандайсып, арызданып кетеді.

Ол рас, ондағы адамдар онша батыл емес. Ал енді ондай қанішерді құр қолмен ала алмайсың. Ол барлығын алдын ала түптен ойлайтын зымиян. Отыз жұмысшының он бесі әйел екен, олардың ерлері портта істейді. Еңбекақылары қанша аз болса да, әйтеуір сеп қой. Жалақыға қосуды талап ету, оның өзі тіпті мардымсыз тиын-тебеннің өзінен айырылу деген сөз. Мұның үстіне дүниежүзілік бірінші соғысқа қатынасқан алты карт болатын, олардың қанша пенсия алатындары жұрттың барлығына мәлім, демек, бұл жұмыссыз, оларда талшық етерлік түк қалмаған болар еді. Әйелдер сияқты бұл қарттар да осындай тұрақты жұмысты бағалап, өздерін қуып шығады екен деген ой келе қалса құттары қашатын... Алайда, Жожо байқап көруге бел байлады. Олардың бірде-бірінің партияға немесе кәсіпшілік одағының өзіне мүше болуға батылы бармайтын. Бірақ, енді барлығы жаппай көтеріліп, өздерінің талаптарын айту керек деген әңгіме басталғанда, онан ешкім бастартпайтын болды. Тіпті, ереуіл жасаудың өзіне әзір екендігін білдірді. Мұндай айуанның кеңірдегінен алу керек. Мына тәрізді жұмыс жағдайында жұртқа, оның үстіне қарттар мен әйелдерге, жұмыс істеткізуге батылы баратындай қайдан шыққан өзі... Ақыры Жожо бастауға уақыт жетті деген тоқтамға келді. Бір күні таңертең қарттар мен әйелдер барлығы бірі қалмастан жаппай жұмысты тастады.

Әуелі біріне-бірі сенбей, әрқайсысы көршісіне ептеп мойын созып қараумен болды. «Егер сен бастайтын болсаң, – деп ойлаған болу керек ол, — менің далада қалғым келмейді, мен де бастаймын». Бірақ артынан, жұрттың барлығына да батыл кіріп, табан тіресе алды. Заводтың қожасы қатты тулады. Ол жұмысшылардың бірін қалдырмастан қуып шығамын дегенді айтып, айқай салды. Сонда ойламаған жерден біртүрлі ақылға сыймайтын уақиға басталып кетті. Осындай бақытсыз, науқас адамдар тіпті қолдарынан ешнәрсе келместей бишара көрінгендер кішкене заводты қолдарына алды. Ал оларға көршілес жерде істеп жатқан құрылысшылар қосылды. Одан гөрі әрегірек істейтін аяқ киім фабрикасының жұмысшылары ереуіл жасады. Сүйтін халық, тек алғашқы ұшқынды күтіп отырғандай біріне-бірі жалғасып кетті. Бұған дейін төңірегіне тек гуаноның тұншықтыратын иісін ғапа тарататын құрттай завод, енді ереуілдің орталығына айналды. Жұмысшылардың дегенін істеу керек екенін осы кезде қожалар да ұғына қалды... Сірә, үлкен қауыпты сезген сауда палатасы бұл іске кіріскен болу керек. Ереуіл оты үлкен заводтарға ұшып түсуі мүмкін еді. Ақырында тек жалғыз ғана Жожоны жұмыстан шығарып тастады. Мұның есесіне оның бұрын өзімен бірге жұмыс істеген жолдастарын бүгін де тану өте қиын. Барлығы бірге ВКТ-ге мүше боп кірген, әрине, әлі де бұрынғыша әрқайсысы көршісін нысана етеді, оның артта қалмауына қам жейді. Дегенмен оларда енді бұрынғыдай үрейлену жоқ. Жожо әкесімен екеуі булардың қимылын басқарды. Олар тіпті жұмысшылардың ішінен бір әйел тауып, ол заводта ен, әуелі екі-үш адамнан ячейка ұйымдастыру міндетін алды.

Сөйтіп, Жожо жұмыссыз қалды, ал Жослина әлі күнге дейін төсек тартып жатыр. Ол енді не істерін білмейді, барлығын да ойға салып көрді. Алты жылдың ішінде, дұрысын алғанда, ол ешқандай мамандық үйрене алмады. Тіпті бұрынғы азды-көпті білгенінің өзін ұмытып қалды. Ал қазіргі уақытта тәжірибелі жұмысшылардың өздері де жұмыссыз бос отырған жоқ па. Түк істетпей бос сенделіп қаңғырсақ, ал түнде басынды қаңғыртқан ойдан көзіңді іліндіре алмасаң, барлығына баруға әзәзіл азғыртпасына еруге, өзіңе-өзің қарсы шығуға болады... Соңғы кезге дейін, поселке адамдарын «коғам жұмысына» жетісіне бір-ақ рет қуалайтын. Жұмыстан бос уақытта бір жерде бірдеңе істеп ақша табуға болатын еді. Бірақ Жожоны жұмыстан шығарып тастағаннан бері, аптадан астам уақыт, оларға мұнай түтігін салуда күніне сегіз сағаттан жұмыс істететін болды. Бастапқы кезде жұрт не үшін азаптанып жатқанын білген жоқ. Топырақ үйді, ор қазды – істегендерінің барлығы сол... Бірақ тягачтар труба әкеліп сала бастағанда жұрт күңкілдеп, біраз сөз шығарды. Әрине, американдықтарға соғыс үшін мұнай керек, ал енді біз олар үшін тегін айуан сияқты боп шықтық! Мұнай түтігін салуда американдықтарға біраз азап шегуге тура келеді, бұл жұмыс оп-оңай істеле қоймайды, оның өзі барлық жағынан да көрініп тұр. Жожо өзі бірден жұмысқа шығуды тоқтатты. Дегенмен кеше ол мэрден, дұрысын айтқанда, мэрдің қара жұмыс істейтін жұмысшыларды басқаратын бөлімінен қағаз алды. Сутартқыш мұнара төңірегіндегі аэродром құрылысына жолдама алуға шақыртқан екен: ал енді келмей қалса жұмыссыздықпен, үй іші жағдайымен байланысты берілетін көмектен ада болатыны ескертіліпті. Бұл жұмысқа ақы төлеу жағы жаман көрінбейді.

Мұны естігенде Дюпюи бұлан-талан болды да қалды. бірақ баласына ол мынаны айтты:

– Қалай болған күнде де ертең сенің онда баруың керек, онда не боп, не қойып жатқанын білген дұрыс. Егер сен партияда болсаң да, бәрібір мен саған бар деп ақыл айтқан болар ем. Халықты қайда болса да ұйымдастыруға болады.

Ал бір ғажап нәрсе, Жожо шынында да партияға кірмеді. Онда бір мән болды. Ол Вьетнамнан қайтып келгеннен кейін көп кешікпей баласының пікірі солайымен коммунистердің пікіріне сай келетінін көрген соң, Дюпюи бір күні сол тақырыпта баласымен сөйлесті. «Жоқ», – деп жауап қайырды Жожо, оның ұсынысына. — «Неге» — «Сол». Дюпюи бірнеше күндей осы әңгімені бастайын дегенде баласынан баяғы «жоқ» деген қыңыр сөзді ести берді. Басқа ешқандай түсінік жоқ. Ақырында қария ашуланып қалды. Жожо сонда әкесін көзімен атып, оған: «Бәрібір сен түсінбейсің!» – деді. Баласының сондай көзқарасын көргенде Дюпюи үн қата алмай қалды. Екеуінің арасында жақындауға бөгет болған бірдеменің бар екенін сезді ол. Әкесінің үндемей қалғаны Жожоға толып жатқан сөзден де қатты әсер етті. Сонда ол сөзді өзі бастады.

– Кінәсіз адамдарды өлтіруге мені мәжбүр етті, сол адамдармен бір партияда бола аламын ба!

– Балам, ол не дегенің! — деп айқайлап жіберді қамыққан Дюпюи.

– Партияға кіріп, жолдастарыма кір келтіруге менің ешқандай қақым жоқ, — деген сөз қосты Жожо.

– Балам, сен ақылыңнан адасқаннан қалайсың? – деді Дюпюи. Бірақ оған бөгет болған бірдеме болу керек, сондықтан ол баласын зорлап көндіруге күш сала қоймады. Әншейін батылы бармады оған. Ақыры баланын өзі түсінуге тиіс. Дюпюи Анриге ақылдаса келген еді, ол өте абыржып қалды, дегенмен Дюпюидің пікіріне қосылды.

– Ана жақта не болғанын сен білмейсің ғой. Ендеше барлығының анығына оз ойымен жетсін, ал сен оған көмектес.

Сөйтіп Жожо партияға кірмеді. Осының барлығы оған оңай соққан жоқ, жалғыздық оңай емес. Тіпті оған көмектесу қиын, себебі оз балана шын көмек көрсете алатыныңды, әйтпесе сенің сөзіңнен оның онан сайын қиналатынын білмейсің. Бірақ Жожо нағыз партия мүшесіндей әрекет жасады. Қанша айтқанмен жалғыздың аты жалғыз ғой. Теріс жолға түсті, ол онан кайтып шыға алмады.

Кеше кешкілік, жұмыстан кайтып келгенде Жожо өте көңілді болды; оның үңірейген көздері қуарыңқы бетінде жылтылдап нұр шашты.

Аэродром – ойыншық емес. Рас, оның бір ширегін ғана қоршап үлгірді. Дегенмен, бағандары жақын арада орнатылып бітетіні көрініп тұр. Қақпасы әзір. «Біз бүгін

күле-күле ішегіміз қатты, — дейді Жожо әкесіне. — Әлі дуалы жоқ, бірақ қақпа аузына күзетші қойыпты, ол ерте мен кеште жұрттың барлығының документтерін тексереді, келген-кеткен адамдарды тінтіп, басқа да сиқыр жасаумен болады... янкилер асығуда. Айтпақшы, ол араға күзет мұнараларын қойыпты, ал енді оның өзі қай дуалдан да артық. Енді сен баруға тыйым салынған жерге жақындай қалсаң, мұнарадан сигнал береді, сонда не солдат, не күзетші сенін қыр соңыңнан қалмай артыңнан ереді де жүреді. Қараңғы түсісімен сутартқыш мұнарадағы күшті прожекторлардың жарығын үйілген жәшіктерге түсіреді. Бүгін, мысалы, тікенді сым, металдық сеткалар мен электр сымдарын түсіріп, оларды үюмен болдық. Екі күннен кейік бүкіл лагерь тікенді сыммен қоршалып, оған электр тоғын жібергендіктен оның маңайына жолай алмайтын боласын, ол айдан анық. Барлық қылықтарынан янкилердің ондай жұмысқа әбден машығып алғандары көрініп тұр — өздері орналасып алған елдердің барлығында да істейтіндері осы. Бүгін таңертең орталық қақпаның маңынан бір барак сала бастаған еді, кешкілік әзір болды. Қос қақпалы есік екі жаққа бірдей ашылады, – тап ковбой фильмдеріндегідей. Есіктің жоғарғы жағына эмальдаған маңдайша жазу ілген екен, онда «кока-кола», ал онан жоғарырақ «мұздай» деп жазып қойыпты. Ал біз күндіз мұзсыз-ақ тоңдық. Бұл барак — олардың сыраханасы екен. Тірек тұрыс алдында қойған биік орындықтарда келушілер отыр, олар іше бастапты. Тез-ақ үлгірген. Егер булай бола берсе бір жылдан соң не болмақ! Бүгін жұлдыздың нешесі екенін еске сақталық, жарай ма? Қазір декабрь. Сонда соқыр екеш соқырдың өзі де көрер. Олардың келесі, елу бірінші жылы, соғыс ашқылары келеді ғой. Олар асығады».

– Көп кісі келді ме? — деп сұрады Дюпюи.

– Я, біраз келді. Мұндағы жанға бататынның өзі осында жатыр ғой. Олар адамдарды әр жерден шамалап қана жалдауға тырысады, сондықтан жұрт томаға-тұйық келіп қалады. Тіпті будан бір сағаттық жол қашықтық, – тағы деревнялардан жүк машинаға тиеп әкеледі де, қолдарына жүз қырық франктан сыйлық ұстата салады. Енбекақының белгілі мөлшеріне кепілдік етілмейді, әрине, мұны істейтін олар ақымақ емес қой. Мен еріксіз тұр де жинап апарған өзіміздің жұмыссыздармен емес, озықтырларымен барған біраз жігіттермен кеңесіп көрген едім, оларды керемет дәмелендірген көрінеді! Ал, енді біздің поселкеден жұмыссыздардан басқа, жалғыз ғана Декуан келді, оны да жарылқамақшы болған көрінеді.

– Осындай сұрқиялар да бар-ау дүниеде! – деді Дюпюи. — Сол Декуан портта бір күн жіберместен ұдайымен үш апта істеді, оның үстіне енді американдықтардың қақпанына басын сұққаны, бір франк болса да артық тапқысы келгені ғой. Қырық бесінші жылы ол айламен партияға кіріп алды. Енді ол тек әншейін оңбаған, арсыз адам.

– Өндірістің барлық салаларында, айналадағы деревняларда жұмыссыздар осынша көп екен деп тіпті ойламаған ем. Ортан қолдай жігіттердің көшеде бостан-бос қаңғырып жүргенін көргеніңде төбе шашын тік тұрады. Ен жаманы, көбі қорқады. Үндерін шығара алмайды. Тек жалғыз басты жастар ғана табандылық

көрсете алды, олар шақыртқанға келген жоқ. Әрине, жалғыз басты адамға мұқтаждықты көтеру оңай соғады, аэродромға қанаттары қырқылған балалы-шағалылар ғана барды. Жоқ, олармен отасудың өзі қиынға соғар!

– Сен солай ойлаймысың? – деп сұрады Дюпюи.

– Оның не ойлайтыны бар? Білем. Мысалы, бүгін таңертең янкилер жұрттың барлығын жаппай тінтіп, сіріңке, шақпақ, бәкі — әйтеуір, «өртке қауыпты және өткір нәрселердің» барлығын алып қойды. Оның үстіне былай деп ескертті: бүгін ептеп амалдаңдар, ал ертең тапочка киіп келіндер, әсіресе ұшқын шығарарлық нәлді аяқ киім киюге тыйым салынады. Түсініп тұрмысың? Декабрь ішінде, ауа райы тап осындай боп тұрғанда, жіп табан тапочка киіп жұмыс істегеннің қалай екенін білемісің? Онда батпақ белуардан келеді, жүк машиналар айналаның барлығын миғып езіп жіберген. Әрине, жұрт күңкілдеді де қойды, ал ешкім де батыл наразылық білдіре алмады. Ондағы жұрт біздің заводта істегендерден де жаман.

– Өзің өте шапшаң екенсің, — деп жауап қайырды Дюпюи. – Анысын аңдап әр нәрсеге көз жүгіртуге мүмкіншілік бер оларға. Жұрт ала-құла, әр жерден жиналған деген өзің емес пе едің.

– Шапшаң түгіл ештеңесі жақ... Кеше, тапа-талтүсте жауын басталып, тоқтаусыз бір сағат құйғаны есінде ғой. Паналайтын ешқандай жаппа болмаса да: — «Жігіттер, жұмысты тастаңдар!» деген ешкім болған жоқ. Батылдығы жетпеген шығар.

– Ал, өзің ше?

– Мен бір рет сазайымды тарттым, енді бөтен біреу бастасын.

– Шынымен сенің сол сұмпайыларға қызмет істейтін ойың бар ма, жұртқа дем бермейсің де ме?

– Олармен ештеңе бітіре алмайсың дедім ғой саған. Дегенмен, алан болмай-ақ қой, менің азды-көпті ойым бар. Уақытымды мен онда босқа өткізбеймін, американдықтар әлі мені ұмытпас! Мен жайында әлі есітерсің....

– Осыны саған сыбырлайтын кім? Абайла, балам, сақ бол. Ескеріп қой, егер адам жалғыз өзі бірдеңеге кірісетін болса, кейде пайда орнына зиян шығатыны да болады.

– Абыржыма, мен бала емеспін ғой, не істеу керек екенін өзім де білем. Сыбырлаушылардың маған керегі жоқ. Онда жұрттың көбі мынадай пікірде... Мен шамалы бастаманы бастап та қойдым.

– Қандай бастама?

– Міне мынадай бастама. Лагерьде бірнеше жәшік пен бірталай сым шеттеу орамда жатыр, ол жерге тіпті сутартқыштағы прожектордың де жарығы жетпейді,

көзге түртсе көргісіз. Сүйтіп мен жәшіктердің біреуін қиратып, ішіндегі не екенін білмек болдым. Менің бақытыма қарай бір жәшіктің тақтайы түсіп қалды. Мен сізге айтайын, тақтайлары қап-қалың, алқа қылған шегелері ұп-ұзын, тап мынандай екен. Сонымен мен жәшіктің жігіне күрек тығып, тақтайды жоғары көтердім. – Көрнекілеу болу үшін Жожо қасығын ағаш еденнің жігіне тығып, жәшіктің тақтайын қалай көтергенін көрсетті.

– Түсіндің бе? Тек мен ештеңені көре алмадым. Қолыммен сипап та қарадым, онан да ешқандай нәтиже шықпады. Бақсам, саңлаусыз ғып орап салынған екен! Оны тастауға ыңғайланған ем, бірақ кете бергенде бір сойдиған шегені басып кете жаздадым. Сонда ғана маған бір ой түсе қалды. Ептеп қана күрегімді тесікке сұғып, жәшіктің тақталарын бірінен соң бірін ақырындап сыдырып, майыстырып алмауға тырыстым. Сонан күрек пен тақтайларды қолтығыма қысып, былай шықтым да, шегелерін содырайтып сыртқа шығара, әлгі тақтайларды жерге көмдім, қайда көмгенімді білемісің? Тап жүк мшиналар келіп, жүктерін түсірер алдында оралатын жерге көмдім. Есінде болсын, олар бірінен соң бірі үздіксіз жүреді де жатады, тышқан жол салып тастады. Қазір, әлбетте, онда тым-тырыс, машина жоқ, ал ертең ертемен біраз көңіл көтереміз!.. Ақиқат, әке, жұмысқа барғаннан да, онан кайтып оралған маған қызығырақ болды. Декуан мен басқа жігіттер менен қайда жоғалып кеттің деп сұраған еді, мен оларға дүзге отырып келдім дедім. Әрине олар мені күлкі қылды: мұндай суықта жаурап қалған шығарсың деп біраз келекеледі. Менің не істегенімді білген болса олар....

– Алайда абайла, балам, бәрінен бұрын ақылгөйлерге сене көрме. Ақымақтық, істеп қою қиын емес.

– Сен ылғи қорқасың! Сіздер барлығыңыз да қорқасыздар. Осының нәтижесінде жұрт қол қусырып бос отырады, ал янкилер қаннен-қаперсіз өздерінің материалдарын түсіріп жатады. Міне, енді барлық жерлерде де оккупацияны әңгіме қылады. Жұрттың барлығы наразылық білдірген болады, бірақ оны ешкім жүзеге асырмайды.

Жожо орнынан тұрып, терезенің түбіне барды да, әкесіне арқасын беріп тұрып сөйлей бастады:

– Менің айтқанымды жақсылап тыңдап ал... Әңгіме адамның санында емес, коп адамның керегі жоқ. Егер әркім өзіне автомат тауып алса, сол бір сағаттың ішінде мұнда американдықтардың рухы да қалмас еді. Барлығын қырып салар едік. Сондайдан кейін мұнда ешкім тұмсығын суға қоймас еді, бұған күдіктенбей-ақ қой. Біз өз үйіміздеміз ғой, ықтияр өзімізде, қорғануға қақымыз бар. Ал, листовка, әртүрлі жазулар, плакат дегендер күрес пе? Бізге автомат беріңдерші, сонда көрерміз. Бір айдан соң біз кеш қаламыз. Янкилер тікенді сыммен қоршап тастайды да, күзет мұнараларын қояды. Міне саған концентрационный лагерь сонда әзір, онда тек біздің барлығымызды қамау ғана қалады.

– Әттен, мұның барлығы, балам, сенің ойлағаныңдай оңай емес. Елер күнім туса, мен, әрине, басқалардан артта қалмаймын. Бірақ қазір мәселе онда емес...

Жожо әкесіне қарай кілт бұрылды.

– Білгің келсе, мұның қандай кілтипаны бар екенін айтып берейін мен саған. Біз, француздар, күні біткен халықпыз. Нағыз халықты мен Вьетнамда көрдім, барлық өміріме жететіндей жақсы сабақ алдым олардан. Вьетнамдықтар осындағы сіз сияқты қипақтап отыра бермейді. Онда біз оккупант едік. Олар біздің сыбағамызды жақсылап берді, сендердің мұнда американдықтарға бергендеріңдей емес. Барлығы аспанға ұшырылатын. Сан рет басыңды. сәл көрсетуің-ақ мұң екен, мылтық оғы ж-ж-ж етіп зулай түсетін-ді. Тыныш ұйықтайтын түндеріміз сирек болатын. Біз мұндағы американдықтардай қунақы, нарттай қызыл болмаған шығармыз. Халық деп сондағыларды айт, Кореядағылар да сондай, ал біз қағылездерміз.

– Жоқтан өзгені былшылдама. Құдайдың өзінен де қағажу қалған тәрізденген сендердің жаман заводтарыңа дейін бас көтеріп, қимылдай бастады! Халықты көтеріп, жұртқа дұрыс жол көрсете білетін мықты жігіт болса, зәредей ұшқынның өзі-ақ жетіп жатыр. Ондай іс сенің қолыңнан келді ғой! Керерсің әлі барлығы салам сыяқты лап ете түседі. Біздің халық әлі оталар.

– Тап солай! Оталар да тез сөнер, — деді Жожа.

Дюпюи орындықты дүрілдетіп орнынан қозғалып, иығын көтерді де:

– Баласың әлі! Жан-жағыңа жақсылап қарап ал, сонда тағы да дұрыстап сөйлесерміз.

## ХҮШ

# ГИТАР

Барлығы да өздігінен болып жатқан тәрізді, поселкеге кіріп алу керек еді деген әңгіме көптен бері болып жүргенмен, оған ешкім күн тағайындаған жоқ, оны басқарған да ешкім болған жоқ. Көшу туралы бұл талас, подмастерье-лер мектебі істеп тұрған кездің өзінде-ақ басталған еді. Біздің балалар оқымайды, ең болмаса біреуі барсайшы онда. Дүниеде осы халде отырған жалғыз біздің поселке емес, бұл тәрізді мектеп пайдалы нәрсе. деп өңештері қызарғанша таласуларына болады, бірақ сол айтқандарыңды, иектерінің астында, небары өздерінен елу-ақ метрдей жерде 1943 жылы немістер салған керемет жақсы үй бос тұрғанда, көп жылдар бойы құлап жатқан жаман лашықтарда тұратын адамдарға түсіндіріп көріңдерші. Балалар жиналған кездердің өзінде де, ол үйдің көп бөлмелері бос қалатын. Ал қазір ондағы мектеп жабылған, сондықтан аузының суы құрушылар көбейе түсті. Әсіресе мынадай салқын күндер бұған итермеші болды.

Негізінде мұның барлығы партия ұйымының қатысынсыз боп қалды. Бар жұмыстың, орталығы порт бола бастағаннан бері коммунист-докерлер онда ұйымдастырылған екі ячейканың біреуіне кірген болатын. Содан бері поселкенің тұрмысына тікелей қатысы бар мәселелер екінші қатарға түсіп қалған тәрізді еді. Бұл елеулі кемшіліктердің бірі болатын. Қазір поселкелік ячейканың өзінде өңкей қарттар мен әйелдер, шетте тұратын екі-үш саудагер, мектеп оқытушысы ғана қалған. Әдейі жолдастардың көңіліне қаяу салу үшін айтқандық емес, ондағы әйелдер жауынгер, көп мәселелерден еркектерге үлгі көрсете алатын болғанмен де, поселкелік ячейканың тәжірибесі жетіңкіремеді. Жиналыс үнемі болып тұратын, көп мәселелер өте қызу талқыланатын, бірақ көп жағдайларда ешқандай тоқтамға келмей тарасатын. Бос тұрған мектеп туралы мәселе де осынын аяғын құшты, бірнеше рет талқылағанмен, бірақ онан ешқандай нәтиже шықпады. Негізінде халықтың көшуді мақұлдайтынын жұрттың барлығы білсе де, ешкім оны басқаруға бел байламады – істің өзі өте қиын көрінді.

Дегенмен, сол күні ертемен Жежен барак аралауға шықты — әйтеуір кім де болса біреу бастауы керек қой.

Жежен досы Леонды американдық жүк машина шоссе үстінде таптап өлтіріп кеткелі өте көңілсіз болса да, алайда барактарды аралауға бет алды. Кім біледі, «халықтардың ұлы қонысынан ауулары» бола қалған күнде де, Леон карт осы күнге дейін тірі болар ма еді, себебі балалар шоссені кесіп өтпес еді – мектепке қазіргі аэродром салынған алаң арқылы баруға болушы еді. Я, енді қайтып .оның Леондай досы болмайды. Леонды ертең жалпы молаға көметіні есіне түскенде, Жеженді қайтадан ашу қысады. Мұндайда үйде отыру өте қиын; бір жағынан осының өзі де бүгін қарияның барак аралауына себеп болды. Ол Леон тәрізді, немесе өз

поселкесіндегі басқа да көптегем қарттар тәрізді, тұяқ серіппестен азаптан құтқаратын ажалды күтіп, қол қусырып отыра бергісі келмейді.

– Рас, қалқиып тұрған барактар да бар, әлі төбелерінен су да ақпайды, — деп бастады Жежен өзінің сөзін. — Ал менің лашығымда енді тұруға болмайды. Өзің ойлап көрші, келесі қыста не болмақ! Сондықтан менің айтатыным — қазір кіріп алу керек, әйтпесе, енді кайтып онда өмірі кіре алмайсың. Кім біледі, кенеттен янкилер ертең мектепті тікенді сыммен қоршап тастар, не дуал салар, немесе сол үйге кеңсесін көшірер. Міне, көптің бәрі осында! Олай болғанда, кеш қаламыз, мұндай жайлы жағдай енді кайтып оралып келмейді. Сондықтан мынадай тоқтамға келдік. Сағат төртте, қас қарая бастаған кезде ғана қозғаламыз. Ең жайлы уақыт сол.

Мұның барлығын қария өзі будыратып жүр. Ешкім ешқандай тоқтамға келмеген. Бірақ Жеженнің сөзі жүрекке сақталған арманмен астасып жататын, қарияның сөзін тыңдағанның қайсысы болса да оған шын көңілінен сенетін.

– Баяғыда осылай істеу керек еді, – деді Бувар. – О жайында менің бүгін Анримен кеңескім келген еді. Шешкен кім?

– Қорғау комитеті!, – деп беті шімірікпестен жауап қайырды оған Жежен, бірақ қанша дегенмен именіңкіреп, батылырақ болу үшін мұртын ширатып қойды. – Темекің жоқ па?

– Осыны Анри біле ме?

– Неге білмесін? Білетіні былай тұрсын, осылай істеуге келісімен де берді.

Тағы да Жежен қария өз жанынан шығарып сілтеңкіреп жіберді. Өзі партияда жоқ, бірақ ячейка секретарінің кім екенін, әрине, жақсы біледі, сөз жоқ жақсы жігіт, Жежен оны қаршадай күнінен білетін-ді, шынымен Анри көнбес пе екен?

– Әрекетті қалай жасау жоспарын жақсылап ойластыру керек, – деді Бувар, — барлығына бір жолы ескертеміз бе, жоқ әлде ескертпей-ақ қоямыз ба? Біреу-міреу бізді ұстап бермесе игі еді. Поселкеде тыңшы бар, бірақ оның кім екенін білмеймін. Дегенмен, ұнамсыз жағдайлардың болғаны бар...

– Дұрыс. Мен енді тегі барак араламай-ақ қоярмын. Ескерттім, – соның өзі де жетеді. Енді жұрт көршілерімен өздері-ақ келісе жатар. Темекің жоқ болып шықты ма?

Анри түс кезінде үйіне кайтып келгенде, поселке астаң-кестең боп жатыр еді. Жаңалық хабар жұрттың барлығына жетіп болған. Жеженнің айтқаны дұрысқа шықты, оның жолыққан адамдары көршілеріне хабарлапты. Біреулер барлық мүліктерін тікелей далаға шығарып қол арбаға не балалар коляскасына бөстектерін, ас аяқтары мен әртүрлі мүліктерін тиеп жатыр. Не боп жатқанын — эвакуация ма, әлде поселке ұрысқа әзірленіп жатыр ма, немесе балалар көшу ойынын ойнай

бастағанын айыру өте қиын еді. Көршілер қалжыңдасып, біріне бірі дем береді. Осындай тәртіпсіздіктің көңілді, жақсы жағы да бар еді...

– Қалай, Анри, шабуыл салатын болдық па?

Полетта әбден машақатқа түскен екен. Оның үйінде қол арба болмайтын, сондықтан әйел бұған столды бейімдеуге мәжбүр болған, – егер оны төңкеріп нәрсе-қараны соған ұқыптылықпен тиесе, оны зембіл сыяқты көтеріп әкетуге болады. Анри бөлмеге басын сұға беріп, Полеттаның кереуеттің басын шығарып алғалы жатқанын көрді. Анри шыдай алмай күліп жіберді. Мәссаған! Демек, ептеп іскерлік жасаудамыз ба, немене? Бірақ бұл жолы Анридің сыбағасы жақсылап берілді. Керек кезінде ол ешуақытта үйде болмайды. Әрине, ол күлмей кім күлсін? Басқаның ерлері бүкіл нәрсе-қарасын тиеп болды, әйелдеріне көмектесуде, ал біздің адам сиқымыз жоқ! Бізге, әрине, әдеттегідей, әлде кішкентай бөлме, қараңғы шолан қалады. Осыны да әке дейді-ау! Балалары қараңғы, дымқыл үйшікте күннің көзін көрмей өсетіні оның қабырғасына батпайды. Сол-ақ екен, Полетта еңіреп қоя берді. Бірақ Анри қымтырылмастан ашықтан ашық сақылдап күліп жатыр. Ол әйелің бұлқынғанына қарамай құшақтап алды да, өзіне тартып баурына қысты.

– Енді бұлқынып шығып қарашы! Жарайды, тыныштал, Полетта. Қазір біз барлығын ұйымдастырамыз. Ренжімеші осы. Мен бүгін күн ұзын осында болам. Күлші долы, күл балаларыңның мейрімсіз әкесіне, – дейді ол. Анри көшеге шықты да, қасынан жүгіріп өтіп бара жатқан баланы ұстап ап, оны Гиттонды, Бувар мен Дюпюиді шақырта жіберді.

– Мұндай астаң-кестең салған кім? — деп сұрады ол әлгі кісілерден.

– Қорғау комитеті дейді, – деп жауап берді Бувар таңданып. – Сен білмейтін бе едің?

– Қалайша қорғау комитеті дейді? — деп айқайлап жіберді Гиттон. – Қорғау комитетін мен басқарам. Ондай әңгіме болса мен білер едім ғой.

Анри жайраңдап күлді — ол көптен бері ондай көңілденіп күлмеген еді: енді, қалай болғанда да барлығы түсінікті.

– Не болса ол болсын, бұл істің бастамасы, — деді ол. – Әне қараңдаршы!

Бүкіл поселкенің рухтануында шек жоқ еді. Көшелердегі жұрттық жүріс-тұрысы қызу еді. Көп заман өткеннен кейін, адам сондай күнді есіне түсіргенде, дәл сол күні аспанды бұлт басып жабырқау болып тұрса да, сонда күн көзі жарқырап тұрғанына күдіктенбейді, әрқашан біреу-міреу барактан барлық көршілерінің столдарынан үлкен стол алып шыққанда, не болмаса ішіне пішен толтырған жастық шығарғанда, жұрттың қарқылдаған қатты күлкісі мен қошеметтеген үндері де естіліп жататын: «Мәссаған! Мұның өзі дүниежүзілік рекорд қой, інішек!». Енді аса құнды бұйымдарды: тігін машиналарын, радиоприемниктер мен кішкене пештерді шығара

бастады. Ал бағзы білеулер, олардың мұндайда қалыспайтыны белгілі ғой, жұртты әдейі күлдіруге тырысты. Папильон, мысалы, қол арбаға барлық мүлкін тиеп, арқанмен үстін танып тастады да, жүктің ең үстіне түнгі құмыраны төңкеріп қойды – тамашалаңдар, қайырымды халық, дегендей. Оның досы Жорж – депутат емес, ол да такелажшы – жұртқа естірте мынаны мәлімдеді: «Құдайға шүкір, ауа райы бюросы түс қайта жаңбыр жауады деп хабар айтты — ендеше құрғақ болады!» Дұрысында да, егер кешегі, алдыңғы күнгідей жаңбыр құяр болса, бөстектер мен басқа да жүкке оңай тимеген болар еді.

– Ұялсаңдаршы, ақақауға салатын уақыт тапқан екенсіңдер! – деп бір әйел терезелерінің қақпақтары жабулы тұрған Леонның лашығын көрсетіп, әлгі күлегештерге ақырды.

Үнсіз тыныс бір минутқа созылды, дегенмен сергіп қалған жұрт көпке шыдай алмады. Көп кешікпей қайтадан қалжың мен күлкі басталды.

– Достарым, сендерге айтарым мынау, – деп бастады Анри. – Егер біреу-міреу күзетшілерге жеткізген болса, онда барлығы біткені. Сағат төртте бізді есік алдында бір рота күтіп тұратыны сезсіз. Сонда біз жаман-жәутік мүліктерімізбен қайда барамыз? Олар түгін қалдырмай қиратады да, әңгіме сонымен аяқталады. Демек, сағат төртке дейін күту ақылға сыймайды. Дереву қозғалу керек. Алдымен әзір болған адамдар жүрсін, ал олардың артынан қалғандары қорғаушы ретінде еретін болсын. Барлығымыз бір түйдек болып шықпауымыз, әрине, соншалықты жақсы емес. Бірақ оқасы жоқ, артынан жайғаса жатармыз. Бөлмелерді жұртқа әділ етіп бөліп береміз. Ал қиқаңдайтындар бола қалса, — ондайдың қызуын дереву басармыз. Бүкіл халық басар. Бұл біріншіден. Ал, екіншіден, еркектер велосипедтеріне мініп басқа поселкелерді, порт пен тіпті көршілес заводтарды аралап шықсын — жігіттерді алдын ала ескертіп қою керек. Жұмыстан шығысымен осында келсін, ал қолдары тиетіндер – ертерек келсін, егер мұнда «моктар» тұмсықтарын сұға қалса керек болар. Бұл істің маңызы үлкен екенін жолдастарға түсіндіру керек.

Қарттарды ұмытпаңдар, оларға көмектесу керек еді,— деді Дюпюи.

– Жакқа да көмектесу керек, ол жалғыз үлгіре алмайды, әйелі. болса аяғы ауыр. Оның қолының өзі асқынып кеткен көрінеді, кесіп тастамаса жарар еді...

– Соның барлығы не үшін? Кей кезде жұрт ақымақтық істейді, – деп күңк ете түсті Дюпюи.

Сағат бірге кеткенде алғашқы топ қозғалды. Бұл бір сәті түскен кез боп шықты. Аэродромда жөнді адам жоқ та екен. Жергіліктілер тамақ ішуге кетіпті, ал деревнялықтар американдық жана сыраханада отырған болатын.

Бірде-бір янки көрінбейді. Шамасы, ешкім жеткізбеген болды. әйтпесе олар сөзсіз келіп, біраз шара қолданған болар еді. Мектепке дейінгі жол ашық боп шықты. Барлығы оп-оңай, тіпті өте оңай болды, сондықтан жұрт алдауға түсіп қаламыз ба

деп біраз күдіктенді де. Ең алдымен жүктерін ерте бастан буып-түйіп қойған алты-жеті үй көшіп келді. Саулап келе жатқан жүріс кіре беріс есік алдында ғана бір минут кідіріп қалды, өйткені есікті қиратуға тура келді, бәрібір басқа шара жоқ. Төрт еркек иықтарын тірей салып итерген кезде, темірмен қаптап шегелеп тастаған берік есік шыдамай сынып кетті.

– Нацистер дәл Колорадо қоңыздары ғой, әдейі біз үшін салған сияқты, ақылсыздар. Енді «моктар» келе қойсын, рахым етулерін сұраймыз — деді Папильон.

Ол есіктің ішкі жағынан жыпырлап тұрған ілгек-тиек бастырмаларды тапты. Мүлдем қорғандағы тәрізді. Әбден оңды! Қалай қамаса да төзуге болады.

– Енді терезелерді бақылау керек.

– Сөйтіп, алдыңғы топ алған мектеп пен поселке ортасындағы жол аршылды. Поселкеден барлық мүліктерін артып-тартқан жаңа көшпенділер бірінен соң бірі мектепке қарай қауырт жүріп келеді: ері қол арбаны сүйретіп бара жатыр, әйелі оның артынан ештеме түсіп қалмасын деп әдейі бақылап барады, ал айналасында балалары секіріп, билеп жүр. Бейсенбі деп осыны айт, бейсенбінің бейсенбісі! Мұндай мейрам өмір бойы олардың, естерінен шықпайтын болды. Жұрттың батылданғаны сондай, тіпті олар енді ұзатушысыз-ақ келе жатыр. Мектепке кіріп алғандар, берік есіктер мен олардың тиектерінің арқасында, ештеңеден қорықпай, алақсыз отырды. Егер жолда қауып туа қалса жүгіріп барып жолдастарға көмектесуге болады. Күзетшілер келіп ендігәрі көшуге тыйым салар болса да, бәрібір тартыспен жеткен табысты тартып ала алмас. Егер олар тіпті мектепті қамай қалса да, олардың қоршауы мәңгі созылмайды ғой. Қалғандары іркіп күте тұрады да, артынан кіріп алады.

Сағат үшке таман басқа поселкелерден жіберген өкілдердің алды келе бастады. Олар мектептің айналасына жиналып, барлық жерлерді қарағыштап көшіп, қонушыларды батылдылықтары үшін мақтап, оларды жолдарының сәтті бастауымен құттықтады. Жанадан көшіп келгендер оларды қуанышпен қарсы алып, «қамалын» көрсетуге ертіп әкетіп жатты. Өте-мөте әйелдер қатты қуанды. Көшіп келгендеріне бас-аяғы бір-ақ сағат болды, дегенмен олар өздерін нағыз қожа сияқты ұстады, тіпті мақтаныштарын жасырғылары да келмейді. Бұл жерден кеткеннен оларға енді өлім артық. Қағаздауға немесе ертеңіне бар жеріне сұмдық дымқылдық шыға келе ме екен деп қорықпай бояуға болатын берік қабырғалары бар нағыз үйде тұрмағандарына он жылдан асқан болатын. Ал терезелер – жап-жалпақ, кең. Шамасы, бөлмелерге күні бойы күн түсіп тұратын сияқты, рамалары да жақсылап орнатылған.

– Сутартқыш екеш сутартқышымызға дейін бар, былайша айтқанда, баспалдақ алаңшаларында кран жасаған. Рас, сутартқышты жауып тастапты, бірақ біз оны сөзсіз ашқызамыз.

– Не боп жатқанына түсінемісің?

Ал біздің әйелдерді айтсаңшы, қадірлі ана болғандарына болайын! Кішкене қыздарша коридорда ерсілі-қарсылы жүгірісіп жүр. Бүкіл екінші қатарды қуалай жалпы коридор салынған екен, оның екі жағында да жарық бөлмелер бар, мұның бір жағы теңізге, бір жағы казіргі аэродром салынған өте кең алаң жаққа шығып жатыр.

Жан-жақтың көріністерінің қандай екенін қарашы өзің!

Біздің ауғындардың бірде-бірі бұрын бірінші қатардан биігірек үйде тұрған емес. Бәлкім жоғары шығу бәріне бірдей ұнай қоймайтын шығар, дегенмен, сенің қазір жоғары шығып бара жатқан басқыштардың әрқайсысы саған өз өміріндегі жаңа басқыштай көрінеді ғой. Шынында да солай, әйелдерге қарағаныңда көңілің қандай толады. Олардың жүз-әлпеттеріне дейін өзгеріп кеткен. Мүмкін, бұл әншейін жалпақ терезелерден түскен жарықтық шағылысы шығар... Бірақ бұлардың мына шаттық күлкісі қандай! Сондықтан күлкі коридор біткен, бұрыш біткеннің барлығынан жаңғырығып естіледі. Нәрсе тасып қолдары тимей жүргендеріне қарамай, олар қайткенмен де, жүгіріп қарсы кеп қалған көрші әйелді ойнап шымшып, оны сықақтауға үлгіреді.

– Қапыда қалып жүрме енді! Мұнда кімнің қалай қожалық ететіні бірден белгілі болады.

– Мұнда көсіле тартарлық жер – кір жуып, тазалық орнатуға орын жетеді.

Сағат төрт шамасында мотоцикл мінген охранныктер жетіп келді, бірақ орағытып шыққандары болмаса, мектепке жақындаған жоқ, сірә, алғашқы барлаушылар болар. Еркектер олардың, арттарынан тас атты. Қарабет тыңшылар біліп қойсын, бастықтарына да айта барсын біздің мектептен оңайлықпен кете қоймайтынымызды. Егер бізді бұл жерден көшіретін ниеттеріңіз болатын болса, бүкіл округтегі охранныктерді жинауға тура келер сіздерге, бірақ соның өзінде де әлдеріңіз жете қоймас. Тап сол кезде көмек те кеп жетті. Ең кемі жүз адам мектеп алдындағы алаңға орналасып алды.

Бастықтар охранныктердің хабарына онша қуана қоймаған болу керек. Дегенмен, оншақты мотоциклистер ерткен комиссар ауғындарды қорқытпақшы боп, біраз әрекет жасады. Бұл он адамдар, әрине, комиссардың өз басын қорғауға жеткілікті ғой, бірақ бізді бұл жерден күшпен шығаруға өте аз. Комиссарға есік ашу түгіл, жұрттың онымен сөйлескілері де келген жоқ, шу көтеріп өзінің итін шығарды. Американ аэродромында жұмыс істеп жатқан жер қазушы жұмысшылар, әлгі айқай-ұйқайды ести сала, күректерін тастай-мастай, мұнда не боп жатқанын көру үшін жүгіріп келіпті, мұның өзінде, түрлеріне қарағанда, олардың көмекейі көрініп-ақ тұр — егер докерлерге көмек керек болса, бізге арқа тұтуларына болады дегендей.

Міне, енді біз кешкілік өз үйімізде отырамыз; біз де шаршадық, шарап ішкендей қызулауымыз, біз енді темірмен қапталған есіктің, өңкей ілгек-тиектің қорғауындамыз, ал үлкен суық шатырға апаратын баспалдақтың ең жоғарғы

басқышында, терезе алдында екі жолдас күзетте тұр. Күзетшілер түні бойы алмасып тұрады.

Жаңа көшіп келгендер, электрдің жоқ екенін тек қараңғы түскенде ғана байқады. Включательдерді бекер бұрғыштады, бәрібір жанбайды!

– Ғажап! Мектепті бұл жерден тек мұнан бір ай ғана бұрын көшіріп жіберген еді ғой. Шынымен осындай қысқа мерзім ішінде электрді үзіп үлгіргендері ме? Счетчикті іздеп көру керек еді.

– Мен егер өзімнің аккумуляторымды әзірше коридорға қоя тұрсам мақұл көрсеңдер ме? — деген ұсыныс енгізді Гиттон.

Мақұлдамағанда қайтетін еді! Папильон бөлмеге кіріп ап, ең алдымен өзінің кішкене пешін орнатты. Отқа жылынғанды ол өте рахат көретін, оған тіпті құмар да еді. Бак бергенде, оның бөлмесінде, терезесінің бір. көзі труба өткізетін тесігі бар қаңылтырмен қапталған екен. Папильон пешінің трубасын сол тесіктен өткізді. Екі минуттан кейін барлығы әзір болды. Папильон дереу от жақты да, қуанғанынан кішкене баладай секірді: «Қарашы, – деп айқайлап жіберді, – жоқ, сен қараты өзің, інішек!» Шынында да өзі түтінді керемет тартады екен, кірпіш екеш кірпіш те мұнда маздап жанар еді. Бұл жерді баракпен салыстыруға болмайды, онда тесік біткеннің барлығынан жел үрлейді де турады, сонда алай-түлей қалың түтін, тіпті тұншығу қиын емес... Қараңғылықпен бірге үйге суық кіргендіктен, әйелдер Папильонның бөлмесіне қарай бет алды. «Кіруге бола ма? Тіпті балаларым тоңып қалды!» – дейтін де, олар қып-қызыл боп танаурап қызған кішкене дөңгелек пешті айнала қоршап отыра қалатын еді.

– Әй, Гиттон! – деді үй қожасы айқайлап. – Жұрттың барлығы біздің үйге жиналды, сондықтан сен өз электр станцияңды менің есігімнің алдына қой. Енді не керек, от та, жарық та бар, ендеше бірге өткізелік. Өз бөлмелерімізге барып үлгіреміз әлі. Солай ма, Фернанда? Үйренбегендіктен тіпті бір түрлі көрінеді. Мұнда біз екеуміз жаңа ғана отасқан сияқтымыз. Сайтан атсын, мен біраз жасарған да сияқтымын!

Шақпақ, майшам, керосин шам, қалта фонары — барлығы іске асты. Әрине, электр жарығы болса бұдан да жақсы болар еді. Әлгі сайтанның счетчигі қайда кеткен? Еркектер оны іздеуге шықты, қабырға біткеннің барлығын сипалап қарады, дегенмен. ептілік жасап іздеді. Бұл үйдің өзі әлі таныс емес, кім біледі, қайдағы бір ұраға түсіп кетерсің.

– Менде сым да бар, – деді Гиттон.

– Өзінің үнемшілін қарашы. Монтер болуын, ғой өзің.

– Оның, дұрыс. Электрмен айналысуды мен өте ұнатам. Әбден орналасып болған соң, мен мұнда талай нәрселерді жасаймын. Менің дотымда...

Ауыр жұмыспен өткен күннен кейін әйелдер пеш түбінде отырып демалды.

– Дегенмен де, мен баракта ондай-мұндай нәрселерімді тастап кеттім тастап кеттім, – деді Фернанда. – Әлі не болары белгісіз.

– Белгісізі не? Мен, мысалы, өз барағымды тіпті сағынбаймын. Оған крест қойдым. Енді мені бұл жерден көшіріп көрсінші.

– Қанша айтқанмен, орын теуіп үйреніп қалған жер ыссы көрінеді екен, оны тастап кету қамықтыратын тәрізді. Қанша жаман болсын, барлығы шіріп кетсін, бірақ үйреніп қалсақ, оны қалдыру өте қиынға соғады. Сол үйде менің шешем қайтыс болды...

– Электр сымын кесіп тастамаса, мұнда тіпті рақат болар еді.

– Барактарда тұрғанымызда да біз электр жарығын ылғи пайдаланған жоқ едік, оған қалтамыз шақ келмейтін.

– Ал бізде ылғи сөндірулі тұратын.

– Американдықтар бізді осы арадан шығармай қояр деймін, айналаны қоршап жатыр ғой. Енді бізді бұл жерден көшіріп жіберу оларға оп-оңай.

– Мұнда болсақ да, поселкеде болсаң да, әйтеуір бір тәуекелге бел байлау ғой. Ол жерде де бізді қоршап ап, айдап шығуға мүмкіншіліктері бар еді.

– Біз енді оларға сылтау тауып бердік.

– Меніңше, мұнда бізге қорғануға жақсы, барлығымыз бір жердеміз ғой.

– Білесіз бе, айналаңда нағыз қабырғаларды кергеніңде, ал жоғарыда төбе болса, барлығының жақсы боп кететініне сенесің. Егер мұндай болатынын білгенімде, қызымды жат адамдарға жібермейтін едім, – деді Жоржетта, тап қызынікіндей бір тарам ақ сары шашын байқамай бармағының ұшына орап жатып.

– Менің балам сондай тасқында, суық пен қараңғыда тууы мүмкін еді, енді мұнда ол терезенің түбінде, күн шуағында жылынып жатады, қандай жақсы! Екі үлкен балам ешуақытта да күннің көзін көрмеген еді...

– Қашан босанасың?

– Жақында.

– Хал-жайың қалай? Өте ауырлап кеткен екенсің.

– Өткен екі баламда да тап осындай болған еді. Ертең не бүрсігүні жұмыс істеуді тастаймын.

– Мұнда барлығымыз саған көмектесіп тұрамыз. Қанша қараушың болатынын көрдің бе. Тап ауруханадағыдай болады.

– Рас, мұнда жып-жылы, тап ауруханадағыдай.

– Балаларға-ақ барак өте жаман еді. Дәл сүйектері жоқтай боп-бос, қап-қагілез боп есетін-ді.

– Алайда мен олардың лагерінен. қорқам. Бәлкім олар бомба қоймасын жасар бұл жерге. Олай бола қалса, ең алдымен біздің күліміз көкке ұшады.

– Жұрттың айтуы бойынша, олар жүздеген жәшік әкелген көрінеді, бірақ іштерінде не барын ешкім білмейді.

– Тағы да бізге қайғы-қасірет әзірлеуде.

– Шынымен еркектеріміз тағы да кетуге мәжбүр болар ма екен, қалай деп ойлайсың, Фернанда?

– Сендер қалай ойласаңдар солай ойлаңдар, ал меніңше біз барлығымыз еркектерімізбен бірге баруымыз керек. Бүкіл халық боп баруымыз керек. Бұл жолы шынымен құрту керек. Бұрын әйелдердің бірдеме айтуға рухы жетпейтін-ді. Ал енді олардың қазір базарда, дүкенде не дейтінін тыңдап көріңдерші. Жоқ, енді барлығы басқа түрде болады.

– Әйелдер қазір... – деп бастаған еді Полетта, бірақ қоя қойды.

Көз шағылдырған жарық бөлменің ішін жарқыратып жіберді. Серуенде бірінші ракета жібергендегідей тәрізді, қуанғаннан жұрт шу ете түсті.

– Әйтеуір тапқан екен, сабаздар!

– Қазір мұнда күндізгіден де артық. Өздеріңіз ойлап көріңіздерші, қанша ойлап, бата алмаған едік.

Жеңушілер, үш басқыштан бір-ақ аттап, алқынған күйінде бөлмеге жүгіріп кірді. Олардың ең алдында, әрине, Папильон.

– Е, біздің үйде ханымдар бар екен ғой! Баронесса Фернанда қонақ қабылдап отыр. Ерлеріңнің қастарында болғанына қуаныңдар; әйтпесе қараңғыда отыратын едіңдер.

– Ер бола қалғандарын қарашы... Әйелдерден көрген зияндарың жоқ қой, – деді де, жұртты күлдіре сөйлеп, жуан Мартина кеудесін қайқайта түсті.

– Сөз бар ма, – деді Папильон қалжыңдап, – Альфонстың арығын қараңдаршы, тіпті өзі шыбық сияқты жіп-жінішке! Дегенмен, жыл сайын сендерден, расписаниеге

жазып қойғандай, бір баладан туады да тұрады. Онсыз да жұрт, егер Мартина бір жыл бала таппаса заман ақыр болады деп шығарды. Ал енді, ханымдар, рұқсат болса зәбірленген адамның өзін көрсетейін, ол мынау деп жұртты ду күлдіре, Папильон Альфонсты итеріп алға шығарды.

– Неше балаң бар?

– Онша көп емес, – деді Альфонс қалжыңды көтермелеп. – Менің әкемнің он үш перзенті болған екен ал, енді менде.әзір екеу... оның үстіне жарты-ақ дюжинаны...

Оны естіген жұрт шек-сілесі қатып күлісті, ал Папильон күлдіре сөйлеп, қосып қойды:

– Ханымдар, бұған қарасаңдаршы, өздерің. Жаны қай жерінде тұр екен. Бойы да менен биік емес. Екеуміз де ұсақпыз. Ал енді кішкентай адамдар қант сияқты, қораштау келген сайын тәттірек келеді.

– Балалардың көзінше үндемей отыра тұрсаң ішін жарылып кетпейді ғой, – деді Фернанда күлкісін тыйып.

– Не айтып тұрғанымды білем. Абыржыма, артық сөз айтпаймын. Жарықтық пеш деп осыны айт! Керемет жақсы жанады екен!

– Қалған бишаралар ғой, әлі күнге дейін барактарында отыр.

– Окасы жоқ, ертең көшіп келер. Бүгін қолдары тимеді, күн ұзын жұмыста болды. «Теңізшісымақ», Соважен мен Декуандар бүгін жүк түсірді.

– Жоқ, жұрттың айтуына қарағанда Декуан аэродром жұмысына жалданыпты. О несі екен?

– Эрнест қарияны осында көшіріп әкелу керек еді. Оның үйі американдықтар лагері территориясында қалды. Әлі күнге дейін де Голльге сенулерін қоймағанмен, қариялар керемет жақсы адамдар. Соңғы кезде мен олармен өте жақын таныстым.

– Басқа шалдарды да көшіріп аламыз. Метрдотельді әйелімен... Меніңше олар ақылы ауысқан адамдар болу керек. Өздері қайдан шыққан миллионер. Ешуақытта ешкіммен тіл катыспайды.

– Нағыз алжығандар ғой өздері. Сірә, олар өз күштерімен нәрселерін әкеле алмайтын шығар. Ондай-ондай бола береді ғой. Бәлденсе бәлдене берсін, қанша айтқанмен мұнда оларға дұрысырақ болар.

– Дүниеде мұндай да қызық адамдар бола береді екен!

– Жолдастар, менің ұсынысым бар, – деді Папильон. – Қазір кеш боп қалды. Әзірше үйді-үйімізге тарап, аздап тамақтанып алалық. Балаларымызды

ұйықтаталық. Соның артынан біздікіне келулеріңізді өтінеміз. Менен екі бөтелке қызыл шарап табылады, көптен бері сақтап жүр едім, барлығымыз бөліп ішелік, біраз кеңеселік те. Солай емес пе, Фернанда? Тек стакандарыңды ала келіндер, әйтпесе, біздікі бәріңе бірдей жетпейді.

– Япырай, осы такелажшылар-ай, – деді қалжыңмен Гиттон. – Үнемшіл халық.

– Тіліңді тарт, такелажшылар құлағын ең болмаса бүгін шулатпашы. Бір стакан арақ тартсаң өзіңе жақсы болады ғой.

Айтылды – жасалды, сағат он бірге қарай Папильондікіне ауғындардың барлығы жиналды. От басында отырып демалып, жұрттан әңгіме есту үшін олардың әрқайсысы оз стакандары мен орындықтарын ала келді.

– Мұнда тіпті жел екеш желде білінбейді, – деді Мари. — Есіңде ме, Полетта, жел соққанда етін түршігетін. Аңның ұлығанындай үілдейтін еді.

– Біздің есіктің ілгегі де жоқ еді, – дейді Полетта. – Кешкілік Анри жоқта мен керемет қорқатын едім. Енді мұны айтуға да болады.

– Бәлкім сен біреу ақша әкеле қалса ұйықтап қалармын деп қорыққан шығарсың?

Бургундия шарабымен ойнаудың қажеті жоқ. Оны ішкеніңде, тіпті, өзің сезбейсің де, сүт сияқты. Жұртқа сенер болсаң, жеңіл шарап. Ал бес минуттан кейін қызбағанмен, көңіліңнің біраз көтеріле бастағанын сезесің... Өмірдің ешқандай кемшілігі жоқ сияқты көре бастайсың. Тіпті оның түсіне дейін мекер келеді: көз тігіп қарайтын болсаң. — нағыз сироп, бала екеш бала да іше алатын зиянсыз су сияқты; сонан бір кезде кенеттен адамның рухы көтеріліп, өзіне күш біте бастағанын сезеді; көңіл жәй, ойы ақ шараптай тап-таза, қаны қызыл шараптай ып-ыссы, тәттілік сезімі жалғыз ғана аузынан емес, бүкіл денесінен сезіледі, шамалап қалғып барады. бармағын қимылдатуға да ерінеді.

– Я, бұл саған олардың «кока-коласы» емес!

– Онысы сідік сасиды дейді ғой, – дегенді айтады Жежен қарт.

– Ал, біз бүгін үлкен жұмыс істедік. Дұрыстап жайғасып алсақ, дегенмен жеңілірек соғады ғой.

– Ашып айтқанда, мектепті бұлай баса-көктеп ала алады екенбіз, деп біз ешуақытта ойламаған едік, барлығының қақ-соқсыз болып шыққанын қараңыздаршы. Бірдемеден қорыққан да едік. Егер барлық жерлерде де осындай бірауыздан қимылдар болсақ, көп нәрселер өзгерген және ете тез өзгерген болар еді.

Бургундия шарабы от, жеңіл-желпі қалғу-мүлгулер қиялды шарықтатады. Әңгіме саябырлады. Тек оқта-текте әлдебіреудің аузынан шыққан сөз, бөлменің ішінде

қалықтап жүзіп, жылы тыныштықты қозғап жібереді де, тәтті ой болашақты қиялдауға көшеді.

– Бүкіл жұртқа жақсылық болу үшін аса көп нәрсе керек емес сияқты көрінеді ғой.

– Нағыз балташының соңғы сілтесі қысқа келеді. Бір сермеумен-ақ ағашты сұлата салады.

– Ол дұрыс. Толғағы жеткен кезде біз өзіміз қайран қаламыз әлі. Иығымызбен итерсек болғаны — қарай гөр, кенеттен өмір өзгеріп кетеді.

– Шынында өмірі өзгерген адамдарға қандай жақсы десейші. Бақытты ғой олар!

– Бақыт өзінен-өзі келмейді, – деді Анри, – өзінен-өзі ештеңе болмайды, оған үміт етудің қажеті жоқ.

– Онда кімнің таласы бар! Жердің бізге бола айналуы үшін біраз еңбек істеу керек. Бірақ ол бізге керегіндей айналған кезде, керек-жарақтың барлығына ие болғанымызда, еңбек азап емес, қуаныш болады.

– Ең алдымен, – дейді кенеттен Гиттон, – не істейтінімді білемісің, Жанна? Сабағымен қармақ тауып аламын. Шортан аулаймын. – Қармақ тастағандай Гиттон қолын сермейді. – Біздің жерде балық көп болады. Жұрттың қалай балық аулайтынын кергем: бір минут ұстаса болғаны — қаба кетеді, ал, енді жеммен аулауға шамам жетпейді, ол үшін күн ұзын отыру керек. Сабағы бар қармақты айтсаңшы...

– Мен болсам, – дейді Жежен қарт, – ит асырар едім, егер оған дейін жасасам. Итті табу қиын емес, бірақ оны қалай асырарсың? Ит адамнан да көп жейді тамақты. Менің бала . кезімде, әлі есімнен кеткен жоқ, әкем бір жақсы төбет ит әкелген еді. Бәлкім мен балалық жағдайға түсіп отырғам шығар, дегенмен итім болса көңілдірек болар еді.

Қалғып-мүлгу, бургундия шарабы, от – жұрттың барлығын қиялға жетеледі. Адам жолдастарына қандай күтпеген, тіпті қызық ой айтса да, жұрттың барлығы біраз сергіп қалады. Сәл ғана жеңілдік түскен еді, жұрттың сыры ашыла бастады.

– Менің тілегім, сірә, онан да құнарсыздау шығар – кофейник сатып алғым келеді. Есінде ме, біз екеуміз жәрмеңкеде көрген едік қой? – дейді Жанна ері Гиттонға қарап. – Электрлі кофейник. Қоссаң болғаны – екі минутта қайнап шығады.

– Гиттондар электрсіз тұра алмайды, – дейді Папилон күлкі қылу үшін әдейі байымдалып, – еріне әйелі сай.

– Менде де қызық қиялдар болады, – деп мойындайды Анри. – Кей кезде оның неден екенін өзің де сезбейсің. Менің нотадан хабарым да жоқ, музыкант боп та жарыта қоймаспын. Дегенмен, гитар алғым келеді.

– Е, гитар алғың келді ме! Жақсы бопты революционердің гитар сүйреп жүргені!

– Испания майданында, интернационалды бригадасында менің бір испан досым болған еді, – деді де Люсьен саусақтарының буындарын қатты-қатты сытырлата бастады.. – Кейін оны өлтіріп кетті... Аты Энрико еді. Ол да гитар тартуды жақсы көруші еді...